

de stad als

open boek

Prof. dr. Nico Nelissen

[schutblad]

[schutzblad]

[schutblad]

de
stad
als

open boek

Nico Nelissen

Nico Nelissen

de
stad
als

open boek

Nico Nelissen voorwoord

De stad is wel omschreven als de grootste uitvinding van de mens. Niet zonder reden want de stad is de bakermat van de beschaving, het is de plek waar een nieuw soort leven is ontstaan. In tijd van enkele millennia heeft de stad, overigens niet zonder slag of stoot, een zegetocht gemaakt. Inmiddels leeft al meer dan de helft van de wereldbevolking in de stad en over enkele decennia zal dat zelfs tweederde zijn. De stad is het 'toneel' van het alledaagse leven van steeds meer mensen op onze aardbol. Deze mensen, in groten getale en onderling zeer verschillend, zijn de acteurs op dit toneel: zij maken de stad. Dat doen ze niet alleen door er te wonen, te werken, hun vrije tijd door te brengen, zich te verplaatsen, te winkelen, met de burens te praten, hun tuintje te verzorgen, naar de huisarts te gaan, een kerkdienst bij te wonen, een bioscoop te bezoeken of bijvoorbeeld hun kind bij de burgerlijke stand aan te geven. Diezelfde acteurs bouwen ook direct en indirect aan de stad: ze maken huizen, kantoren, werkplaatsen, sporthallen, musea, ziekenhuizen, cafés, restaurants, winkels, straten, wegen, pleinen, viaducten, sluisen en bijvoorbeeld parken en plantsoenen. Dat doen ze niet alleen, maar met anderen, soms spontaan, maar vaak georganiseerd en met toestemming van de overheid. De stad is te zien als een open boek: een plek waar je mensen kunt zien, ervaren en beleven. Je ziet hoe ze gehaast door de straten lopen, welke kleren ze dragen, wie ze ontmoeten, hoe ze op kinderen passen, hoe ze letterlijk en figuurlijk aan de weg timmeren, hoe ze elkaar begroeten, elkaar uitschelden en bijvoorbeeld waar en hoe ze hun dagelijkse boodschappen doen of hun kinderen naar school brengen en ophalen. De stad is de plek waar het menselijk samenleven heel concreet vorm en inhoud krijgt in familie- en vriendenbanden, verenigingen en organisaties, in onderlinge wedijver en strijd, samenwerking en wederzijdse hulp, in mozaïeken van jong en oud, arm en rijk, in geschakeerde groepen van verschillend ras en uiteenlopende etniciteit. De stad is een supermix van mensen: een 'melding pot' van kinderen en bejaarden, van puissant rijken en arme sloebers, van opgejaagde geldzoekers en op een terrasje zittende genietters, van flirtende stelletjes en hard schreeuwende pubers, maar ook van monumenten, chique huizen, smakeloze gebouwen, glinsterende kantoren, drukke wegen, rechte spoorlijnen, bruggen en waterwegen. De stad zou je ook een 'gemateriali-

seerde mentaliteit' kunnen noemen: de eigenheid van bewoners, bedrijven en bestuurders komt tot uitdrukking in architectuur en stedenbouw. Je kunt de sociaal-culturele identiteit van de stad als het ware van de gebouwen aflezen! Met andere woorden, de stad is een open boek waarin je nooit uitgelezen raakt. Een stad nodigt uit om er te wonen, te werken, een leven op te bouwen, carrière te maken, maar helaas ook om er ziek te worden, verpleegd te worden en uiteindelijk te sterven. Wie goed kijkt, zal beamen dat de stad echt een open boek bij uitstek is, een boek waarvan je veel, heel veel kunt leren. Met andere woorden: de wijsheid ligt op straat, maar ... je moet er wel belangstelling en gevoel voor hebben. Het is tegen deze achtergrond dat de titel van dit boek gezien moet worden: *De stad als open boek*.

Gedurende de afgelopen decennia heb ik mij beziggehouden met het verschijnsel stad. In dit kader heb ik niet alleen heel veel steden bezocht, maar er ook talrijke [wetenschappelijke] boeken over gelezen en er zelf ook meerdere over geschreven. In deze publicatie heb ik een aantal van mijn beschouwingen over de stad bij elkaar gebracht. In dat opzicht wil ik een aantal boeken opendoen, dat wil zeggen de lezer uitnodigen om met mij een 'queste', een zoektocht te verrichten naar het fenomeen stad: haar ontstaan en ontwikkeling, haar verschillende verschijningsvormen, haar aan tijd- en plaatsgebonden functioneren, haar sociaal-morfologische opbouw, haar interne structuur, maar ook haar functioneren, haar problemen, haar conflicten, haar spanningen, haar veranderingen en haar toekomst.

Waarschijnlijk is het al opgevallen. Dit boek is behalve een boek van woorden, ook een boek van beelden, van foto's. De stad kan namelijk behalve in woorden, ook op andere manieren worden vastgelegd en bestudeerd. Ik zei het al: de mensen maken de stad en wat leent zich beter voor het maken van foto's dan de mens in de stad met al zijn dagelijkse bezigheden? Die 'alledaagse stadstafelrelen' [mensen met en zonder [smart]phone, met en zonder tattoo, met of zonder haast, met of zonder doel] zijn op een gevoelige manier 'vastgelegd' door de psycholoog en fotograaf Zeno Waszink, die daarmee - naar mijn mening - bewijst tot de beste *street photographers* van Nederland te behoren.

Bij het totstandkomen van dit boek heb ik waardevolle adviezen gehad van Wouter Jan Verheul, die ik daarvoor van harte bedank. Bij de taaltechnische controle van de teksten heb ik - zoals de laatste jaren gebruikelijk - assistentie gehad van Andrea Nelissen-de Pont, Piet Nelissen en Theo Oostdijk. In het hoofdstuk De stad als 'goede stad' zijn 'quotes' opgenomen van burgers wat betreft hun opvatting over wat een 'goede stad' is. Piet Nelissen heeft op al deze 'quotes' een inhoudsanalyse verricht. Voor dit alles is een welgemeend woord van dank op zijn plaats.

Het boek is uitgegeven onder auspiciën van TOPOS, Architectuurcentrum Maastricht.

Prof. dr. Nico Nelissen
Maastricht, voorjaar 2021.

Inhoud

Voorwoord	2
<i>Nico Nelissen</i>	4
<i>De stad in boeken beschreven</i>	12
<i>Nico Nelissen: Boekenwijsheid en alledaagse wijsheid</i>	14
Inleiding	15
Boeken lezen verspilde tijd?	16
Boeken over de stad	16
De alledaagse wijsheid over de stad	20
De stad van de toekomst	20
<i>De stad als verschijnsel</i>	22
<i>Nico Nelissen: De stad een inleiding tot de urbane sociologie</i>	24
Inleiding	25
Opbouw	26
Het verschijnsel stad	26
Sociologie van de stad	29
Sociale ecologie	29
Gebiedsdelen van de stad	31
Perspectief	34
Boek in retrospectief	36
Slot	37
<i>De stad als vraagstuk</i>	38
<i>Manuel Castells: De stad in de netwerksamenleving</i>	40
Inleiding	41
Wie is Manuel Castells?	41

Fasen in zijn ontwikkeling	43
Castells over de stad als vraagstuk	43
Castells over de stad in het informatietijdperk	44
Castells als macrosocioloog	46
De nieuwe stadsruimte	47
Megacities	47
Slot	49
<i>De stad en de roep om schoonheid</i>	50
<i>Nico Nelissen en Flip ten Cate: Mooi Europa</i>	52
Inleiding	53
De noodzaak van schoonheid	54
Schoonheid en ruimtelijke kwaliteit	56
Het belang van ruimtelijke kwaliteit	57
Ruimtelijke kwaliteit: eenheid en verscheidenheid	58
Ruimtelijke kwaliteitszorg in steden	61
Ruimtelijke kwaliteitszorg: van alle tijden en plaatsen	64
Ruimtelijke kwaliteitszorg: de roep om schoonheid	64
Overheid en ruimtelijke kwaliteitszorg	66
Samenspel op het gebied van de ruimtelijke kwaliteitszorg	67
Slot	67
<i>De stad in een nieuwe crisis?</i>	70
<i>Richard Florida: The New Urban Crisis</i>	72
Inleiding	73
Urbane autobiografie	73
Stadsidealen door de eeuwen heen	74
Magische formules als 'passende' antwoorden	75
De Patchwork metropolis	76
De magische Florida Formule	76
Hoe magisch is de Florida Formule?	77

Een nieuwe magische formule voor <i>The new urban crisis?</i>	79	<i>De stad als ideaal</i>	110
Betekenis voor gemeenten	82	<i>Nico Nelissen: Stadsidealen door de eeuwen heen</i>	112
Slot	84		
<i>De stad en het alledaagse leven</i>	86	Inleiding	113
<i>Richard Sennett: Stadsleven</i>	88	Kloof tussen droom en werkelijkheid	113
		Stadsidealen	114
		Generaties stadsidealen	114
		One best way	116
		Stadsidealen in veelvoud	117
		Overzicht van stadsidealen	118
		Stadsidealen als eeuwige bron	121
		Ideaal ter discussie	122
		Slot	125
		<i>De stad als domein voor goeroes</i>	128
		<i>Nico Nelissen en Wouter Jan Verheul: Verborgene stadsverleiders?</i>	130
		Inleiding	131
		Hedendaagse stadsgoeroes	131
		Stadsgoeroes 'avant la lettre'	132
		Opkomst van de hedendaagse stadsgoeroe	134
		Richard Florida: de kracht van de creatieve stad	134
		Bruce Katz: innovatieve oplossingen op lokaal niveau	135
		Richard Sennett: pleidooi voor een 'open stad'	138
		Benjamin Barber: de belangrijke rol van burgemeesters	139
		Jeb Brugmann: het stimuleren van de veerkracht van steden	142
		Stadsgoeroegeluiden gewogen	143
		Sturingsvragen	145
		Stad van verschil	146
		Slot	147
<i>De stad aan het kantelen?</i>	96		
<i>Vrijdenkers: Kantelt de stad?</i>	98		
		Inleiding	99
		De grote opgaven	100
		De kleine initiatieven	101
		De favoriete stadsidealen	102
		De grote bestuursperspectieven	103
		Pamflet <i>Maastricht kantelt</i>	105
		Freischwebende Intelligenz	107
		Slot	109

<i>De stad als monografie</i>	148
<i>Nico Nelissen: Kom met mij mee naar Parijs</i>	150
Inleiding	151
Parijs: stedenbouw, architectuur en cultureel erfgoed	151
Korte geschiedenis van Parijs	152
Parijs 1850-1900	153
Parijs 1900-1950	156
Parijs 1950-2000	164
Parijs 2000-2020	169
Slot	171
<i>De stad als grootste uitvinding van de mens</i>	172
<i>Ben Wilson: Metropolis</i>	174
Inleiding	175
Wie is Ben Wilson?	176
De grootste uitvinding van de mens	176
De [stads]geschiedenis verteld aan de hand van illustratieve voorbeelden ..	177
De toekomst van de metropolis	187
Slot	188
<i>De stad als 'goede stad'</i>	190
<i>TOPOS op zoek naar de 'goede stad'</i>	192
Inleiding	193
De 'goede stad' in 'quotes'	195
Inhoudsanalyse door Piet Nelissen	203
Kwantitatieve inhoudsanalyse	204
Kwalitatieve inhoudsanalyse	206
Slot	209

<i>De stad van de toekomst</i>	210
<i>Nico Nelissen: Terugblik en vooruitblik</i>	212
Inleiding	213
Verschuivingen in materiële en formele object	213
Overzicht van bezochte steden	215
De stad is de stad niet meer	217
Verschuivingen in de theoretische kaders	219
Verschuivingen in de definitie van de werkelijkheid	220
Verschuivingen in de oplossingsstrategieën	221
Conclusies	221
<i>Literatuur</i>	224
<i>Over de auteur</i>	228
<i>Colofon</i>	232

de stad in

boeken beschreven

Nico Nelissen *boekenwijsheid en alledaagse wijsheid*

Inleiding

Het is gemakkelijk gezegd: *De stad als open boek*. Inderdaad, de stad is een plek die werkt als een open boek. Ze stelt de mens in staat om van de buitenwereld - en vooral van de medemensen - kennis te nemen. Hun uiterlijk, hun gedrag, hun [eigen]aardigheden, hun contacten, hun levensstijl, hun interactiepatronen, hun bewegingen en wat dies meer zij. De stad is door allerlei wetenschappers bestudeerd waaronder historici, demografen, sociaal-geografen, sociologen, stedenbouwkundigen, architecten, planologen, economen, ecologen en biologen. Zij hebben hun inzichten over de stad aan het papier toevertrouwd in de vorm van boeken en [tijdschrift]artikelen, maar ook wel in maquettes, tekeningen of ander documentatiemateriaal. Wetenschappers hebben vaak een eigen bibliotheek van boeken op hun vakgebied. Ze hebben hun hele leven lang zulke boeken aangeschaft en dat terwijl ze die ook in de [universiteits]bibliotheek hadden kunnen lenen. Maar dat is niet erg handig, want bij wetenschappelijk werk heb je boeken graag direct bij de hand. Dat geldt ook in het computertijdperk. Ondanks de beschikbaarheid van publicaties in internationale *online journals*, is het even een boek uit de eigen bibliotheek pakken, nog steeds een gebruikelijk ritueel voor wetenschappers. Zij maken om allerlei redenen gebruik van boeken: om kennis te nemen van de inhoud ervan, om bepaalde passages eruit nader te bestuderen, om de eigen opvatting te relateren aan wat er in het boek staat of bijvoorbeeld als inspiratiebron bij het uitwerken van de eigen ideeën. Al eens op bezoek geweest bij een wetenschapper? Zo ja, wat is je dan opgevallen? Niet alleen de woonkamer, maar ook de werkkamer en eventueel de zolder staan vol met boeken. Je hebt nette en slordige wetenschappers. Je kunt ze herkennen aan de wijze waarop de boeken zijn geordend. Staan ze keurig netjes onderwerp bij onderwerp gerangschikt, dan hoef je je geen zorgen te maken: je hebt met een nette wetenschapper te maken. Liggen alle boeken door en op elkaar, dan weet je dat je met het andere type te maken hebt. Net of slordig, in het algemeen hebben wetenschappers heel veel boeken. Naar de mening van hun vrouw of partner thuis zelfs veel te veel. Iedere keer maar weer nieuwe boeken aanschaffen terwijl

de woning al op een boekenwinkel lijkt, zo luidt de klacht. Boeken opruimen? Dat is niet eenvoudig, want elk boek heeft zijn geschiedenis en ook zijn emotionele waarde. Alleen al als je naar de kaft kijkt, dan komt de inhoud in je herinnering op. Boeken [en herinneringen] kun je toch niet zomaar wegdoen; het lijkt alsof je dan al afscheid van [een deel] van je leven neemt!

Boeken lezen verspilde tijd?

Ook ik heb veel boeken gekocht, gelezen, geraadpleegd, becommentarieerd of op een andere manier gebruikt. Ook ik kan moeilijk boeken wegdoen, omdat ze onderdeel van mijn leven vormen. Bovendien zijn boeken veelal de basis van mijn eigen geschrijf. Ik voel vaak de behoefte om te schrijven over boeken die ik gelezen heb: om anderen van de inhoud ervan op de hoogte te stellen, om de centrale gedachten ervan onder woorden te brengen, om er kritisch op te reflecteren of om eraan te refereren in mijn eigen wetenschappelijk werk. Immers een wetenschappelijke publicatie zonder verwijzing naar andere boeken is als een lichaam zonder ledematen. De vraag of iedere wetenschapper alle boeken uit de eigen bibliotheek ook daadwerkelijk gelezen heeft, kan categorisch met nee worden beantwoord. Ook ik heb niet alle boeken uit mijn bibliotheek van a tot z gelezen, maar ik durf wel te beweren dat ik het overgrote deel ervan heb bestudeerd, sommige zelfs meerdere malen. Ik durf het aantal uren, dagen of weken niet bij elkaar op te tellen dat ik aan het lezen van boeken heb besteed. Dat is al met al misschien wel een half leven lang. Verspilde tijd? In de ogen van sommigen is dat ongetwijfeld het geval. In mijn ogen is het een zinvolle tijdsbesteding geweest die mij veel, heel veel heeft gebracht. Ik ben er al met al 'wijzer' van geworden. Het heeft geleid tot verbreding, verdieping, nuancering, maar ook relativering van mijn kennis. Voldoende reden om die immense leestijd te rechtvaardigen.

Boeken over de stad

Maar nu terug naar dit boek. Wat is in dit boek te vinden? Ik wil in dit boek een aantal publicaties onder de aandacht brengen dat mijns inziens zeer de moeite waard is om een beter inzicht in het verschijnsel stad te krijgen. Deze boeken hebben betrekking op meerdere vakgebieden waarmee ik mij in het verleden heb beziggehouden en ook nu nog altijd bezighoud. Het gaat om de disciplines sociologie, stadssociologie, stedenbouw, architectuur, bestuurskunde en beleidswetenschappen. Ik heb boeken geselecteerd die te maken hebben met het thema 'stad en samenleving'. Deze zijn niet alleen relevant voor sociale wetenschappers, maar ook voor mensen van andere vakgebieden en zeker ook voor de geïnteresseerde leek die kennis willen nemen van theorieën over de hedendaagse stad. Om welke boeken gaat het en welke thema's komen daarin aan de orde?

De stad als verschijnsel

Ruim veertig jaar geleden verscheen in Nederland de eerste algemene inleiding tot de stadssociologie. In dit boek, getiteld *De stad; een inleiding tot de urbane sociologie*, gaf ik een overzicht van *the state of the art* van de urbane sociologie. Het was primair bedoeld voor studenten die zich specialiseerden op het gebied van de stadssociologie, maar het boek werd al spoedig ook in andere opleidingen gebruikt, zoals in de sociale geografie, planologie, stedenbouw en ook bij de architectuuropleiding in Delft en Eindhoven, evenals aan de Academies van Bouwkunst. Dit alles verbaast wellicht niet, aangezien ik zowel doceerde aan de Katholieke Universiteit Nijmegen als aan de Academie van Bouwkunst Maastricht. De vraag is wat nog de relevantie is van dit inmiddels 'historisch' document.

De stad als vraagstuk

Hij wordt beschouwd als één van de grootste sociologen van onze tijd, Manuel Castells. Zijn werk is omvangrijk en zeker niet eenvoudig. De argeloze lezer zal zijn tanden op veel van zijn werk stuk bijten, vanwege het soms wat geforceerde academische taalgebruik, maar vooral ook door de niet altijd even toegankelijke analyses. Dit geldt ook voor zijn boeken over het verschijnsel stad. Castells' *La*

question urbaine is dan ook niet een boek dat iedereen zo maar ter hand zal nemen, laat staan volledig uit zal lezen. De kans dat hij of zij halverwege [en mogelijk nog eerder] afhaakt, is levensgroot. Jammer, want zijn denken en zijn manier van denken zijn zeer de moeite waard. Laat u verrassen door wat hij zegt over steden en vooral over steden in de netwerksamenleving. Neem kennis van hoe stedelijke planning en stedelijke sociale bewegingen de dynamiek van steden bepalen.

De stad en de roep om schoonheid

Eigenlijk heeft men zich al vanaf het ontstaan van steden zorgen gemaakt over de schoonheid ervan. Wie dat deden en hoe ze dat deden varieert per cultuurperiode. Hoewel over wat mooi en lelijk is uiteraard valt te twisten, is er toch steeds een groep van mensen die zich voor het behoud en de creatie van de schoonheid van stad en land wil inzetten. In de meer recente westerse geschiedenis heeft de strijd om de schoonheid van steden een specifieke vorm aangenomen. Men is gaan spreken van *welstand*, van *Verunstaltung*, van *intégration* en van *aesthetic control*. In Europese landen heeft zich een systeem van ruimtelijke kwaliteitszorg ontwikkeld waarin de [lokale] overheid een belangrijke rol speelt. In een landenvergelijkende studie, getiteld *Mooi Europa*, toon ik samen met Flip ten Cate aan dat - ondanks nationale en lokale verschillen - de systemen van overheidszorg gericht op de schoonheid van steden omnipresent zijn.

De stad in een nieuwe crisis

Het zal niemand zijn ontgaan, maar de steden maken een nieuwe crisis door. Wie kan ons daar beter over informeren dan de welbekende wetenschapper Richard Florida? In zijn boek *The new urban crisis* geeft hij een schets van de crisis waarin de stad in het eerste kwart van deze eeuw terecht is gekomen. De stad lijkt in toenemende mate een paradijs voor de rijken te worden. Het gevolg is dat maatschappelijke ongelijkheid en maatschappelijke tegenstellingen in toenemende mate het leven in de huidige supersteden bepalen.

De stad en het alledaagse leven

Je kunt de stad op minstens twee manieren bekijken. Aan de ene kant als een geheel van woningen, kantoren, winkels, wegen, pleinen en dergelijke [de fysieke ruimte] en aan de andere kant als een geheel van mensen, gezinnen, huishoudens

en groepen [de sociale ruimte]. Richard Sennett hanteert in zijn boek *Stadsleven* de Franstalige begrippen *ville* en *cité* om die twee perspectieven op de stad te benoemen. Stedenbouwers die ons hebben opgezadeld met dwingende ruimtelijke plannen hebben de menselijke kant van de stad vaak uit het oog verloren. Daardoor zijn die planmatig aangelegde steden en stadsdelen niet optimaal voor een aangenaam alledaags leven van mensen. De 'gesloten stad' moet volgens Sennett plaats maken voor de 'open stad'. Vertel het maar eens aan de stedenbouwers, wedden dat ze de boodschap maar half [willen] begrijpen?

De stad aan het kantelen?

Het is tegenwoordig niet meer weg te denken. Burgers roeren zich om allerlei redenen en op allerlei terreinen. Vooral in steden zien we de opkomst van talrijke burgerinitiatieven. In de gemeente Maastricht heeft een groep burgers onder de naam *Vrijdenkers* een pamflet opgesteld dat beoogt om het gemeentebestuur aan te zetten tot een andere kijk op de stad: *Maastricht kantelt; inzichten voor coöperatief en courageus beleid*. In een aantal punten wordt uiteengezet hoe de stad aan het kantelen is en dat dit vraagt om een radicaal ander beleid dan gebruikelijk is. De vraag is wat een gemeentebestuur met dit soort geschriften doet en of ze daaruit lessen trekt. Erg hoopvol ben ik daarover niet gestemd!

De stad als ideaal

Zolang er steden bestaan wordt er gedacht over hoe die nederzettingen het beste vorm en inhoud kunnen krijgen, zowel in ruimtelijk, economisch, politiek alsook in sociaal opzicht. Gedurende de afgelopen eeuwen zijn er talrijke stadsidealen ontwikkeld. Wat zijn de gedachten achter die stadsidealen en hoe wordt gepoogd de hemel op aarde te realiseren? In het boek *Op zoek naar de hemel op aarde* behandel ik maar liefst 85 stadsidealen die in de loop van de geschiedenis zijn opgesteld. Iedere dag worden nog nieuwe stadsidealen toegevoegd vanuit de gedachte dat deze een lange houdbaarheidsdatum hebben, maar de werkelijkheid is anders. Het ene ideaal wordt steeds weer opnieuw voor het andere ingewisseld. Gelukkig maar, want anders zouden de steden overal hetzelfde zijn.

De stad als domein van goeroes

Wie kent ze niet, de goeroes die met hun magische formules denken alle bestaande problemen met een eenvoudige maatregel te kunnen oplossen? We komen ze tegen op allerlei gebied en zeker ook op het gebied van de stad. Het heeft er zelfs alle schijn van dat goeroes op het gebied van de stad een grote toekomst hebben. De *stadsgoeroes* zijn er in veelvoud. Een aantal ervan wordt besproken in het hoofdstuk dat ik samen met Wouter Jan Verheul schreef over stadsgoeroes die hedendaagse inspiratiebronnen vormen voor stadsbestuurders. Deze goeroes zijn onder meer: Richard Florida, Bruce Katz, Richard Sennett, Benjamin Barber en Jeb Brugmann. Ondanks hun onderlinge verschillen hebben ze enkele punten gemeen, waaronder de gedachte dat er voor stedelijke vraagstukken een uniek heelmiddel is.

Monografie van een stad

Een stad is een uniek levend organisme. Een stad ontstaat, maakt een ontwikkeling door, bloeit en raakt ook wel in verval. Een speciale categorie stadsstudies is gericht op de beschrijving van de ontwikkeling van één enkele stad. Zulke studies worden stadsmonografie n genoemd. Deze zijn er in veelvoud en ze variëren onderling in aard en diepgang. Zo verrichtte ik studie naar de metropool Parijs, waarbij ik de nadruk legde op de architectuur en stedenbouw van de laatste 150 jaar. Ik publiceerde mijn bevindingen in het boek *Kom met mij mee naar Parijs*. Per decennium wordt beschreven welke de belangrijke maatschappelijke gebeurtenissen waren in ieder van die decennia en welke stedenbouwkundige en architectonische realisaties karakteristiek zijn voor de betreffende periode.

De stad als grootste uitvinding van de mens

Met recht kan worden gesteld dat de stad de grootste uitvinding is van de mens. Geen wonder dat de historicus Ben Wilson deze typering gebruikt als ondertitel van zijn monumentale studie over de *Metropolis*. De geschiedenis van steden wordt beschreven aan de hand van concrete voorbeelden. Per tijdsperiode wordt een bepaald type stad behandeld en worden illustratieve voorbeelden als 'bewijsmateriaal' aangedragen. Het levert een fascinerende tocht op waarbij een bezoek wordt gebracht aan onder andere Uruk, Harappa, Babylon, Athene, Alexandrië, Rome, Bagdad, Lübeck, Lissabon, Malakka, Tenochtitlan, Amsterdam, Londen, Manchester, Chicago, Parijs, New York, Warschau, Los Angeles en Lagos.

De alledaagse wijsheid over de stad

Wetenschappers zijn niet de enigen die de wijsheid in pacht hebben. Sociologen, sociaal-geografen, planologen, economen, historici, stedenbouwkundigen en architecten zijn ook niet de enigen die de wijsheid over de stad in pacht hebben. Wijsheid over de stad is bij iedereen te vinden. In feite ligt de wijsheid over de stad gewoon in de hoofden en harten van de burgers van een stad. Waarom worden die burgers dan zo weinig betrokken in de discussie over [de toekomst van] de stad? Als TOPOS, Architectuurcentrum Maastricht, willen we juist zo veel mogelijk burgers bij de stad, de discussie over de stad en de toekomst van de stad betrekken. Daartoe hebben we hier een poging gedaan door middel van een eenvoudige [magische] formule. We hebben aan onze brede achterban [vooral in Maastricht en Nijmegen: de oudste steden van Nederland] een oproep gedaan om de volgende zinsnede aan te vullen: *Een 'goede stad' is voor mij een stad die ...*

Hierop kon men antwoorden met een 'quote' van maximaal 40 woorden. En ... van die gelegenheid is gebruik gemaakt, wat zeg ik, op grote schaal gebruik van gemaakt. Want wat te zeggen van in totaal 134 reacties. We hebben ze allemaal bij elkaar gebracht in een hoofdstuk. Lees ze en laat ze op je inwerken. Ontdek

hoe verschillend over een 'goede stad' wordt gedacht, maar ook hoeveel gemeenschappelijke punten daarin te onderkennen zijn. Piet Nelissen heeft op basis van zijn expertise op het gebied van *content-analysis* op alle 'quotes' een inhoudsanalyse verricht. Dit levert een boeiend beeld op van wat - naar de mening van de burgers - een 'goede stad' is.

De stad van de toekomst

Een ding is zeker: in de toekomst zullen nog meer mensen in steden wonen. Het overgrote deel zal zelfs in zeer grote steden wonen. Maar welke steden zullen dat zijn? Is ons idee van een stad nog wel van betekenis voor het begrijpen van de toekomstige stad? Is het begrip 'stad' voor de toekomst alleen maar als een anachronisme te beschouwen? In het slothoofdstuk geef ik een terugblik en ook een vooruitblik op de stad. Denk met mij mee over de toekomst van de stad. De [toekomstige] stad en stadsbewoner verdienen het.

de stad als

verschijnsel

Nico Nelissen *de stad, een inleiding tot de urbane sociologie*

Inleiding

De tijd gaat snel, dat weten we allemaal maar al te goed. Het is inmiddels al meer dan veertig jaar geleden dat ik het boek *De stad; een inleiding tot de urbane sociologie* schreef. Het waren de hoogtijdagen van de sociologie. Jaarlijks stroomden honderden studenten bij ons aan de Katholieke Universiteit Nijmegen binnen om sociologie te gaan studeren. Het curriculum bestond uit drie fasen: propedeuse, kandidaats- en doctoraal. De formele studieduur was vijf jaar, maar in de praktijk deden de studenten er zes tot acht jaar over. Het was ook de tijd dat er nog gesproken werd van 'de eeuwige student'. Dat is nu helemaal anders, want de BaMa-structuur [Bachelor-Master] is ingevoerd, de formele studieduur is tot vier jaar teruggebracht. Van de voormalige sociologie-opleiding in Nijmegen is nog maar een restant over en zelfs de universiteit is van naam veranderd en heet nu Radboud Universiteit Nijmegen. Recent hebben de bisschoppen zich om hen moverende redenen gedistantieerd van deze universiteit. Het zij zo. Begin jaren zeventig van de vorige eeuw waren er ook talrijke subdisciplines binnen de sociologie, waaronder de urbane en rurale sociologie, de sociologie van stad en platteland. Samen met collega Guffens heb ik jarenlang vorm en inhoud aan die opleiding gegeven. Eén van de taken was om de studenten op de hoogte te brengen van de geschiedenis, de theorieën en methoden van onderzoek van dit vakgebied. Dit betekende dat vragen aan de orde moesten komen zoals: Wat is een stad? Wanneer en waar zijn steden ontstaan? Welke typen steden zijn er? Hoe verloopt het verstedelijkingsproces? Hoe zijn steden ruimtelijk en sociaal opgebouwd? Welke gebiedsdelen zijn er in de stad te onderscheiden? Welke problemen doen zich in steden voor? Hoe kunnen deze worden geanalyseerd? Welke oplossingen zijn er voor die problemen? Welke partijen hebben een taak op dit gebied? Zijn er ideale steden? Wat is de toekomst van de stad? Enzovoort, enzovoort. Kennis over de stad was in die tijd verspreid over allerlei grotere en kleinere publicaties. Weliswaar waren er enkele standaardwerken over de sociologie van de stad, maar dat waren Engelstalige boeken veelal geschreven door Amerikaanse wetenschappers, die vooral voorbeelden uit de Verenigde Staten aanhaalden. Studenten hadden behoefte aan een [Nederlandstalig]

overzichtswerk van de stadsociologie. Tegen die achtergrond heb ik toen een inleiding tot de urbane sociologie geschreven. Dat was uiteraard een behoorlijke klus, want het was de tijd dat de homecomputer nog niet op ons bureau stond en dat de instituutsbibliotheek de belangrijkste bron van informatie was. Het was de periode van de bibliothecaressen en de systeemkaartjes. Maar goed, na een paar jaar was het manuscript gereed. De wetenschappelijke uitgeverij Van Loghem Slaterus was graag bereid om dit boek, met als titel *De stad; een inleiding tot de urbane sociologie*, op de markt te brengen. Het werd een *succès fou* en binnen de kortste tijd was een tweede druk noodzakelijk. Maar nu naar de inhoud van het boek.

Opbouw

Het boek bestaat uit drie delen. In het eerste deel wordt het verschijnsel stad behandeld, er wordt ingegaan op het ontstaan en de ontwikkeling van steden, alsook op de verschillende typen steden wanneer gelet wordt op hun ligging, bevolkingsomvang en functies. In het tweede deel staat de sociologische benadering van de stad centraal en worden zowel de empirisch-analytische als, de kritisch-normatieve theorieën uit de doeken gedaan. Ook is er in dit deel aandacht voor de methoden en technieken van onderzoek van de stadsociologie. In het derde deel worden de verschillende gebiedsdelen van de stad besproken: stadscentrum, binnenstad, achterbuurten, volksbuurten, sociale woningbouw, nieuwbouwwijken en voorsteden.

Het verschijnsel stad

Wat is een stad? Een ogenschijnlijk eenvoudige vraag, maar het antwoord erop is erg complex. Een veel gebruikte omschrijving is die waarbij een stad wordt omschreven als een geheel van mensen [ondergrens 5.000 inwoners] dat op een bepaalde plek bij elkaar woont en daar in ecologisch, economisch, sociaal, cultureel en politiek opzicht met elkaar verbonden is. Het gaat om een geheel van dicht bij elkaar wonende en werkende mensen dat voor zijn behoeften

ruimtelijke voorzieningen creëert, zoals straten, pleinen, huizen, werkplaatsen, winkels, theaters, kerken, stadsmuren en dergelijke.

Ontstaan en ontwikkeling van de stad

De eerste steden ontstaan verspreid over de wereldbol op plekken die gunstig zijn om zich daar met een grotere groep mensen te vestigen. Dat wil zeggen waar [drink]water is, waar een vruchtbare bodem aanwezig is die een surplus aan voedsel garandeert, waar handel wordt gedreven, waar handwerkslieden actief zijn, waar priesters geloofsrituelen uitvoeren en waar individuen of groepen de touwtjes bestuurlijk in handen hebben. De eerste steden Ur, Uruk, Lagash ontstaan in Mesopotamië, in het tweestromenland van Eufrat en Tigris. Ongeveer in diezelfde tijd zien we de eerste steden ontstaan in de Nijldelta, de Yangtze Delta, de Indusvallei en wat later ook in Meso-Amerika. Het gaat om relatief kleine steden van enkele duizenden inwoners, maar veelal wel voorzien van stadsmuren en stadspoorten. De plattegronden vertonen overeenkomsten, waarbij de sacrale gebouwen [tempels] en de gebouwen voor de politieke elite [basilica] beeldbepalend zijn. Gedurende de periode van de Hellenistische en Antieke Romeinse cultuur worden steden gesticht verspreid over Europa. In de Romeinse periode gebeurt dit op basis van een vast gridpatroon. Na de val van het Romeinse Rijk raken steden in verval en het duurt tot de tiende eeuw voordat de oude steden weer tot leven komen, dan wel dat nieuwe steden ontstaan. Die nieuwe steden ontstaan op een kruispunt van [water]wegen, vlakbij een feodale burcht of bij een klooster. De opkomende burgerij krijgt een toenemende invloed op het wel en wee van de stad. Zij weet rechten af te dwingen die haar in staat stelt om een eigen munt te slaan, marktrecht te verkrijgen, alsook het recht om de stad te verdedigen met stadsmuren en stadspoorten. Met de komst van nieuw wapentuig [kanonnen] passen de steden hun verdedigingswerken aan door deze te voorzien van een stelsel van stadswallen, bastions, grachten, ravelijnen, lunetten en wat dies meer zij. De Industriële Revolutie gaat gepaard met de trek van het platteland naar de stad en zo ontstaan industriesteden. De toenemende internationale handel, de opkomst van moderne transportmiddelen en de uitbouw van de informatie en communicatietechnologie bevorderen de ontwikkeling van steden over de hele planeet. De aardbol wordt één grote stad, een megalopolis.

Typen steden

In dit enorme urbanisatieproces ontstaan steden van verschillende omvang en allerlei soort. Een beetje afhankelijk van het criterium dat wordt gehanteerd, kunnen allerlei typen steden worden onderscheiden. Kleine steden met een lange geschiedenis gelegen aan een rivier, grote steden uit de grond gestampt in de woestijn, steden gesticht door koningen en keizers en bijvoorbeeld steden ontworpen op de tekentafel door een prominente stedenbouwer. Met andere woorden steden zijn er in alle soorten en maten. Het is zelfs de vraag of er überhaupt nog wel van een stad kan worden gesproken, gezien de grote variëteit die er is.

Sociologie van de stad

Zoals gezegd, in het tweede deel van het boek *De stad; een inleiding tot de urbane sociologie* wordt ingegaan op de sociologische theorieën over de stad. Er wordt een onderscheid gemaakt tussen empirisch-analytische theorieën en kritisch-normatieve theorieën. Dat behoeft een kleine toelichting. De eerste categorie omvat de theorieën die uitgaan van een positivistische wetenschapsopvatting, zoals we die kennen uit de natuurwetenschappen. Er wordt daar grote nadruk gelegd op feiten en op objectiviteit. De empirie vormt bij deze benadering het uitgangspunt, dat wil zeggen dat men nauwkeurige waarnemingen doet op basis van goed gedefinieerde verschijnselen, met behulp van valide en betrouwbare methoden van onderzoek. Op die manier probeert men samenhangen tussen feiten te ontdekken, die dan mogelijk tot een wet[matigheid] leiden.

Overzicht theorieën

In het boek worden twee typen empirisch-analytische theorieën besproken, te weten de anascopische en de catascopische benadering. De anascopische benadering heeft als vertrekpunt het gedrag van het individu. Van dit type theorie worden de handelingstheorie van Chapin en de conflicttheorie van Rex besproken.

Wat de catascopische benadering betreft, de benadering waarbij niet het individu maar de stad als geheel als uitgangspunt wordt genomen. Daarvan worden de sociale ecologie van de Chicago School, het functionalisme van Schmidt-Relenberg en de systeemtheorie van McLoughlin aan de orde gesteld. Ten aanzien van de kritisch-normatieve theorieën wordt een onderscheid gemaakt tussen de kritische theorie van de Frankfurter Schule, zoals die van Alexander Mitscherlich en de pragmatisch-kritische benadering van Jane Jacobs. Ik houd in het boek verder een pleidooi om de stad niet vanuit één enkel theoretisch perspectief te bekijken, maar alle perspectieven simultaan in de beschouwingen te betrekken, met andere woorden een *multiperspectivistische* kijk op de stad.

Sociale ecologie

Ik heb mij - zeker in de beginperiode van mijn academische carrière - uitgebreid beziggehouden met de theorie van de *human ecology*, door mij vertaald als sociale ecologie. In 1970 promoveerde ik op het proefschrift met als titel *Sociale ecologie* [promotor: Prof. dr. Ruud de Moor, Tilburg University]. In de dissertatie behandelde ik de theorie, de methoden en de toepassingsterreinen van de *human ecology*. Het door de algemene ecologie geïnspireerde gedachtegoed van deze school heb ik ook behandeld en becommentarieerd in het in 1972 verschenen boek *Grondbeginselen van de sociale ecologie*, opgenomen in de welbekende Aula-reeks. Wie hebben de theorie van de sociale ecologie ontwikkeld en wat is de kern van hun gedachtegoed?

Ontstaan en ontwikkeling

Al vroeg in het begin van de twintigste eeuw ontwikkelde zich in de sociologie een stroming waarin de samenleving werd bestudeerd vanuit het gezichtspunt van haar relatie met de natuurlijke en de gebouwde omgeving. Deze benadering kreeg vorm en inhoud aan de Chicago Universiteit in de Verenigde Staten en werd *human ecology* genoemd. De vader van deze benadering was Robert Ezra Park, een in Amerika geboren wetenschapper die zijn loopbaan begon

als dagbladjournalist. Hij was gefascineerd door de problemen van de grote stad. Chicago, aanvankelijk een simpel prairiestadje, groeide in tijd van enkele decennia uit tot een ware metropool. De vele problemen van Chicago kon hij als journalist slechts voor het voetlicht brengen als *little news*, omdat het hem ontbrak aan een theoretisch kader om al die problemen in onderling verband te bekijken, als *big news*. Om in die leemte te voorzien, begon hij een studie in de sociale wetenschappen aan de Chicago Universiteit. Na afronding van zijn studie, en na afloop van een studiereis naar Europa, kreeg hij een aanstelling als docent aan de zo-even genoemde universiteit. Hij zette een onderzoeksprogramma op touw waarbij hij zo ongeveer alles wat zich aan problemen in de stad voordeed inventariseerde, documenteerde, analyseerde en ook probeerde theoretisch te duiden. Voor dit laatste maakte hij gebruik van de denkbeelden van biologen die zich gespecialiseerd hadden op het gebied van de planten- en dierenecologie. Hij zag de mens en de menselijke groep als verschijnselen die onder de noemer van levende organismen gerangschikt konden worden. Waarom zou de kennis van de onderlinge relaties tussen planten en dieren enerzijds en de natuurlijke en gebouwde omgeving anderzijds dan ook niet van toepassing kunnen zijn op de relaties tussen mens en omgeving? Vanuit deze notie begon Park, geassisteerd door zijn collega's Burgess en McKenzie, aan een uitgebreide studie van allerlei aspecten en facetten van de stad Chicago. Studenten werden ingeschakeld om materiaal te verzamelen en te be- en verwerken. Zo ontstond een groep van wetenschappers die bekendheid kreeg onder de naam *School of Chicago*. Het werd een uitermate productieve onderzoeksgroep die vanuit de theorie van de *human ecology* het verschijnsel stad diepgaand ging bestuderen. Na de Tweede Wereldoorlog verdween de prominente positie van deze stroming in de stadssociologie, omdat er werd getwijfeld aan de al te vergaande manier waarop de analogie met de planten- en dierenwereld werd doorgetrokken en ook omdat men het theoretisch kader vooral nuttig vond voor de beschrijving van de problemen in de stad, maar niet of nauwelijks voor het ontdekken van de oorzaken van deze problemen, dan wel voor de oplossing daarvan.

Referentiekader

We weten het allemaal, een wetenschappelijke theorie bestaat uit een geheel van onderling met elkaar verbonden begrippen dat inzicht verschaft in de

werkelijkheid. Dat is ook het geval met de sociale ecologie; ook daar is sprake van een coherent geheel van begrippen voor de bestudering van de stad, een *frame of reference*. Wat zijn nu de belangrijkste begrippen die in de sociale ecologie worden gebruikt? Ik breng ze hier kort bij elkaar, op dezelfde manier, zoals ik dat destijds heb gedaan bij het schrijven van het boek *De stad; een inleiding tot de urbane sociologie*.

- In de samenleving zijn twee dimensies te onderkennen: een *community* als een sub-sociale orde [biotische orde] die wordt gereguleerd door onbewuste *competitie* en *competitieve coöperatie* tussen de leden van de samenleving en een *society* als een orde gebaseerd op een bewuste menselijke organisatie [sociale orde] en onderlinge *strijd*.
- De *community* bestaat uit een *habitat*, een *populatie* en [ruimtelijke] *voorzieningen*.
- De *community* neemt een ruimtelijk patroon aan dat is opgebouwd uit *natural areas* en *zones* met allemaal hun eigen specifieke populaties en functies.
- De bijzondere plek die een ecologische eenheid [mens, groep, organisatie] in een *community* inneemt, wordt de *niche* genoemd.
- Het centrum van de *community* is het *dominantiepunt*.
- Sociale verschijnselen vertonen een *gradiëntpatroon* ten opzichte van dit dominantiepunt. Dit betekent dat de [relatieve] frequentie van een verschijnsel toe- of afneemt naarmate men verder weg van dat punt komt.
- De *community* vertoont een *tijdspatroon*, gebaseerd op specifieke *ritmes*, *tempi* en systemen van *timing*.
- De *community* kent behalve een structuur naar ruimte en tijd, ook een ontwikkeling in de tijd, een *dynamiek*.
- De *habitat* van een *community* kan *expanderen* c.q. *contracteren*.
- De *populatie* van een *community* kan *toe- of afnemen*, *concentreren* dan wel *deconcentreren*, *homogener* of *heterogener* worden.
- De *voorzieningen* van een *community* kunnen *toe- of afnemen*, *concentreren* dan wel *deconcentreren*, *homogener* of *heterogener* worden.

- Bepaalde populaties en voorzieningen penetreren in bepaalde gebiedsdelen van de habitat [*invasie*] en gaan eventueel dat gebied domineren [*successie*].
- Door concentratie van bepaalde populaties en voorzieningen in bepaalde delen van de habitat treedt vaak *segregatie* op: iedere subpopulatie en iedere categorie voorzieningen krijgt zijn eigen plek in de stad.

Methoden en technieken

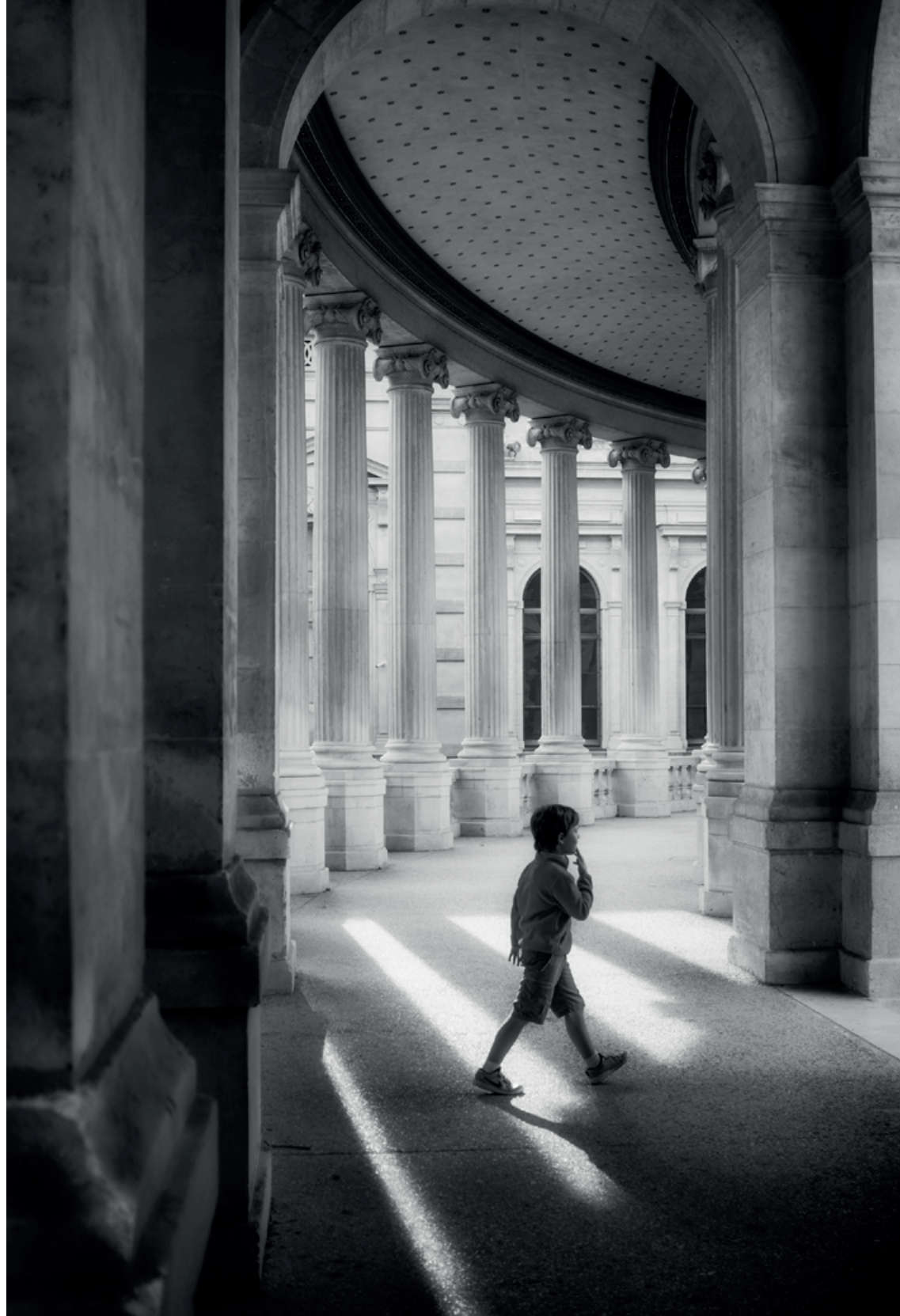
Verder wordt in dit deel II van het boek *De stad; een inleiding tot de urbane sociologie* ook een overzicht gegeven van dataverzamelmethode en -technieken die in de stadsociologie vaak worden gebruikt. Dat zijn onder andere case-study, community-study, cartografie, fysieke evidentie, historische bronnen, statistisch materiaal, observatie, participerende observatie, interviews, enquêtes, groepsinterviews, experiment en actie-onderzoek. Vaak worden die methoden in onderlinge combinatie gebruikt. Een veel gebruikte combinatie is die van observatie, vraaggesprekken voeren en het raadplegen van bronnen; iets dat *triangulatie* wordt genoemd.

Gebiedsdelen van de stad

In het derde deel van het boek wordt de focus gelegd op de verschillende gebiedsdelen die men in de stad kan onderscheiden. Daarbij zijn de theorieën over de morfologische opbouw van de stad behulpzaam, zoals de *concentrische zonetheorie van Burgess*, de *sectortheorie van Hoyt* of de *meerkernentheorie van Harris en Ullman*. Op basis van het model van Burgess wordt een onderscheid gemaakt tussen het stadscentrum en de binnenstad, de transitiezone, de achterbuurten en volksbuurten, de sociale woningbouw, de nieuwbouwwijken en de voorsteden.

Stadscentrum en binnenstad

Vaak worden de begrippen stadscentrum en binnenstad door elkaar heen gebruikt, maar het is raadzaam om de beide begrippen van elkaar te onderscheiden. Het stadscentrum is het hart van de stad, de plek waar het openbare stadsleven zich

in belangrijke mate afspeelt. Er bevinden zich grootwinkelbedrijven, speciaal-zaken, het stadhuis, de grote kerk met torens, een waaggebouw, restaurants en cafés, er zijn terrasjes en de winkelstraten zijn omgetoverd tot voetgangersgebied. In de VS noemt men dit gebied de *city* of het CBD, het *Central Business District*. In de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw vond een proces van cityvorming plaats en hebben talrijke verkeersdoorbraken en saneringen in dit gebied plaatsgevonden. Er moest ruimte worden gecreëerd voor grootwinkelbedrijven, voor parkeergarages en voor kantoren.

De binnenstad beslaat het gebied dat ligt binnen de voormalige verdedigingswerken, nu eens de stadsmuren en in een ander geval de aarden verdedigingswerken. In veel steden zijn die verdedigingswerken echter geslecht en daarvoor in de plaats zijn singels gekomen, *rond-points* en parken. Langs de singels bevinden zich herenhuizen die in toenemende mate verkantoren. In de binnenstad wordt ook gewoond, vooral in de monumentale panden die [weer] in handen zijn gekomen van rijke mensen die vroeger de stad waren ontvlucht.

Slums, deviatie en sociaal conflict

Als een ring rondom de binnenstad bevinden zich achterbuurten, soms als onderdeel van de [historische] binnenstad, maar ook wel als vervallen buurten wat verder van het stadscentrum vandaan waar vroeger werkplaatsen en kleine industrie waren gevestigd. Het zijn achterbuurten waar de minder bedeelden wonen, waar drugs en criminaliteit voorkomen, waar voor de kinderen weinig speelvoorzieningen zijn en waar de bouwkundige toestand van de panden en de kwaliteit van de buitenruimte veel te wensen overlaten. Vanwege het feit dat er een concentratie is van kansarmen en ook van mensen die het contact met de samenleving verloren hebben, komen er nogal wat conflicten voor: burenruzies, scheld- en schietpartijen, hangjongeren, diefstal, straatberoving, afrekeningen in het criminele milieu en drugshandel. Het zijn ook de buurten waar huisjesmelkers kamers verhuren aan illegalen en aan studenten. Door de stadsvernieuwing zijn veel van deze buurten opgeknapt.

Volksbuurten, sociale bewegingen en lokale actie

Dan zijn er de volksbuurten waar de arbeiders wonen, maar ook de mensen die leven van een uitkering als gevolg van werkloosheid of bijvoorbeeld arbeidsongeschiktheid. Het zijn de buurten waar vaak ook sprake is van sociale cohesie. Men wordt in zo'n buurt geboren, groeit er op, kent de burens en buurtbewoners en brengt daar ook een groot deel van het leven door. Men komt voor elkaar op, voelt zich nauw met elkaar verbonden en is erg betrokken bij het wel en wee van de buurt. Wanneer als gevolg van saneringsvoornemens door de woningcorporatie of door de gemeente de buurt wordt bedreigd, sluit men zich bij elkaar aan om zich tegen zulke plannen te verzetten en de buurt te behouden. Dat gebeurt met behulp van actiegroepen en buurtcomités. Het zijn voorbeelden van een bredere sociale beweging waarin bewoners opkomen voor het verbeteren van hun woon- en leefomstandigheden in de stad. Daarbij worden ze vaak gesteund door opbouwwerkers of door geëngageerde architecten. Ze voeren lokale actie om hun buurt te redden.

Rode en blauwe dorpen

Op basis van de Woningwet 1902 zijn, vooral in het interbellum, door woningcorporaties veel buurten gebouwd. Deze waren vaak gebaseerd op de 'tuinstadgedachte', dat wil zeggen een woonbuurt met veel groen en met woningen voorzien van voor- en achtertuin. Er wordt gesproken van rode en blauwe dorpen, vooral in het zuiden van het land. De rode dorpen werden gesticht door socialistische woningcorporaties en de blauwe door katholieke woningcorporaties. De buurten kennen in het algemeen een parochiekerk, een buurthuis, een jongens- en een meisjesschool, een aantal [hoek]winkels en ook wel poortwoningen die de toegang tot het binnenterrein van de buurt mogelijk maken. Er zijn allerlei verenigingen [muziek, sport, cultuur] die ervoor zorgen dat het leven in deze 'stadsdorpen' door de bewoners als aangenaam wordt ervaren. Deze buurten hebben veelal ook veel groen, speelplaatsen voor de kinderen, een centraal plein en straten waarlangs bomen geplant zijn.

Naoorlogse nieuwbouwwijken

Na de Tweede Wereldoorlog vond in Nederland de wederopbouw plaats, dat wil zeggen het herstel van gebouwen die door oorlogshandelingen waren verwoest

of die ernstige schade hadden opgelopen. Maar vanaf het einde van de jaren vijftig van de vorige eeuw werden talrijke nieuwbouwwijken uit de grond gestampt. Deze wijken waren gebaseerd op het functionalistische gedachtegoed, zowel wat betreft de stedenbouw als de architectuur. Dit denken was in belangrijke mate ontleend aan de ideeën van het Moderne Bouwen met als belangrijkste vertegenwoordiger Le Corbusier. Het stelsel van denken dat ontwikkeld was gedurende een aantal congressen van de CIAM [*Congrès Internationaux d'Architecture Moderne*] mondde uit in het Charter van Athene. De gedachte van functiescheiding stond hierbij centraal. Wonen, werken, vrije tijd en verkeer moesten van elkaar worden gescheiden om te voorkomen dat deze functies elkaar onderling zouden storen, zoals dat in de oude steden het geval was. Op het gebied van de architectuur was er een grote voorkeur voor het gebruik van moderne bouwmaterialen, zoals beton en glas, en een afwisseling van eengezinswoningen en flats, vaak allemaal met een plat dak. Zo ontstonden de naoorlogse wijken Bijlmermeer, Overvecht, Presikhaaf en bijvoorbeeld Donderberg.

Suburbs

In de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw verlieten veel mensen de stad. Vooral mensen die het zich financieel konden permitteren, kochten een huis in een voorstad. Ze ontvluchtten de drukte van de stad en zochten een rustig onderkomen in een vrijstaande woning of in een rijtjeshuis in een *suburb*. Het was de tijd dat veel vrouwen na hun huwelijk hun baan opzegden of werden ontslagen en vervolgens als 'groene weduwe' buiten de stad woonden en daar de kinderen opvoedden. Soms ging het ook om zogeheten *new towns*, nieuwe steden, waar ervaring mee was opgedaan in Engeland, Denemarken en Zweden. Als voorbeeld hiervan gelden in Nederland: Zoetermeer, Nieuwegein en Almere.

Perspectief

Het boek wordt afgesloten met het stellen van twee vragen:

1. Wat is de toekomst van de stad?
2. Wat is de toekomst van de sociologie van de stad?

Bij de beantwoording van de eerste vraag worden drie toekomstperspectieven geschetst, te weten *a.* steeds meer mensen zullen de stad ontvluchten omdat de levensomstandigheden niet aan hun eisen en wensen voldoen [desurbanisatie]; *b.* mensen die eerder de stad ontvluchtten, keren terug en vormen een nieuwe bevoorrechte groep [selectieve re-urbanisatie] en *c.* de stad wordt weer voor alle maatschappelijke groepen aantrekkelijk [algemene re-urbanisatie].

Wat de tweede vraag betreft wordt gesteld dat de sociologie van de stad zich zou moeten richten op fundamentele veranderingen die zich in de steden voordoen, waarbij vooral de aandacht gericht moet worden op de aard en het karakter van de urbane transformatie, dat wil zeggen aandacht voor migratiestromen over de wereld, de toenemende urbanisatie van de wereld, de ruimtelijke en sociale constellatie van de steden, de netwerken van steden, de bevolkingssamenstelling van steden naar etniciteit en ras, de verschuivingen in de interne opbouw van steden en de nieuwe problemen die zich in de grote steden voordoen.

Boek in retrospectief

Zoals gezegd, het boek *De stad; een inleiding tot de urbane sociologie*, werd meer dan veertig jaar geleden geschreven. Betekent dit dat alles wat er in staat verouderd is en dat het boek opgeborgen kan worden omdat het nu geen enkele betekenis meer heeft? Natuurlijk, 'de stad' heeft in al die jaren niet stil gestaan en ook het sociologische denken over de stad is aan evolutie onderhevig geweest. Het boek van destijds kan als een tijdsdocument worden gezien in die zin dat het een idee geeft van de stand van zaken met betrekking tot de sociologische kennis van dat ogenblik. De stad op zich is uiteraard veranderd. De vraag is zelfs of wat toen onder 'de' stad werd verstaan nu nog wel betekenisvol is. Immers, steden hebben zich ontwikkeld tot stedelijke agglomeraties, tot metropolen, tot stedelijke netwerken, tot *megacities*. Er zijn nu steden niet van een paar miljoen inwoners, maar van tientallen miljoenen inwoners. Er zijn steden ontstaan in delen van de wereld waar deze vroeger niet bestonden. Denk daarbij aan

gigantische steden in Zuid-Oost Azië, in China, in Afrika en in Zuid-Amerika. Van sommige van deze 'Goliathsteden' kennen veel mensen zelfs niet eens de naam of kende u wel de stad Guangzhou [45 miljoen inwoners]? Tot de grootste steden behoren behalve de genoemde stad ook de volgende steden met meer dan 20 miljoen inwoners: Tokio, Shanghai, Jakarta, Delhi, Karachi, Seoel, Manilla, Bombay, Mexico-stad, New York, Sao Paulo en Peking. Is u iets opgevallen bij deze lijst? Inderdaad, wat voor velen van oudsher grote steden waren, zoals Parijs, Londen, Rome en Wenen, komen nu op dit lijstje niet meer voor. De steden Moskou, Londen en Parijs nemen respectievelijk de twintigste, vijftiengste en dertigste plaats in op deze lijst. Met andere woorden, is onze kennis van de stad niet te zeer gebonden aan de stad van vroeger? Betekent dit dat daardoor ook de sociologische kennis te zeer aan het 'archetype' van de stad gebonden is en zijn betekenis heeft verloren voor inzicht in de 'nieuwe urbane realiteit'?

Het materieel object van studie, de stad, is qua omvang, verschijningsvorm, aard en karakter veranderd, maar de formele theoretische perspectieven behouden hun waarde, hoewel ook op dat gebied de wereld niet stil staat. We zullen dat straks zien als we bij hedendaagse denkers over de stad komen, zoals Manuel Castells, Richard Florida, Richard Sennett, Bruce Katz en bijvoorbeeld Ben Wilson.

Slot

In het boek *De stad: een inleiding tot de urbane sociologie* is - al zeg ik het zelf - nog het nodige aan wetenswaardige zaken over de relatie stad en samenleving te vinden. Natuurlijk, sommige passages - dat realiseer ik mij heel goed - zijn gedateerd. Desondanks is er toch nog het nodige dat een tijdloos karakter heeft. Wil je deze stelling toetsen, ga dan naar de bibliotheek en vraag het boek op. Een alternatief is om op het internet te zoeken onder bijvoorbeeld www.boekjes.com en te kijken of daar nog een exemplaar [tegen weggeefprijs] wordt aangeboden.

de stad als

vraagstuk

Manuel Castells *de stad in de netwerksamenleving*

Inleiding

Volgens sommigen is zijn werk te vergelijken met Max Weber's *Wirtschaft und Gesellschaft*. Hij is ook wel de Marx of Marcuse van de nieuwe economie genoemd. De lovende commentaren hebben vooral betrekking op zijn magnum opus *The Information Age; Economy, Society and Culture*. We doelen op Manuel Castells. Wie is Manuel Castells? Welke fasen zijn in zijn academische loopbaan te onderkennen? Wat heeft hij ons te vertellen over het verschijnsel stad? Wat zijn de consequenties van de informatisering voor de stad? Welke functie vervullen steden in de netwerksamenleving?

Wie is Manuel Castells?

Manuel Castells werd in 1942 in Spanje geboren. Als kind leefde hij onder andere in Madrid, Cartagena, Valencia en Barcelona. Van 1958 tot 1962 studeerde hij rechten en economie aan de Universiteit van Barcelona. Gedurende zijn studietijd ontroppte hij zich tot activist en werd hij sterk geïnspireerd door het denken van Karl Marx en het neo-marxisme. Dat werd hem niet in dank afgenomen en hij moest vluchten voor het Franco-regime. Hij vertrok naar Frankrijk waar hij werd opgevangen door de socioloog en historicus Alain Touraine. In 1964 studeerde hij af aan de Sorbonne. In 1967 promoveerde hij aan de Universiteit van Parijs. Zijn proefschrift behelsde een statistische analyse van vestigingsstrategieën van industriële ondernemingen in de regio Parijs. Vanaf 1967 doceerde Castells sociologie, eerst aan de Universiteit van Parijs [Nanterre] en vanaf 1970 aan de *École des Hautes Études en Sciences Sociales*. Hij deed onderzoek op het terrein van de urbane sociologie en was medewerker van het centrum voor studie naar sociale bewegingen waar de zo-even genoemde Touraine de leiding had. In 1979 werd Castells hoogleraar aan de Universiteit van Californië in Berkeley. Tot op de dag van vandaag doceert hij daar sociologie en stedelijke en regionale planning. In 2020 werd hij Minister van Wetenschap en Universiteiten in Spanje.

Dit hoofdstuk is een forse bewerking van een artikel dat ik eerder samen met oud-collega's Peter de Goede en Henri Goverde schreef voor het tijdschrift *Bestuurswetenschappen* [Goede, P.J.M., Goverde, H.J.M. & N.J.M. Nelissen, De netwerksamenleving volgens Manuel Castells, in: *Bestuurswetenschappen*, 2, 2001, p. 101-136]. Uit dit artikel zijn met name de passages overgenomen die op Castells' studies over de stedelijke kwestie betrekking hadden.

Fasen in zijn ontwikkeling

Een wetenschapper die vele jaren actief is, ondergaat invloeden van allerlei ontwikkelingen in de samenleving en ook die op zijn vakgebied. Hij wordt geconfronteerd, of confronteert zichzelf, met nieuwe vraagstukken en met nieuwe visies op die vraagstukken. Zo is het ook met Manuel Castells gegaan. Als wordt teruggekeken op zijn verricht wetenschappelijk werk, dan kan men globaal drie fasen onderscheiden, te weten a. de fase waarin hij zich vooral richt op de bestudering van het fenomeen stad, b. de fase waarin stad en informatie-maatschappij aan elkaar worden gekoppeld en c. de fase waarin hij een meer algemene theorie ontwikkelt over de netwerksamenleving.

Castells over de stad als vraagstuk

In de periode 1967-1983 houdt Castells zich vooral bezig met het verschijnsel stad. Zijn belangrijkste publicatie uit deze periode is ongetwijfeld *La question urbaine*. In dit boek, dat in meerdere talen werd vertaald, werkt hij aan de hand van allerlei empirisch materiaal over steden [hun structuur, ontwikkeling en conflicten] een theoretisch kader uit dat in kringen van stadssociologen grote bekendheid zou verkrijgen. Het wordt gezien als een kritische doorbraak in de nogal [neo]positivistisch georiënteerde literatuur op het gebied van de stadssociologie. Tot aan de jaren zestig werd de stadssociologie sterk beïnvloed door de zogenaamde Chicago School. Castells wordt echter beschouwd als een van de grondleggers van de *New Urban Sociology*. In deze periode is hij in Parijs werkzaam en ondergaat hij de invloed van intellectuelen die sterk steunen op marxistische denkbeelden [met name Louis Althusser]. Zo heeft Castells oog voor de invloed van economische factoren op de ontwikkeling van stedelijke regio's. Hij komt in deze periode ook in aanraking met het gedachtegoed van Alain Touraine, met name zijn denkbeelden over sociale bewegingen. Daarom beperkt Castells zich bij de studie van stedelijke vraagstukken niet tot de officiële urbane politiek, maar schenkt hij vooral ook aandacht aan stedelijke sociale bewegingen. De stedelijke crisis is niet alleen een probleem in occidentaal Europa, het is ook een vraagstuk dat zich wereldwijd manifesteert en met name

in de als modern te boek staande Amerikaanse samenleving. Castells beschouwt de crisis van de Amerikaanse steden als een [school]voorbeeld van structurele tegenstrijdigheden van de kapitalistische maatschappij.

De stedelijke kwestie

Het zou een uitgebreide beschouwing vergen om Castells' visie op het stedelijk fenomeen in beeld te brengen. We volstaan hier met een weergave van de centrale gedachten uit zijn boek *La question urbaine*. In deze publicatie stelt hij dat men steden moet zien als sociaal-ruimtelijke formaties en dat men ze moet plaatsen tegen de achtergrond van de maatschappijstructuur als geheel. Deze wordt bepaald door haar productiewijze, die niet als een technische, maar als een maatschappelijke aangelegenheid moet worden gezien. De productiewijze is een raamwerk waarin verschillende systemen met elkaar verbonden zijn. Castells onderscheidt: a. een economisch; b. een politiek en c. een ideologisch systeem. Deze systemen zijn op hun beurt weer op te splitsen in subsystemen en elementen. In het Westen moeten we dit plaatsen tegen de achtergrond van de laat- of monopolie-kapitalistische productiewijze.

Analyse van de stad

De sociaal-ruimtelijke formaties van steden kan men analyseren door de volgende zaken na te gaan:

- a. de manier waarop de economische, politieke en ideologische instanties aan de ruimte gestalte geven;
- b. hoe aanwezige sociaal-ruimtelijke vormen uit vroegere sociale verhoudingen zijn voortgekomen en
- c. hoe personen en groepen rechtstreeks inwerken op hun leefomgeving.

Binnen de economische instantie onderscheidt Castells de *P*[roductie] en *C*[onsumptie]. Fabrieken, werkplaatsen, kantoren en dergelijke zijn de ruimtelijke uitdrukking van de productie. Huizen, winkels, scholen, sociaal-culturele voorzieningen en dergelijke zijn de ruimtelijke uitdrukking van de consumptie. De overdrachten van personen, goederen en diensten tussen *P* en *C* worden geregeld door de ruil, *Échange* [*E*]. De politieke instantie drukt zich ruimtelijk

direct uit als de bestuurlijke indeling van de ruimte en op indirecte wijze via de inwerking van het bestuur op P, C en E. Dit is het element Gestion [G], het beleid ten aanzien van de ruimte door het bestuur op basis van planologische maatregelen. De ideologische instantie organiseert de ruimte door die te markeren met symbolen en tekens. Castells spreekt van het element S[symboliek]. Volgens Castells moet een stad worden opgevat als een *système urbain*, waarbij de economische, politieke en ideologische instanties van de productiewijze op elkaar inwerken. Die interactie vindt plaats via wederzijdse beïnvloeding van de elementen P, C, E, G en S.

Stedelijke planning en stedelijke beweging

Het stedelijke systeem wordt beïnvloed door twee fundamentele krachten, te weten a. stedelijke planning en b. stedelijke sociale bewegingen. Castells gaat uit van het bestaan van een overheersende en een overheerste klasse [ook in een democratie]. Elke klasse zal proberen om het overheidsapparaat voor zijn karretje [lees: belangen] te spannen. De overheersende klasse slaagt daar het beste in [vandaar dat ze ook de overheersende klasse is]. De overheid kan op verschillende manieren vorm en inhoud geven aan de relatie tussen overheersende en overheerste klasse. Zij kan domineren en onderdrukken, maar zij kan ook reguleren en integreren. Een van de wegen waarlangs de overheid dit kan doen, is door middel van stedelijke planning. Hoewel deze planning suggereert structureel van aard te zijn, werkt ze in de praktijk hooguit modificerend: ze is derhalve vooral systeem-handhavend. De overheersten kunnen hun belangen met name behartigen door middel van gezamenlijke actie, door middel van sociale bewegingen. Sommige sociale bewegingen zijn daarbij vooral gericht op de transformatie van het stedelijke systeem zelf.

Castells over de stad in het informatietijdperk

In de periode tussen 1983 en 1996 raakt Castells in toenemende mate onder de indruk van de opkomst van de nieuwe informatietechnologie en de consequenties van deze technologie voor steden en regio's. In het boek *The Informational City* [1989] staat deze problematiek centraal. De transformatie in de richting van een informatiemaatschappij is volgens Castells onlosmakelijk verbonden met een herstructurering van het kapitalisme. Het kapitalisme zoekt nieuwe vrijheid, wil los komen van de binding aan plaatsen en territoriaal gebaseerde controlemechanismen. Dat leidt tot nieuwe vormen van ruimtelijke dynamiek. In de nieuwe economie ontwikkelen bedrijven locatiepatronen die fundamenteel verschillen van die van bedrijven gedurende het industriële tijdperk. Veel bedrijven zijn minder plaatsgebonden en meer gericht op het verwerven van een functionele plaats in de communicatiestromen. Castells vat deze ontwikkeling kort samen door te spreken over de opkomst van de *space of flows* en de ondergang van de *space of places*. Het is in feite de toenemende scheiding tussen techno-economische ontwikkelingen enerzijds en mechanismen gericht op controle over deze ontwikkelingen anderzijds. De ruimte van stromen wordt superieur aan de ruimte van plaatsen. In Castells' eigen woorden: 'People live in places, power rules through flows' [Castells, 1989, p. 349].

Culturele, economische en politieke alternatieven

Maar volgens Castells is het mogelijk om tegenspel te bieden aan de plaatsloze machten die via asymmetrische netwerken hun doelen trachten te bereiken. Op het *culturele* vlak moeten lokale gemeenschappen hun eigen identiteit bewaren en hun historische wortels articuleren, los van hun economische en functionele afhankelijkheid van de *space of flows*. Castells wijst wel op het gevaar van tribalisme en fundamentalisme, het over-accentueren van lokale identiteiten. Op het *economische* vlak moeten steden en regio's hun specifieke rol in de nieuwe informatie-economie zien te vinden. Alhoewel productie in de informatie-economie in de *space of flows* is georganiseerd, blijft de sociale reproductie van de arbeidskracht specifiek lokaal van aard én van fundamenteel belang voor het productiesysteem. Steden en regio's moeten zich hiervan bewust zijn en

op grond daarvan plaatsgebonden controle zien uit te oefenen over de logica van het netwerk van informatiestromen. Op het *politieke* vlak moeten de lokale overheden een centrale rol spelen in de organisatie van de sociale controle van *places* over de functionele logica van de *space of flows*. Lokale besturen kunnen en moeten een meer beslissende rol gaan spelen als representanten van lokale samenlevingen, onder meer door het opzetten van eigen informatienetwerken, een alternatieve *space of flows* op basis van de *space of places*. Om nu te zeggen dat deze aanbevelingen concreet en operationeel zijn, lijkt zwaar overtrokken. Castells' retoriek is theoretisch wel sluitend, maar biedt voor de dagelijkse praktijk niet zo veel aanknopingspunten. Welk gemeentebestuur weet immers deze aanbevelingen in een concreet actieprogramma om te zetten?

Castells als macrosocioloog

In de tweede helft van de jaren negentig publiceert Castells zijn maatschappijtheorie. In een trilogie tracht hij de grote veranderingen in de moderne samenleving te begrijpen, met inbegrip van de vele tegenstellingen en conflicten die met die veranderingen gepaard gaan.

Het eerste deel van de trilogie [*The Rise of the Network Society*] gaat hoofdzakelijk over de logica van wat Castells noemt *the Net*, terwijl het tweede deel [*The Power of Identity*] de vorming van *the Self* analyseert, alsmede de interactie tussen het Net en het Zelf in twee centrale maatschappelijke instituties: het patriarchale gezin en de nationale staat. Het derde deel [*End of Millennium*] interpreteert hedendaagse transformaties van de macro-politieke en macro-sociale context als het resultaat van de dynamica van de processen die *The Information Age* karakteriseren en die in de eerste twee delen aan de orde zijn gekomen. Tot de macro-transformaties die Castells in het derde deel bespreekt, behoren onder meer de ineenstorting van de Sovjetunie, de opkomst van globale criminaliteit en de eenwording van Europa. Deel drie bevat ook de algemene conclusie van het werk. Daarin presenteert Castells een synthese van zijn bevindingen en ideeën.

De nieuwe stadsruimte

Hoewel [tele]communicatiesystemen in beginsel een wereldwijde verspreiding van diensten mogelijk maken, zijn deze toch ruimtelijk *geconcentreerd* in een beperkt aantal metropolen in een beperkt aantal landen [met name de hogere functies] én *gedecentraliseerd* naar de periferie van metropolen, kleinere metropolen, achtergebleven regio's en enkele onderontwikkelde landen [dit betreft met name de massale verwerking van transacties]. De gelijktijdige concentratie en decentralisatie vindt plaats in globale, hiërarchische netwerken, waarvan Castells het beweeglijke karakter benadrukt. Het fenomeen van de *global city* kan met andere woorden niet gereduceerd worden tot een paar metropolen, maar is in feite een globaal netwerk met regionale en lokale centra.

Het vestigingspatroon van de verwerkende industrie [*the new industrial space*], wordt gekenmerkt door het technologische en organisatorische vermogen om de verschillende fasen van het productieproces geografisch te spreiden, waarbij de eenheid wordt hersteld door middel van [tele]communicatieverbindingen tussen de verschillende territoriale componenten. Net als bij de geavanceerde diensten wordt dus de industriële productie steeds meer georganiseerd in globale en tevens dynamische netwerken. Het nieuwe vestigingsbeleid is het eerst geïmplementeerd in de elektronica-industrie [micro-elektronica, computers], maar zal zich, volgens Castells, uitbreiden naar de gehele industriële sector.

Informatie- en communicatietechnologie

Wat is de invloed van informatie- en communicatietechnologie op de ruimtelijke dimensie van het dagelijks leven? Ofschoon in toenemende mate werken en dienstenverkeer plaatsvinden vanuit het eigen [elektronische] huis [*home centeredness*], betekent dit niet het einde van de stad als samenballing van activiteiten. Wel zal als gevolg van het informatietijdperk, volgens Castells, een nieuwe urbane vorm ontstaan: 'de informatie stad'. Kenmerkend voor de nieuwe urbane ruimte is haar toenemende differentiatie in sociaal opzicht, terwijl de fysieke samenhangen worden overstegen als gevolg van de toenemende globale netwerken.

Megacities

Deze trend ligt ten grondslag aan de belangrijkste transformatie van urbane vormen: de opkomst van *megacities*. De term mega slaat niet op de omvang van deze steden, maar op hun karakter als centra van economische, technologische en sociale dynamiek. Bovendien zijn het middelpunten van culturele en politieke verandering, omdat zij als knooppunten fungeren van allerlei globale netwerken en zij tegelijkertijd laten zien dat de transformaties de interne verbanden met nu functioneel overbodig geworden populaties verbreken. Globale verbinding en lokale loskoppeling gaan hand in hand. *Megacities* zijn dus de nieuwe ruimtelijke vorm van het informatietijdperk: de 'ruimte van stromen' [*space of flows*]. Wat bedoelt Castells daarmee? De auteur definieert *ruimte* als de materiële ondersteuning van simultane sociale praktijken. Ruimte is de expressie van de maatschappij. Aangezien de maatschappij structureel transformeert, zullen steeds weer nieuwe ruimtelijke vormen en processen opkomen. Historisch gezien zijn stromen [*flows*] het specifieke kenmerk van de sociale praktijken in de netwerkmaatschappij: stromen van kapitaal, informatie, technologie, inter-organisatorische interactie, beelden, geluiden en symbolen. Vandaar dat de *ruimte van stromen* omschreven kan worden als de materiële organisatie van die simultane sociale praktijken die werken door middel van stromen. Castells concretiseert de 'ruimte van stromen', de materiële ondersteuning van de dominante processen in de informatieve maatschappij, door drie lagen van materiële ondersteuning te onderscheiden.

Drie lagen van materiële ondersteuning

- a. De eerste laag wordt gevormd door een circuit van elektronische impulsen [micro-elektronica, telecommunicatie, computerbewerkingen, omroepsystemen]. Het communicatienetwerk is de fundamentele ruimtelijke configuratie, mogelijk gemaakt door een informatie- en communicatietechnologische infrastructuur. Dit communicatienetwerk wordt gevoed door interacties in sociale netwerken. De resultante hiervan is een ruimtelijke articulatie van dominante maatschappelijke processen.

- b. De tweede laag van de ruimte van stromen wordt gevormd door zijn knooppunten en coördinatiepunten. Het netwerk verbindt specifieke plaatsen. Sommige plaatsen vervullen een coördinatiefunctie met het oog op een soepel verloop van de interactie tussen alle elementen in het netwerk [*hubs*]. Andere plaatsen zijn de knooppunten van het netwerk [*nodes*] waar de strategisch belangrijke functies zijn gelokaliseerd. De ruimte van stromen is dus niet zonder plaatsen [*placeless*]. Omgekeerd heeft geen enkele plaats een zelfstandig bestaan. Elke plaats ontleent zijn betekenis aan de stromen in het netwerk.
- c. De derde laag van de ruimte van stromen heeft betrekking op de ruimtelijke manifestatie van de dominante elite. Deze elite van de informationele maatschappij stelt ten eigen bate specifieke ruimtelijke eisen. Enerzijds vormt de elite zijn eigen maatschappij, symbolisch afgezonderde en ruimtelijk begrensde gemeenschappen, verschanst achter de materiële barrière die bestaat uit de prijzen van onroerend goed. Anderzijds ontwerpen de elites een *lifestyle* en ruimtelijke vormen die gericht zijn op de wereldwijde uniformering van hun symbolische omgeving en overstijgen zij aldus de culturele grenzen van lokale en nationale maatschappijen. De internationale cultuur van de informationele elite komt bijvoorbeeld tot uitdrukking in een a-historische, a-culturele architectuur die de traditionele relatie tussen architectuur en maatschappij [architectuur als expressie van de maatschappij] verduistert. Castells beschouwt postmoderne architectuur, dat wil zeggen architectuur die zich losmaakt van specifieke sociale omgevingen [bijvoorbeeld het werk van Philip Johnson en Charles Moore], als de architectuur van de ruimte van stromen.

Slot

Manuel Castells is een groot wetenschapper. Hij kan zich beroepen op een uitgebreid oeuvre en op een imposante wetenschappelijke carrière. Hij heeft kansen benut die hem onder andere door Alain Touraine in Parijs werden geboden. Toen ik begin jaren zeventig van de vorige eeuw met zijn publicatie *La question urbaine* in aanraking kwam, vermoedde ik niet dat hij later zou uitgroeien tot één van de grootste hedendaagse sociologen. Het was prachtig om hem eind jaren negentig aan onze Radboud Universiteit te mogen ontmoeten bij gelegenheid van een lezing die hij daar verzorgde. Ik had de indruk dat al die internationale belangstelling hem een beetje verlegen maakte; hij had absoluut geen sterallures. Hij heeft zijn denken over de stad verbreed en is studie gaan maken van de grote vraagstukken van de hedendaagse maatschappij. Hij heeft vooral zijn aandacht gericht op de maatschappelijke consequenties van een toenemende informatisering. Deze revolutie gaat veel verder dan de eerdere agrarische en industriële revolutie. Er is een netwerksamenleving ontstaan waarin steden, en vooral *megacities* een prominente rol spelen. Er ontstaat een nieuwe urbane ruimte waarvan we de uiteindelijke uitkomst niet kennen. Maar dat dit alles tot een complete gedaanteverandering van steden zal leiden, staat buiten kijf!

de stad en

de roep om schoonheid

Nico Nelissen en Flip ten Cate *mooi Europa*

Inleiding

Schoonheid betekent 'de belofte van geluk'. In meerdere steden wordt dit aforisme van Stendhal serieus genomen. Velen zijn zich ervan bewust wat schoonheid betekent voor de bewoners van een stad en doen hun best om schoonheid in stand te houden of te bevorderen. Maar dat gaat niet vanzelf. Schoonheid is een kwetsbaar, omstreden en niet eenduidig begrip, zeker in de stedenbouw en de architectuur. In elk geval leeft in veel steden [zeker in Europa] het besef dat een aangename, mooie leefomgeving een zaak is die ons allemaal aangaat. In veel steden is namelijk sprake van wat 'verrommeling' wordt genoemd. Neem de trein van Utrecht naar Amsterdam en wat zie je: wat ooit een kennismaking was met het Hollandse polderlandschap, is nu een bizarre confrontatie met bouwsels die ten onrechte de naam 'gebouw' dragen. Een aaneenrijging van in damwandprofielen uitgevoerde dozen bestemd voor opslag, overslag of productie, waaraan alles ontbreekt dat met architectuur te maken heeft. Lange stroken bedrijventerreinen die bovendien met hun achterste gericht zijn naar de treinreiziger. Dat is meer dan symbolisch, het indiceert dat de bedrijven lak hebben aan de argeloze treinreiziger: uiteindelijk zitten we daar niet met ons bedrijf om de treinreiziger esthetisch van dienst te zijn! Ga met de auto van Arnhem naar Utrecht over de A12 en je hebt dikwijls de indruk dat je omgeving geen enkele relatie met het landschap heeft. Tot voor kort was er een vrij zicht op de verschillende landschapstypen: Zuid-Veluwezoom, heidevelden, bosrijke stroken, weiden met grazende koeien met daarboven prachtige luchten. In toenemende mate wordt afbreuk gedaan aan dat beeld: op veel plekken verdwijnt het landschap achter een 'Berlijnse' muur van bedrijventerreinen. Daar waar vroeger karakteristieke boerderijen te zien waren, zijn nu geluidsweringen aangebracht die de schoonheidsprijs bepaald niet verdienen. Bezoek Antwerpen, althans doe er een poging toe, en ontdek hoe de stad zich al kilometers voor de eigenlijke bebouwde kom aankondigt in de vorm van akelige bedrijfscomplexen, die ondersteund worden door schreeuwerige reclame. Constateer dat villa's, destijds gekocht om rustig te wonen, bijna op de vluchtstrook van de autosnelweg terecht zijn gekomen. Zie

hoe als gevolg van de aanleg van de hogesnelheidslijn een lange strook langs de autoweg wordt omgetoverd in een vluchtig railcomplex. Als je het oog laat vallen op de willekeurig geplaatste wegrestaurants, benzinstations en winkels in de wei, dan word je misselijk van hun armoedigheid en liefdeloosheid. Stap in de Thalys naar Parijs en ervaar hoe de binnenkomst in de lichtstad vooral een kennismaking is met zijn donkere, afzichtelijke Januskop. Tijdens het laatste stukje word je gevoerd langs rudimenten van het stedelijke landschap, die vooral worden gekenmerkt door gebrek aan respect voor degene die geacht worden hier hun ogen de kost te geven. Het zijn achterkanten van vervallen woningen, onbestemde kale plekken en fragmenten van stedelijke ruimte die kennelijk permanent in transformatie zijn. Haal een willekeurige middelgrote stad voor de geest en let op wat er de laatste jaren aan meubelboulevards, megabioscopen, megadancings, sport- en fitnesscentra, schaatsbanen, klimmuren, sporthallen, watersporthavens, autoshowrooms, verlichtingszaken, tuincentra en 'fast food'-zaken tot stand is gekomen en wees verbaasd over de willekeur in situering en verschijningsvorm. Een wildgroei die zijn weerga niet kent. Elk plan op zich heeft soms nog wel een zekere architectonische kwaliteit, maar in onderlinge combinatie getuigt het van een wansmaak die je in onze samenleving niet zou verwachten. De genoemde voorbeelden kunnen niet met tientallen, maar met honderdtallen worden aangevuld. Neem zelf de proef op de som en kijk in de eigen gemeente. Alleen een blinde chauvinist ziet niet wat er gaande is. Europa is op veel plaatsen aan het verrommelen. Er zijn gebieden aan de randen van steden, langs auto- en spoorwegen, in de binnensteden en in het vrije landschap ontstaan die kennelijk volledig ontsnapt zijn aan instanties en commissies die geacht worden toe te zien op de ruimtelijke en esthetische kwaliteit ervan.

De noodzaak van schoonheid

Hoe kon dit alles gebeuren? Ligt het aan het gebrek aan smaak en kunde van de opdrachtgevers? Heeft het met commerciële druk of economische noodzaak te maken? Zijn de opdrachten in handen gekomen van middelmatige architecten? Hebben welstandscommissies geslapen toen ze de plannen ter beoordeling

voorgelegd kregen? Hebben ze hun ogen dichtgeknepen, omdat het bestemmingsplan een dergelijk bouwplan toeliet? Hebben ze de betreffende gebieden als verloren beschouwd, omdat er toch geen eer mee te behalen was? Of werden de plannen, in het belang van snelheid en gewin, aan hun oordeel onttrokken? Steden zijn toe aan een diepgaand zelfonderzoek. Vroeger kon je een stad al van veraf zien liggen. De aarden verdedigingswerken, de stadsmuren, de torens van de kathedraal en andere kerken tekenden zich al in de verte af. Die historische stadsdelen zijn nu pas te bereiken nadat je je door een heleboel ellende hebt heen geworsteld. Neem het gebied rondom Lille. Pas wanneer je in de historische kern van de stad bent aangekomen, kun je genieten van restanten van de Middeleeuwse stad, van het cultureel erfgoed en van een aangenaam stadsbeeld, maar voordat je er bent, moet je wel door een zure appel heen bijten. Want het wanordelijk geheel van fabrieksterreinen, hypermarchés met gigantische parkeerterreinen en een onontwarbare kluwen van snelwegen doen de behoefte ontstaan om meteen onverrichter zake terug te keren. Men zal tegenwerpen dat het allemaal wat minder erg is dan hier wordt gesteld. Laten we het hopen, maar veel tekenen dat het anders [en beter] zou zijn, dan wel op korte termijn beter zou kunnen worden, zijn er nauwelijks. Natuurlijk zijn hier en daar wel aardige bedrijfsgebouwen, zijn er ook wel stedelijke ruimten die wat minder sfeerloos zijn, worden er beslist ook positieve beleidsvoornemens geformuleerd, maar de resultaten zijn nog erg bescheiden. De verantwoordelijkheid voor de verrommeling van stedelijke randen, van binnenstedelijke randzones, van de zones langs auto- en spoorwegen en van het open landschap ligt zowel bij bedrijven, ontwerpers, als bij lokale overheden. Natuurlijk is er behoefte aan bedrijfsterreinen, natuurlijk willen bedrijven zichtlocaties, natuurlijk laten ze geen bedrijfsruimte bouwen om daarmee in de toekomst een plaats op de monumentenlijst te krijgen, maar van de andere kant is het beledigende gebrek aan zorg voor ruimtelijke kwaliteit een ware gotspe.

Beleid

In veel steden is men zich inmiddels bewust van de noodzaak om aan ruimtelijke kwaliteitszorg te doen. In de afgelopen jaren is daartoe ook een beleid ingezet. In talrijke nota's en beleidsdocumenten worden voornemens en strategieën geformuleerd om het culturele erfgoed in stand te houden, om kwalitatief

hoogwaardige architectuur te stimuleren, om beeldregie te voeren over ontwikkelingslocaties, om gerichte welstandscriteria voor gebieden op te stellen, om supervisors bij complexe projecten in te schakelen, om het architectuurdebat te stimuleren, om goed opdrachtgeverschap te belonen en om prijzen uit te reiken aan ontwerpers die een bijzondere prestatie leveren. Illustratief zijn de opgestelde welstandsnota's, beeldkwaliteitplannen en architectuurnota's. Illustratief is het groeiende besef bij beleidsmakers, dat ruimtelijke kwaliteit alleen tot stand kan komen met respect voor de cultuurhistorische context. De algemene stelling in deze beleidsontwikkeling is dat resultaat slechts dan kan worden geboekt wanneer er sprake is van inspirerend opdrachtgeverschap, als ambtenaren en bestuurders integraal [kunnen] werken, als er deskundigen en adviseurs met kennis van zaken worden ingeschakeld en wanneer ontwerpers met affiniteit voor de ruimtelijke opgave er respectvol mee om weten te gaan. Afgaande op wat we in meerdere steden zien, is er reden om te veronderstellen dat deze ideale combinatie van condities zeker niet overal voorkomt. Dit impliceert dat de strijd tegen de verrommeling nog een lange, zeer lange weg heeft te gaan; een weg die hopelijk niet dichtgetimmerd is met corridors van onwil, ondeskundigheid en gebrek aan esthetisch gevoel.

Hart voor de zaak

Voor elk vakgebied geldt: je moet er hart voor hebben. Wie geen hart voor zijn vak heeft, wie niet warm loopt voor de centrale onderwerpen van zijn vak, wie niet dag en nacht met zijn vak bezig is, wie zijn hart niet aan zijn vakgebied heeft verpand, zal de rijkdom en schoonheid ervan nooit ontdekken. Architectuur vraagt om bezieling, om liefde voor de bouwkunst en om toewijding voor de opgave waarvoor je als architect wordt gesteld. De ervaring leert dat er een groot verschil is tussen architecten met hart voor architectuur en architecten waarbij dat niet het geval is. Hart hebben voor architectuur betekent volledige inzet om de opgave tot een goed einde te brengen. Dit houdt visie in, inspiratie, creativiteit, wilskracht, doorzettingsvermogen, een luisterend oor, niet bang zijn voor commentaar en kritiek, argumenten op waarde weten te schatten en de bereidheid tot communiceren. Wie hart heeft voor architectuur verdedigt zich niet tegen kritisch commentaar, maar gebruikt dit juist voor de verbetering en aanscherping van het ontwerp. Wie hart heeft voor architectuur verschuilt zich

niet achter de wens van de opdrachtgever, maar probeert hem te overtuigen van het beste alternatief. Wie hart heeft voor architectuur ziet de locatie niet als een neutraal of hinderlijk gegeven, maar als een bron van inspiratie. Wie hart heeft voor architectuur foetert niet op ambtenaren die zeggen dat iets niet binnen een bestemmingsplan past, maar gaat met deze kaders creatief om. Wie hart heeft voor architectuur is niet bang om te zeggen dat een programma van eisen van een opdrachtgever te groot is om op de betreffende plek te realiseren.

Schoonheid en ruimtelijke kwaliteit

Het begrip 'ruimtelijke kwaliteit' wordt tegenwoordig veelvuldig gebruikt. Dat neemt niet weg dat het niet altijd duidelijk is wat er precies onder wordt verstaan of moet worden verstaan. Ruimtelijke kwaliteit wordt veelal gebruikt in de discussie over nieuwbouw waarbij de vraag wordt opgeroepen of die nieuwbouw aan bepaalde standaarden voldoet. Daarbij gaat het niet zo direct om de vraag of iets mooi of lelijk is, maar vooral om de vraag of iets kwaliteit heeft. Het begrip 'ruimtelijke kwaliteit' is eigenlijk een opvolger van het begrip 'welstand' dat om meerdere redenen aan populariteit heeft ingeboet. Het begrip welstand is afgeleid van het concept wel-staan, dat wil zeggen dat iets op een goede manier op de omgeving is afgestemd. Welstand wordt door sommigen als een wat archaische term gezien, die bovendien te veel allusies oproept aan een andere betekenis van dit woord, namelijk een bepaald niveau van rijkdom. In de Nederlandse wet- en regelgeving heeft het begrip welstand in de zin van wel-staan in de omgeving een vaste plaats gekregen. Al sinds de Woningwet van 1962 wordt gesproken van welstand en wordt de zinsnede gebruikt 'redelijke eisen van welstand', een formulering die ontleend is aan de bouwverordening waarmee de gemeente Laren in 1912 zijn welstandscommissie instelde. Met deze formulering wordt bedoeld dat gebouwen op zichzelf, maar ook in relatie tot hun omgeving moeten voldoen aan 'redelijke eisen van welstand'. Ruimtelijke kwaliteit wordt gezien als een minder technische en minder juridische term, die bovendien meer benadrukt dat het niet alleen gaat om de kwaliteiten van een gebouw op zich, maar om de totale ruimte die ermee gemoeid is. Naast het begrip ruimtelijke kwaliteit wordt ook wel gesproken van architectonische kwaliteit. Dit

begrip is echter wat enger van inhoud, omdat daarmee vooral wordt bedoeld in hoeverre een gebouw beantwoordt aan criteria die te maken hebben met de basisprincipes van een goed architectonisch ontwerp. Tegenwoordig wordt ook het begrip omgevingskwaliteit gebruikt, dat op zijn beurt weer wat ruimer is dan ruimtelijke kwaliteit.

Vitruvius

Naar de inhoud gezien heeft het begrip ruimtelijke kwaliteit betrekking op standaarden die worden aangelegd om een onderscheid te maken tussen iets dat geen of weinig, en iets dat voldoende of grote kwaliteiten bezit. In veel geschriften en discussies wordt verwezen naar de klassieke bron, te weten de *De Architectura*, waarin de Romein Vitruvius de bekende trits: *utilitas, firmitas en venustas* introduceert. Een gebouw moet aan functionele standaarden voldoen, het moet aan eisen van duurzaamheid beantwoorden en het moet met criteria van schoonheid in overeenstemming zijn. Deze drie elementen keren in vrijwel alle beschouwingen over ruimtelijke kwaliteit terug. Dit laat onverlet dat er in concrete gevallen accentverschillen zijn, waarbij nu eens meer nadruk op de functionaliteit wordt gelegd dan op de duurzaamheid en dan weer op de schoonheid. De gedachte van Vitruvius was dat er een harmonie tussen deze drie elementen zou moeten zijn, met andere woorden dat ze allemaal in de juiste verhouding aandacht zouden moeten krijgen. De academische literatuur op het gebied van de architectuur en de kunstgeschiedenis staat bol van beschouwingen over ruimtelijke kwaliteit, soms expliciet, maar vaak ook impliciet. Het begrip is inmiddels geaccepteerd waardoor het niet altijd meer nodig is om het te omschrijven. Dat heeft voor- en nadelen. Het grote voordeel is dat iedereen wel zo ongeveer weet wat er eronder moet worden verstaan, maar het grote nadeel is dat iedereen het begrip hanteert zoals het hem of haar van pas komt.

Vierde en Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening

In de Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening [1988] wordt het begrip ruimtelijke kwaliteit uitgedrukt in termen van 'gebruikswaarde', 'belevingswaarde' en 'toekomstwaarde'. Deze drie waarden, die refereren aan de dimensies functie, vorm en tijd, bepalen volgens de Vierde Nota samen de ruimtelijke kwaliteit. Ruim tien jaar later is 'ruimtelijke kwaliteit' in de Vijfde Nota over de Ruimtelijke

Ordering [2000], kortweg Nota Ruimte genoemd, omschreven aan de hand van de volgende criteria:

- Ruimtelijke diversiteit
- Economische en maatschappelijke functionaliteit
- Culturele diversiteit
- Sociale rechtvaardigheid
- Duurzaamheid
- Aantrekkelijkheid
- Menselijke maat

Het belang van ruimtelijke kwaliteit

Het hoeft tegenwoordig eigenlijk niet meer gezegd te worden, althans dat denken we wel eens, dat ruimtelijke kwaliteit vanuit allerlei overwegingen van belang is. Ruimtelijke kwaliteit is een illustratie van cultureel besef, van het bewustzijn dat er zorg en aandacht wordt besteed aan onze ruimtelijke omgeving. De algemene gedachte is dat we ruimtelijke kwaliteit als een kwestie van beschaving moeten zien. Dat degenen die de ruimte gebruiken voor de realisatie van individuele of collectieve ambities, daarmee andere [en meer] doelen kunnen dienen dan puur eigen financieel gewin. Het gaat om het cultureel besef dat interventies in de ruimte aan kwaliteitsstandaarden moeten voldoen, omdat veel mensen er dagelijks mee in contact komen, maar ook omdat de gebouwen er voor langere tijd staan. Gerealiseerde projecten van goede kwaliteit dragen bij aan de belevingswaarde van een gebied, maar ze zijn ook duurzaam en robuust en ze zijn vanuit een economisch oogpunt ook efficiënt. Een omgeving waaraan veel aandacht is besteed, dwingt respect en waardering af. Men gaat zo'n omgeving zien als een onderdeel van de individuele en collectieve levensgeschiedenis. Daarmee wordt het een factor ter bepaling van de culturele identiteit, van de culturele eigenwaarde en van de trots op de plek waar men woont en leeft.

Maatschappelijke functie

Ruimtelijke kwaliteit heeft ook een duidelijke maatschappelijke functie. Het geeft aan dat er zorg is voor alles en iedereen. Kwaliteit is niet iets dat zich beperkt, of zich mag beperken tot een maatschappelijke klasse die zich dit financieel kan permitteren. Het is iets dat voor iedereen van belang is los van geloof, etnische groep, inkomen, opleiding of andere [onder]scheidende factoren in de maatschappij. Ruimtelijke kwaliteit is een bindend element in de sociale integratie, in de sociale cohesie. Het is het cement van de samenleving waardoor diversiteit tot eenheid en gemeenschappelijkheid leidt.

Kost dat geld?

Vaak wordt beweerd dat aan ruimtelijke kwaliteit een prijskaartje hangt. Het kan niet worden ontkend dat het realiseren van ruimtelijke kwaliteit in een aantal gevallen wat meer kost, althans op korte termijn. Maar dit betaalt zich vaak dubbel en dwars terug, omdat in de praktijk blijkt dat op langere termijn de investeringen lonen. Gebouwen en openbare ruimten gaan langer mee, zijn duurzamer en verouderen minder snel. Economisch gezien heeft een kwalitatief hoogwaardige omgeving ook een geweldige spin-off voor activiteiten die op hun beurt weer kunnen bijdragen aan de levendigheid en de functionaliteit van de ruimte.

Duurzaamheid

Het werd zo-even al gesuggereerd, het aspect toekomstwaarde van ruimtelijke kwaliteit impliceert ook duurzaamheid. In een wereld met milieuproblemen, met energieschaarste en met klimaatverandering is ecologische duurzaamheid een onderwerp met een hoge prioriteit geworden. Ruimtelijke kwaliteit draagt aan ecologische duurzaamheid bij, doordat natuurlijke materialen worden gebruikt [denk aan het *cradle-to-cradle* principe], energiezuinige gebouwen worden gerealiseerd en klimaatneutrale bouwinitiatieven worden genomen. Dit laat onverlet dat er nog een grote opgave ligt om ecologische duurzaamheid en esthetiek dichter bij elkaar te brengen. Het is nu nog te vaak zo dat milieuvriendelijke voorzieningen bij gebouwen als een additie worden gezien en nog te weinig in het ontwerp zelf zijn geïntegreerd.

Ruimtelijke kwaliteit: eenheid en verscheidenheid

Ruimtelijke kwaliteit heeft altijd en overal wel een rol gespeeld bij initiatieven tot nieuwbouw, bij veranderingen van historisch waardevolle gebouwen, maar ook bij bijvoorbeeld de aanleg of wijziging van stedenbouwkundige structuren, infrastructurele werken en openbare ruimten. Europa is een werelddeel met zeer uiteenlopende landschappen, steden en culturen. Het is ook een gebied met een heel lange geschiedenis, waarvan elke periode uit die historie op een eigen manier een stempel heeft gedrukt op het uiterlijk ervan. Er is geen continent dat een zo hoge cultuurdichtheid kent. Toch is het moeilijk om over Europa als één ongedeelde entiteit te spreken. Daarvoor zijn de verschillen tussen de landen te groot en dat niet alleen, ook binnen de afzonderlijke landen zijn er grote onderlinge verschillen. De lange traditie en het rijke cultuurbezit van Europa zijn zelfs een directe afgeleide van de diversiteit in culturen.

Verscheidenheid

Een terugblik in de geschiedenis maakt duidelijk dat in iedere tijdsperiode per regio bouwactiviteiten hebben plaatsgevonden die hebben geresulteerd in een grote variëteit aan bouwtypen, aan stijlkenmerken, aan gebruikte bouwmaterialen en constructieprincipes, aan vormdetails en bijvoorbeeld aan kleurgebruik. De bouwkunst van Andalusië verschilt van die van Toscane, die van Picardië van die van de Maasstreek, die van Beieren van die van bijvoorbeeld Londen. Elke regio, elke stad, elk dorp in Europa kent zijn eigen geschiedenis, zijn eigen ontwikkeling van de stads- en dorpsplattegrond, zijn eigen typologie van gebouwen, zijn eigen historiciteit en zijn eigen morfologische verschijningsvorm. Elke plek heeft een door de jaren heen opgebouwde identiteit. Die wordt bepaald door specifieke en vaak unieke verschijnselen: de stroom van een rivier, aanwezige heuvels, karakteristiek landschap, resten van het Romeinse verleden, kathedralen, kerken en kloosters die onder invloed van het Christendom tot stand zijn gekomen, stadhuizen, vleeshuizen en waaggebouwen opgericht door een zelfbewuste burgerbevolking, kastelen en buitenplaatsen van koningen en rijke

families, industriegebouwen en arbeiderswoningen uit het vroege industriële tijdperk, stationsgebouwen, postkantoren, energiecentrales, kantoren, handelsgebouwen, bankgebouwen, winkels, warenhuizen, hotels, restaurants, drukkerijen enzovoort, enzovoort. Het gevolg is dat elke stad en elk dorp, maar ook elke regio in Europa, gekenmerkt wordt door een eigen gezicht en een eigen karakter.

Cultuurtoerisme

Die grote verscheidenheid vormt een belangrijke bron voor het cultuurtoerisme dat jaarlijks miljoenen mensen naar Parijs, Berlijn, Kopenhagen, Stockholm, Brussel, Antwerpen, Bilbao, Valencia, Amsterdam of Maastricht brengt. Zeker de plaatsen die een belangrijke rol in de geschiedenis hebben gespeeld, genieten een specifieke aantrekkingskracht. Zo zijn steden als Athene, Siena, Laon, Wenen, Regensburg, Newcastle en vele andere zeer populair. Datzelfde geldt voor steden die vanwege hun unieke urbane setting tot de verbeelding spreken: Lissabon, Marseille, Genua, Bern, Straatsburg, Leiden, Brugge, Bremen, Malmö en vele andere.

Steden zijn mooi

Europa is mooi. Veel steden in Europa zijn mooi, zelfs heel mooi. Ondanks de kritiek die we aan het begin formuleerden over recente ontwikkelingen die plaatsvinden en die bepaald niet de schoonheidsprijs verdienen, kan in het algemeen worden gezegd dat Europa mooi is. Natuurlijk niet overal even mooi: er zijn plaatsen die vanuit een oogpunt van schoonheid aantrekkelijker zijn dan andere. Het mooie Europa verwijst ook niet alleen naar alle relictten uit het verleden die nu als monumenten in steden en dorpen pronken, maar ook naar gebouwen, ensembles en wijken die recent tot stand zijn gekomen. Er zijn heel wat bewonderenswaardige architectuurprojecten gerealiseerd, soms van grote omvang, maar vaak ook kleine interventies die opvallen door hun degelijkheid en ambachtelijkheid. Namen van grote hedendaagse architecten zijn tegenwoordig bij veel mensen bekend. Dat is vroeger wel anders geweest. Tot voor kort kenden men alleen de echte grote vedetten uit de geschiedenis als Palladio, Antonio Gaudí, Frank Lloyd Wright en bijvoorbeeld Le Corbusier. Tegenwoordig zijn veel

meer mensen op de hoogte van de ontwerpers achter gebouwen. Namen van hedendaagse architecten als Jean Nouvel, Christian de Portzamparc, Norman Foster, Richard Rogers, Jo Coenen, Rem Koolhaas, Peter Zumthor en van architectenbureaus als Mecanoo, UN Studio, Herzog & De Meuron en dergelijke genieten grote naamsbekendheid. Al die ontwerpers, van vroeger en van vandaag de dag, werken mee aan een 'Mooi Europa'. Dat doen ze niet alleen. Daarvoor hebben ze goede opdrachtgevers nodig, goede ambtelijke organisaties en goede adviescommissies om de kwaliteit van de ontwerpen te verbeteren. Dat Europa mooi is, is niet alleen een constatering, maar tegelijkertijd ook een ambitie en een uitdaging. Europa moet mooi blijven en kan in de toekomst misschien zelfs nog mooier worden. Dat vraagt om grote inspanningen, want ruimtelijke kwaliteit komt zeker niet altijd van zelf tot stand.

Ruimtelijke zorgsystemen

In Europa is het besef gegroeid dat iedere dag nieuwe geschiedenis wordt gemaakt. Europa is niet alleen rijk aan historische bouwkunst en historisch waardevolle regio's. Elke dag wordt opnieuw gewerkt aan de articulatie van de eigen identiteit en aan nieuwe [gebouwde] bijdragen aan de geschiedenis. Maar daar ligt nu ook juist het probleem, want in de praktijk is het besef dat elk bouwwerk een bijdrage is aan de bestaande identiteit niet altijd aanwezig. Korte termijn denken, kortstondig gewin, beperkt besef van de betekenis van ruimtelijke kwaliteit kan leiden tot mediocre nieuwbouwplannen, maar ook tot onzorgvuldige omgang met het cultureel patrimonium. Met andere woorden, ruimtelijke kwaliteitszorg is zowel werkelijkheid als fictie. Bovendien is het een idealistisch streven en een beargumenteerde ambitie. In de praktijk is het ook wel eens holle fraseologie en misplaatste esthetische arrogantie. Europa bezit een rijkdom aan cultuurschatten, aan uniek landschap, aan prachtige urbane en rurale sites, aan fascinerende culturele diversiteit, maar tegelijkertijd vormen nietsontziende en door culturomissie gekenmerkte moderniseringsprocessen een permanente bedreiging. Geen wonder dat ruimtelijke zorgsystemen in Europa rijkelijk floreren, maar tegelijkertijd ook bedreigd worden door steeds wisselende politieke overtuigingen, gebrekkige bestuurlijke ambities en uithollend maatschappelijk draagvlak. Het heeft er alle schijn van dat juist in tijden dat ruimtelijke kwaliteitszorg het meest nodig is, de zin en de werking ervan ter

discussie worden gesteld. Financiële crises, dereguleringsafspraken, dominantie van marktprincipes, onbegrensd winstbejag, misplaatste nonchalance en politiek populisme zijn vijanden van kwaliteitsambities.

Ruimtelijke kwaliteitszorg een luxe?

In de ogen van sommigen is ruimtelijke kwaliteitszorg een luxe vraagstuk. In landen, zo wordt beweerd, waar het primair gaat om 'een dak boven het hoofd' zouden esthetische aspecten geen rol spelen. Uiteraard zit er een kern van waarheid in deze stelling, maar van de andere kant kan iedere keer weer opnieuw worden geconstateerd dat zelfs in culturen waar de economische omstandigheden veel te wensen overlaten, ook nog een 'natuurlijke' belangstelling voor esthetische aspecten bestaat. Zelfs aan grotwoningen en huizen opgetrokken uit eenvoudig materiaal als leem en hout, worden esthetische eisen gesteld door de makers van deze optrekjes. Het heeft er alle schijn van dat ruimtelijke kwaliteit een soort tweede natuur van de mens is. Gebouwen moeten niet alleen aan gebruiks- en duurzaamheidsstandaarden, maar ook aan schoonheidsidealen voldoen. De stelling dat in tijden van financiële nood niet in ruimtelijke kwaliteit geïnvesteerd moet worden, is *penny wise and pound foolish*. Onzorgvuldige, liefdeloze omgevingen verloederen snel, leiden tot sociaal-economische problemen en tot misinvesteringen, en zijn daardoor onrendabeler dan robuuste, duurzame en aangename omgevingen. Die laatste omgevingen vormen een aantrekkelijk vestigingsklimaat, dat ook nieuwe investeringen uitlokt.

Ruimtelijke kwaliteitszorg in steden

Ruimtelijke kwaliteit komt er niet zo maar, daarvoor is een inspanning vereist: van de initiatiefnemer, van de ontwerper, van de gebruiker, maar ook van de overheid die daartoe kan aansporen, kan faciliteren of stimuleren, en dit zelfs kan eisen. Eigenlijk kan men zeggen dat er altijd wel sprake is [en ook is geweest] van een min of meer georganiseerd stelsel van ruimtelijke kwaliteitszorg. In het ene land misschien wat meer uitgesproken dan in een ander; in de ene tijdperiode misschien wat prominenter dan in een andere. Maar er zijn altijd wel

beginselen en regels die op de een of andere manier beogen ruimtelijke kwaliteit te bevorderen. Zorg voor de ruimtelijke kwaliteit zit als het ware in de genen. Dit neemt niet weg dat aard, karakter en intensiteit, maar ook de effectiviteit van zulke zorgsystemen erg kunnen variëren.

Ruimtelijke kwaliteitsdomeinen

We spreken van ruimtelijke kwaliteitszorg wanneer er een min of meer uitgekristalliseerd stelsel is van handelen dat gericht is op het bevorderen van ruimtelijke kwaliteit. Zo'n zorgstelsel kan buitengewoon complex zijn, maar ook heel simpel; het kan op een enkel, maar het kan ook op honderden aspecten betrekking hebben. De zorgstelsels zijn meestal tweeledig: ze richten zich enerzijds op kwaliteitseisen die worden gesteld aan alles wat nieuw aan de ruimte wordt toegevoegd [vaak gerangschikt onder de term 'welstand'], en op kwaliteitseisen ten aanzien van het culturele erfgoed dat bijzondere bescherming verdient [vaak aangeduid met de term 'monumentenzorg' of 'cultureel erfgoed']. Naast deze zorgdomeinen richt de aandacht voor ruimtelijke kwaliteit zich ook op de openbare ruimte [de inrichting en vormgeving ervan], als ook op de stedenbouwkundige en landschappelijke structuren en kaders waarbinnen nieuwe en bestaande ruimtelijke kwaliteit zich moet ontplooiën. Dit impliceert dat het stelsel van ruimtelijke kwaliteitszorg bestaat uit een reeks van handelingen die te maken heeft met bouw, huisvesting, ruimtelijke ordening, bouwhistorie, monumentenzorg, restauratie, landinrichting, stadsvernieuwing, infrastructuur, openbare ruimte, groen, landschap enzovoort. Met andere woorden, het gaat om een zeer uitgebreid terrein waarop talrijke disciplines actief zijn, allemaal met hun eigen beginselen en tradities. Een terrein ook waarvoor veel regels zijn geformuleerd, waarop zeer veel actoren uit de private en publieke sector aanwezig zijn en waarmee ook veel geld is gemoeid.

Kwaliteitsregels

Ruimtelijke kwaliteitszorg is noodzakelijkerwijs verbonden met regels en dwingende arrangementen, onder andere wettelijke regels. Slechts in een paradijselijke voorstelling is ruimtelijke kwaliteitszorg denkbaar zonder regels. In zo'n geval zou iedereen van het belang ervan overtuigd zijn en zich in het individuele handelen terughoudend opstellen ten gunste van het collectieve

belang. Een dergelijke filantropie is echter weinigen gegeven. Er zijn partijen die ruimtelijke kwaliteit minder belangrijk achten, of die zeer particuliere opvattingen daarover hebben. Uiteraard zijn er verschillende opvattingen over wat ruimtelijke kwaliteit in concrete gevallen inhoudt. Daar is ook niets mis mee. Er is geen mens, of het moest een provocateur zijn, die doelbewust lelijkheid bevordert. De kwestie is dat de optelsom van particuliere droomkastelen geen garantie inhoudt voor publieke ruimtelijke kwaliteit. Ruimtelijke kwaliteitszorg impliceert juist een systeem waarin gewaarborgd wordt dat met kwaliteit rekening wordt gehouden en waar mogelijk wordt bevorderd. Dit betekent dat in de praktijk de ruimtelijke kwaliteitszorg wordt 'gereguleerd' door in procedures en in beleidsregels garanties op te nemen dat met ruimtelijke kwaliteitsaspecten rekening wordt gehouden. Regels op dit gebied zijn veelal tweeledig: inhoudelijk en procedureel. Inhoudelijk worden onderwerpen bepaald waarvoor ruimtelijke kwaliteitszorg geboden is, al dan niet gekoppeld aan criteria of eisen voor ruimtelijke ingrepen. In procedurele zin worden regels geformuleerd over de procesgang en de rol van personen en/of instanties die in dit proces geacht worden een rol te spelen. Ruimtelijke kwaliteitszorg krijgt in de praktijk gestalte in een min of meer coherent geheel van [wettelijke] regels over criteria en eisen, en de manier waarop overheid en samenleving garanderen dat die worden nageleefd.

Mensenwerk

Ruimtelijke kwaliteitszorg is mensenwerk. Mensen maken bouw-, restauratie- en ruimtelijke plannen. Mensen bespreken en onderhandelen onderling over plannen. Mensen beoordelen en controleren plannen op de mate waarin ze overeenkomen met de geldende regelgeving. Mensen denken mee of zien toe op de kwaliteit van de plannen. Ruimtelijke kwaliteitszorg is de resultante van een samenspel van menselijke interventies. Het toezien op ruimtelijke kwaliteit kan gebeuren door één enkele persoon, bijvoorbeeld in de vorm van een supervisor of een stadsbouwmeester, of door een commissie die uiteraard kan variëren in omvang en samenstelling. Zelfs als er formeel één enkele persoon is aangewezen voor de advisering, c.q. beoordeling van de kwaliteit van plannen, dan zijn er in het kielzog van deze mensen toch vaak nog vele anderen erbij betrokken. Meestal wordt uitdrukkelijk de voorkeur gegeven aan meerdere

personen in commissieverband om te vermijden dat de advisering te zeer persoonsgebonden is.

Deskundigheid vereist

Bij ruimtelijke kwaliteitszorg wordt in het algemeen ook veel waarde gehecht aan het feit dat persoon of commissie belast met de advisering onafhankelijk is. Wanneer adviseurs gebonden zijn aan een partij [vaak met een specifiek belang], dan kan de advisering door de betreffende binding worden beïnvloed. Dit kan rechtstreeks en actief gebeuren, maar veelal is dat indirect en meer 'systeemgebonden', dat wil zeggen dat men voelt dat er een zekere druk wordt uitgeoefend om op een bepaalde manier over een plan te oordelen. Om [ongewenste] beïnvloeding te voorkomen, wordt veelal waarde gehecht aan een onafhankelijke persoon of onafhankelijke commissie die over ruimtelijke kwaliteit van plannen adviseert. Het oordelen over ruimtelijke kwaliteit is uiteraard een zaak die veronderstelt dat mensen die een advies afgeven, ook verstand hebben van de materie waarop het advies betrekking heeft. Deskundigheid van de adviseur is derhalve evident. Toch is de laatste jaren de tendens te bespeuren [mede als gevolg van wettelijke mogelijkheden daartoe], om ook niet-deskundigen, zogeheten burgerleden, bij de advisering een rol te laten spelen. Burgerleden leggen zich dan toe op datgene waarin zij hun eigen expertise hebben: kennis van de lokale gemeenschap. Bovendien vervullen zij een zinvolle aanvullende rol in het bewaken van de begrijpelijkheid van adviezen, de consistentie van de advisering en de juridische houdbaarheid van het advies. Zij slaan vaak de brug tussen het gesloten, bureaucratische en deskundige bolwerk van de overheid en de wensen en noden van de burgerij.

Commissiewerk

Commissies die als onafhankelijke partij over ruimtelijke plannen adviseren, zijn bij voorkeur multidisciplinair samengesteld. Het gaat om architecten, stedenbouwers, bouwhistorici, restauratiedeskundigen, archeologen en ook bijvoorbeeld landschapsdeskundigen en kenners van het vakgebied van infrastructuur. Door vanuit verschillende disciplinaire invalshoeken te kijken, wordt vermeden dat slechts één enkel perspectief bepalend is voor het oordeel over ruimtelijke kwaliteit. Door onderlinge gedachtewisseling en door debat binnen

de commissie worden visies en standpunten uitgewisseld en wordt gewerkt in de richting van een eensluidend advies waarin de verschillende invalshoeken geïntegreerd zijn. Het belang van het debat kan moeilijk worden overschat. Ruimtelijke kwaliteit kan afgedwongen worden met regels en procedures, maar daar ontstaat het niet. Kwaliteit ontstaat uit de confrontatie van ideeën, uit het gesprek tussen geëngageerde en vakbekwame mensen met hart voor hun vak.

Adviezen opvolgen?

Het is interessant als er adviserende personen en organen zijn, maar het is nog interessanter wanneer die adviezen ook opgevolgd worden. Vrijblijvende adviezen zijn een aardig, maar uiteindelijk zinloos ritueel. Weliswaar is het definitieve besluit over de kwaliteit van de omgeving voorbehouden aan bestuursorganen, maar zij dienen zich inhoudelijk te verantwoorden wanneer zij een ingewonnen advies in de wind slaan. In Nederland komt het daarom niet zo vaak voor dat van een welstandsadvies wordt afgeweken. De openbaarheid van de advisering helpt om het proces van ruimtelijke kwaliteitszorg transparant te houden.

Ruimtelijke kwaliteitszorg in een plenum

Ruimtelijke kwaliteitszorg speelt zich niet af in een vacuümruimte; het is onderdeel van een breder kader, een plenum. Dit plenum wordt gevormd door een geheel van constitutionele, politiek-bestuurlijke, institutionele, financieel-economische en sociaal-culturele kaders die direct of indirect met de ruimtelijke kwaliteitszorg te maken hebben. De organisatie van de ruimtelijke kwaliteitszorg heeft namelijk alles te maken met opvattingen over de inrichting van de staat, de bevoegdheid van partijen, de rol van de overheid, de individuele vrijheid enzovoort. Concrete ruimtelijke zorgsystemen zijn een afspiegeling van de opvattingen die men over deze en andere zaken heeft.

Ruimtelijke kwaliteitszorg: van alle tijden en plaatsen

Al sinds menscheugenis speelt ruimtelijke kwaliteit een rol bij de manier waarop de mens met zijn omgeving omgaat. Dit neemt niet weg dat het begrip als zodanig vrij nieuw is. Het is pas enkele decennia geleden als term in zwang geraakt. Voor die tijd werden andere begrippen gebruikt, zoals bijvoorbeeld schoonheid, karakter, authenticiteit en dergelijke. Wanneer we met zevenmijslaarzen door de geschiedenis gaan, dan constateren we dat ruimtelijke kwaliteitszorg in feite van alle tijden is. Assyriërs en Babyloniërs in Mesopotamië hanteerden kwaliteitsstandaarden voor de ziggoerats die ze bouwden. Gedurende de Faraonische cultuur waren er scherpe kwaliteitsregels voor de bouw van piramiden, mastaba's, dodentempels en dergelijke. In de periode van de Oude Grieken waren er stringente esthetische regels voor de bouw van bijvoorbeeld tempels, theaters en amfiteaters. In het Romeinse Rijk golden strikte regels voor de bouw van steden, de plaatsing van gebouwen in de stadsplattegrond en de uiterlijke verschijningsvorm van de verschillende typen gebouwen. Gedurende de Middeleeuwen was de bouw van kerken en kloosters aan vrij scherpe esthetische regels gebonden. Pausen, bisschoppen, clerus en abten zagen toe op de esthetische kwaliteit van sacrale gebouwen. Maar ook de gespecialiseerde ambachtslieden hielden er hoge kwaliteitseisen op na. De bestaande gildenstructuur sloot charlatans van de uitoefening van een gewaardeerd beroep uit, opdat kwaliteit gegarandeerd was. In Middeleeuwse stadskeuren werden regels aan het bouwen gesteld, niet alleen voor de [brand]veiligheid, maar ook in het belang van de *cieraet* der stad. Monarchen en rijke handelsfamilies beschikten over gekwalificeerd personeel om bouwwerken te ontwerpen en te realiseren. De Franse koningen hadden hun *architecte au roi* die voor kwalitatief hoogwaardige architectuur en stedenbouw verantwoordelijk was. Rijke families en industriëlen lieten huizen en villa's bouwen door gebruik te maken van de diensten van ervaren architecten. Na de vorming van de nationale staten werd in diverse landen een instituut in het leven geroepen dat bekend staat onder de naam 'rijksbouwmeester', een door de staat aangewezen persoon die belast was met het ontwerpen van staatsgebouwen of op de kwaliteit ervan moest toezien. Kortom, in alle tijden zijn kwaliteitseisen gesteld aan bouwwerken en aan ontwerpers van gebouwen. Het is eigenlijk

pas sinds de periode van de anonieme massale bouw op industriële basis dat de directe binding tussen bouwheer en bouwmeester verloren is gegaan en als gevolg daarvan door de overheid regels opgesteld werden om ruimtelijke kwaliteit te garanderen. Met andere woorden, de zorg voor ruimtelijke kwaliteit is van alle tijden. Vreemd dat we vandaag de dag zulke zorgsystemen problematiseren en zelfs ter discussie stellen.

Ruimtelijke kwaliteitszorg: de roep om schoonheid

Ruimtelijke kwaliteitszorg is niet alleen van alle tijden, het is ook van alle plaatsen. In alle bekende culturen uit het verleden was sprake van een of andere vorm van ruimtelijke kwaliteitszorg. In een aantal gevallen veel stringenter dan wij nu denken. Die zorg beperkte zich niet tot een enkele stad, maar had in principe betrekking op alle steden. Dat is ook in de huidige tijd het geval. Eigenlijk overal, zeker in West-Europa, worden ruimtelijke kwaliteitseisen gesteld. Uiteraard zijn er verschillen tussen de landen onderling, maar een zeker [minimaal] systeem van ruimtelijke kwaliteitszorg is in alle landen aanwezig. De zorgsystemen beperken zich niet tot de steden, maar gelden voor alle gebiedsdelen van een land: voor de grote en kleine steden, voor dorpen en het platteland, voor kernen met veel en weinig historische bebouwing. Verschillen zijn er vooral op het gebied van de omvang en intensiteit van de ruimtelijke kwaliteitszorg. Er zijn verschillen tussen de landen onderling, maar ook binnen de landen ten aanzien van de gebieden daarbinnen en de omvang en aard van de criteria aan de hand waarvan de kwaliteitsbeoordeling plaatsvindt. Ook zijn er tussen de landen verschillen ten aanzien van de instanties die met de beoordeling belast zijn en de aard en omvang van wat aan een beoordeling gebonden is. Om een paar voorbeelden te noemen. De wijze waarop bijvoorbeeld in de stad Florence wordt omgegaan met het cultureel erfgoed verschilt van de manier waarop daarmee wordt omgegaan door bijvoorbeeld Maastricht of Leuven. De manier waarop Kopenhagen nieuwe ontwikkelingen langs de Sont op kwaliteit beoordeelt, verschilt van de wijze waarop dat in de Docklands in Londen of aan de IJ-oever van Amsterdam gebeurt. Het is voorts een misverstand om te

TEMPORADA 2018-2019

1. INTRODUCCIÓN	2. PROGRAMACIÓN
3. INFORMACIÓN	4. CONTACTO
5. LOCALIZACIÓN	6. HORARIOS
7. PRECIOS	8. RESERVAS
9. SERVICIOS	10. OTROS DATOS

menen dat kwaliteitszorg een typisch Europees verschijnsel is. Ook in Canada en de Verenigde Staten bestaan er in vele honderden gemeenten zogenoemde *architectural of aesthetical review panels* die zeer strenge regels hanteren bij het beoordelen van bouwinitiatieven. In sommige gevallen gaat het om privaatrechtelijke commissies, opgericht door een vereniging van eigenaren, in andere gevallen is het een instituut van het gemeentebestuur. Kennelijk kan [en wil] geen enkel land het zich permitteren om geen ruimtelijk kwaliteitszorgsysteem te hebben. De verschillen zitten vooral in de structurele organisatie van het stelsel en de ideologie van waaruit een en ander plaatsvindt [vooral de ambities die men op dit vlak heeft].

Overheid en ruimtelijke kwaliteitszorg

Ruimtelijke kwaliteitszorg is in de eerste plaats een zaak [en taak] van initiatiefnemers. Elke opdrachtgever [bijvoorbeeld particulier, stichting, vereniging, bedrijf, gemeente] heeft tot taak om een ontwerp te laten maken door een [gekwalificeerde] ontwerper, waarbij kwaliteitsstandaarden worden gehanteerd. Initiatiefnemers hebben doorgaans in de eerste plaats een plek voor ogen die beantwoordt aan hun programma van eisen, denken aan een plan dat binnen het beschikbare budget past en dat binnen de bestaande regels kan worden gerealiseerd. Soms zijn er opdrachtgevers die het zeer belangrijk vinden dat het gebouw van hoge kwaliteit is, dat het een hoogwaardige uitstraling heeft, dat het een lust voor het oog is. Deze opdrachtgevers kiezen vaak gekwalificeerde architecten om hun ambities te realiseren. In die gevallen is er sprake van een 'natuurlijke' kwaliteitszorg. Maar het komt ook [en maar al te vaak voor] dat opdrachtgevers weinig liefde of belangstelling hebben voor ruimtelijke kwaliteit. Het gebouw moet functioneel zijn, niet al te duur en onderhoudszuinig. Esthetische kwaliteiten worden beschouwd als een extraatje. In een aantal gevallen komt de [ongelukkige] combinatie voor van een opdrachtgever die ruimtelijke kwaliteitszorg niet hoog in het vaandel heeft staan en een ontwerper die niets meer doet dan een vertaling van het programma van eisen. Het is juist voor deze laatste categorie initiatiefnemers en ontwerpers dat in alle landen een systeem van ruimtelijke kwaliteitszorg in het leven is geroepen. Dat systeem beoogt

een [minimale] garantie te zijn tegen esthetisch inferieure plannen. Er worden 'redelijke' eisen gesteld aan de kwaliteit van plannen om zodoende aperte lelijkheid te vermijden. In sommige landen wordt een beleid gevoerd dat wat verder gaat, dat er juist op gericht is om meer te eisen dan redelijke kwaliteit, een beleid dat mikt op hoogwaardige architectuur, oogstrelende plannen voor de omgeving en kwaliteitsvolle restauraties van het cultureel erfgoed.

Nationaal

Op nationaal [of deelstaat] niveau worden door middel van wetgeving eisen gesteld aan bouwplannen. Dat gebeurt meestal door eisen te stellen aan veiligheid, duurzaamheid, verschijningsvorm en dergelijke van de bouwplannen. Maar dat gebeurt ook door aan te dringen op kwalitatief hoogwaardige ruimtelijke plannen die als kader voor de beoordeling van bouwplannen kunnen fungeren.

Lokale overheid

Tussen de verschillende bestuurslagen bestaat een taakverdeling. Meestal stelt de nationale overheid algemene bouwregels op. Ook wordt nationaal de juridische status vastgelegd van bepaalde ruimtelijke plannen en gelden voor waardevolle gebouwen en gebieden aanvullende regels. De lagere overheden [meestal gemeenten] hebben de taak om die algemene regels toe te passen, om ruimtelijke plannen te ontwikkelen en om de speciale regelgeving op bijzondere gebouwen en gebieden toe te passen. In de praktijk is aan de lokale overheid een grote verantwoordelijkheid op dit gebied toebedeeld. Binnen gedecentraliseerde eenheidsstaten, maar ook binnen federale staten, wordt dit als een probaat middel gezien om ruimtelijke kwaliteitszorg van overheidswege te reguleren. Dit impliceert dat de concrete werking en de effectiviteit van de ruimtelijke kwaliteitszorg sterk per gemeente kan verschillen. Gemeenten beschikken immers over vele discretionaire bevoegdheden om dit beleidsterrein naar eigen inzicht vorm en inhoud te geven. Lokale verantwoordelijkheid betekent rekening houden met gedifferentieerde invullingen van de ruimtelijke kwaliteitszorg. De gemeenten vervullen een cruciale rol bij de ruimtelijke kwaliteitszorg, zij zijn de aangewezen partijen om een actief beleid op dit gebied te voeren. Daarbij moet wel worden opgemerkt dat de van hogerhand aangereikte kaders wel voldoende garanties moeten bieden voor de lokale overheden om deze taak serieus uit te voeren.

Samenspel op het gebied van de ruimtelijke kwaliteitszorg

De nadruk die we zo-even hebben gelegd op de rol van de [lokale] overheid bij de ruimtelijke kwaliteitszorg moet niet zodanig worden geïnterpreteerd dat dit een exclusieve taak is van het gemeentebestuur. Nee, in de praktijk is ruimtelijke kwaliteitszorg een gemeenschappelijke verantwoordelijkheid van alle actoren die op dit gebied actief zijn: particulieren, woningcorporaties, stichtingsbesturen, particuliere verenigingen, eigenaren, projectontwikkelaars, makelaars, bouwbedrijven, architecten, deskundigen, burgers, Rijk, tussenbestuur, gemeenten enzovoort. Het gaat om een samenspel. Niet om het leveren van tegenspel, maar om samen te werken aan de bevordering van ruimtelijke kwaliteit. In de praktijk is ook meestal sprake van zo'n samenspel, zij het dat dit de ene keer beter verloopt dan een andere. Het resultaat geeft de ene keer meer voldoening dan een andere keer. Samenspel op het gebied van ruimtelijke kwaliteitszorg blijkt in de praktijk een imperatief te zijn om daadwerkelijk ruimtelijke kwaliteit te realiseren. In je eentje bereik je op dit gebied weinig of niets. In feite, zo heet dat populair, dienen alle neuzen in dezelfde richting te staan. In gemeenten waar ruimtelijke kwaliteitszorg daadwerkelijk wordt bereikt, blijkt vaak dat specifieke arrangementen van samenwerking tussen partijen de noodzakelijke [maar zeker niet voldoende] voorwaarde is voor ruimtelijke kwaliteit. Wanneer 'de' plaatselijke politiek dit niet ziet zitten, wanneer 'de' verantwoordelijke wethouder weinig op heeft met dit onderwerp en wanneer 'de' gemeenteraad aan dit onderwerp weinig waarde hecht, dan ontbreken de noodzakelijke condities voor ruimtelijke kwaliteitszorg.

Slot

Schoonheid blijft voor veel steden een na te streven ideaal, maar de banale werkelijkheid is vaak anders, zeker in de megasteden van de ontwikkelingslanden. In die steden lijkt schoonheid eerder een ideaal dat weggelegd is voor de megasteden van de hoogontwikkelde landen, dan een wenkend perspectief voor de eigen megastad. Het overleven in krottenwijken, onder erbarmelijke woon- en leefomstandigheden heeft in megasteden van de ontwikkelingslanden een hogere prioriteit dan het realiseren van architectonische iconen die de betreffende steden op de kaart moeten zetten. Desondanks is bij de bestuurders en planners van die steden toch vaak ook de aspiratie aanwezig om een 'glinsterstad' te worden met tot de verbeelding sprekende architectuur. Wat voor deze steden een bijkomstigheid is, is voor de Europese steden juist één van de centrale doelstellingen. Zij willen miljoenen bezoekers van buiten aantrekken en gebruiken schoonheid als een belangrijk vehikel om dit te verwezenlijken. Daar is natuurlijk ook reden voor, want de Europese steden met hun boeiende historie en het fascinerende culturele erfgoed dat daarvan getuigt, zijn erg de moeite waard om erin te leven en om ze als toerist te bezoeken. Schoonheid in die steden, ook in de vorm van tot de verbeelding sprekende hedendaagse architectuur van sterarchitecten, is zelfs een risicofactor geworden voor de toekomst van deze steden, omdat deze attractiviteit ertoe leidt dat saturatie optreedt in delen van de stad die dat nauwelijks nog aan kunnen. Wat lange tijd werd gezien als een voorwaarde voor het overleven van de historische Europese stad, is nu tot op zekere hoogte een probleem geworden, omdat die steden het slachtoffer dreigen te worden van hun eigen populariteit. 'Het kan verkeren', zei Bredero.

de stad in

een nieuwe crisis?

Richard Florida *the New Urban Crisis*

Inleiding

Op de achterkant van Richard Florida's nieuwe boek *The New Urban Crisis* wordt zijn publicatie de hemel in geprezen. Voormalige burgemeesters, een gouverneur en een bestsellerschrijver spreken van een boek dat te vergelijken is met Thomas Piketty's *Capital in the Twenty-First Century*. Een boek dat gezien moet worden als een *brilliant assessment* van de stedelijke vraagstukken van vandaag. Een boek dat tevens een hoopvol perspectief biedt voor betere steden *promising ideas for building stronger cities that offer greater opportunities for all* en dus door iedereen die bij stedelijke vraagstukken betrokken is, gelezen moet worden: *essential reading for urban leaders*. Deze lovende woorden zijn natuurlijk vooral een geraffineerd instrument ter bevordering van de oplagecijfers van het boek, maar de vraag is of het om meer gaat dan pure, commerciële retoriek. Natuurlijk is Richard Florida niet zo maar een schrijver over stedelijke vraagstukken, maar iemand die door velen wordt gezien als een expert. Hij wordt ook wel afgeschilderd als een stadsgoeroe met al te eenvoudige oplossingen voor complexe vraagstukken. Zijn nieuwe boek is merkwaardigerwijs eigenlijk vooral een urbane biecht, misschien zelfs nog meer een openlijke boetedoening voor alles wat hij eerder schreef in zijn roemruchte publicatie *The rise of the creative class* [2002]. Dit boek was direct na verschijnen een ware hype, zowel internationaal als nationaal. Zijn stelling dat steden uit het slop gehaald kunnen worden door vooral ruimte te bieden aan creatievelingen, is door menig [gemeente]bestuurder als een godsgeschenk ervaren. Het bood de mogelijkheid om op een andere manier naar de stad te kijken en om aanzetten te formuleren voor een nieuwe urbane politiek.

Urbane autobiografie

Toch staat ook voor Richard Florida de [stedelijke] wereld niet stil. In het voorwoord van zijn nieuwe boek, dat als volledige titel heeft *The New Urban Crisis; How our cities are increasing inequality, deepening segregation, and failing the middle class, and what we can do about it*, koppelt hij zijn persoonlijke levensgeschiedenis

Dit hoofdstuk is een lichte bewerking van een artikel dat ik eerder schreef voor het tijdschrift *Bestuurswetenschappen* [Nelissen, N.J.M., Magische formules voor steden ter discussie; Richard Florida's 'The new urban crisis', in: *Bestuurswetenschappen*, 2017, 4, p. 63-75].

aan wat steden in de afgelopen jaren zoal hebben door- en meegemaakt. Zijn urbane autobiografie laat zien dat hij als kind in een arme stadsbuurt opgroeide in een gezin dat het niet al te breed had. Het gezin ontvluchtte de stad met haar criminaliteit, straatoproeren, vervallen buurten en onheilspellende leegstand, om vervolgens heil te zoeken in een voorstad waar het leven beter zou zijn. Jaren later kiest hij als jong intellectueel de stad opnieuw als domicilie. Hij mengt zich onder de jonge creatievelingen die het weer in de stad zien zitten. De rol van de creatieve klasse in het proces van re-urbanisatie krijgt zijn specifiek belangstelling. Zijn academisch onderzoek richt zich vooral op de rol en betekenis van deze klasse bij de *revival* van steden. Hij ontdekte daarbij een soort toverformule. Steden kunnen tot nieuwe voorspoed komen door de creatieve klasse te stimuleren. Het geloof in deze magische formule is bij hem echter de laatste jaren geërodeerd. Nu, pakweg vijftien jaar na zijn publicatie, geeft hij volmondig toe dat hij zich vergist heeft. Erger nog. Wat een oplossing leek, is juist de oorzaak van *The New Urban Crisis* gebleken.

Stadsidealen door de eeuwen heen

Zolang steden bestaan, en dat is enkele duizenden jaren, heeft men gezocht naar de ideale stad. Ik heb zelf uitvoerig studie gedaan naar het fenomeen stadsidealen door de eeuwen heen. Mijn bevindingen heb ik neergelegd in een boek met als titel *Op zoek naar de hemel op aarde*. De titel suggereert dat een dergelijke zoektocht eigenlijk al bij voorbaat tot mislukken gedoemd is, want wat voor de een de hemel is, is voor de ander juist de hel. Wat nu als ideaal wordt gezien, wordt morgen bijgeschreven in het panopticum van pijnlijke vergissingen. Ik heb in mijn boek een overzicht gegeven van een tachtigtal in de loop der eeuwen opgestelde stadsidealen. Een bont en curieus palet van ideeën, ambities, aspiraties, idealen, dromen en veronderstelde magische formules om steden tot de hemel op aarde te maken. Om er een paar te noemen: Plato's Ideale Stad, De antieke Romeinse stad, Thomas More's Utopia, Campanella's Zonnestad, Bacons Nova Atlantis, Fouriers Phalanstère, Haussmanns Boulevardstad, Howards Tuinstad en bijvoorbeeld Le Corbusiers Ville Radieuse. Stadsidealen zijn intellectuele, stedenbouwkundige, architectonische, culturele en

politiek-sociale antwoorden op de problemen van steden. Iedere periode kent zijn eigen problemen, zijn eigen tijdgeest, zijn eigen ambities, maar ook zijn eigen mogelijkheden en beperkingen. De stadsidealen zeggen dan ook vaak meer over de tijd waarin ze tot stand zijn gekomen, dan over de toekomst waarvoor ze zijn opgesteld. Stadsidealen zijn bovendien vaak erg pretentius. Ze worden gepresenteerd als dé oplossing, als *the one best way*, de *formule magique*, het *Hausmittel*, een panacee voor alle stadskwalen. Het behoeft nauwelijks betoog dat de tijd dat we meenden voor alles één omvattende [en simpele] oplossing te hebben ver achter ons ligt. Stadsidealen hebben - in weerwil van hun pretenties - een beperkte houdbaarheidsdatum. Voor alle duidelijkheid: het zoeken naar de hemel op aarde lijkt daardoor misschien zinloos, maar eigenlijk is dit juist de motor bij uitstek voor onze toekomstige urbane realiteit. Dat weet natuurlijk ook Richard Florida als geen ander. Zowel zijn boeken over de creatieve klasse, de creatieve steden en de creatieve economie, als ook zijn nieuwe boek over de stedelijke crisis getuigen daarvan.

Magische formules als 'passende' antwoorden

Ik noemde zo-even al het begrip magische formule. Als we kijken naar de recente ontwikkelingen op stedelijk gebied, dan zien we dat gedurende de afgelopen jaren het aantal magische formules niet alleen is toegenomen, maar dat ze elkaar ook in steeds hoger tempo opvolgen. De snelheid van en in de maatschappij is daar natuurlijk debet aan. De stedelijke bevolking is meer divers en mondiger geworden. Al die burgers willen meezingen in het koor van urbane profeten die weten wat goed voor de stad is, en – vaak ook – goed voor hen zelf.

Generaties magische formules

Welke geluiden hebben we in dit opzicht gedurende de laatste decennia gehoord? Ik noem er een paar [vooral op de Nederlandse situatie afgestemd] om op die manier in de sfeer te komen van wat we zo meteen zullen relateren aan de door Florida gehanteerde concepten *The Old Urban Crisis* en *The New Urban Crisis*. In de jaren vijftig van de vorige eeuw moesten de steden worden

hersteld van oorlogsschade en moesten woningen worden gebouwd om volksvijand nummer één te lijf te gaan. Wederopbouw werd gezien als magische formule. Het wonen in de toenmalige stad was niet altijd even aantrekkelijk met als gevolg dat het wonen in de dorpen rondom de stad als *el dorado* werd aangeprezen. De suburbane mythe werd als panacee voor stedelijke problemen gelanceerd. In de jaren zeventig van de vorige eeuw moest een halt worden toegeroepen aan de verloedering van de binnensteden. Met cityvorming als magische formule moesten de oude binnensteden zich vernieuwen tot moderne gebieden voor grootwinkelbedrijven en kantoren, moesten verkeersdoorbraken plaatsvinden, als ook parkeergarages worden gebouwd om het gemotoriseerd verkeer tot in het stadscentrum te laten doordringen. Oude wijken stammend uit de negentiende eeuw en ook sociale woningbouwbuurten uit het begin van de twintigste eeuw waren inmiddels verloederd. Stadsvernieuwing werd het nieuwe adagium. Wethouders konden zich politiek en maatschappelijk profileren met het ontwikkelen van verbeteringsplannen. 'Bouwen voor de buurt' werd een thema waarin veel gemeenten hun heil zochten.

Nieuwe steden de oplossing?

Uit het buitenland [vooral Engeland: *New Towns*, Frankrijk: *Villes Nouvelles* en de Scandinavische landen] werd de magische formule van nieuwe steden geïntroduceerd. De grote steden moesten worden ontlast. Nieuwe steden moesten de oplossing bieden. Het zat al een tijdje in de lucht, maar de echte zorg voor het cultureel erfgoed vond plaats in de jaren negentig van de vorige eeuw toen fors werd ingezet op de restauratie van monumenten en het beschermen van stads- en dorpsgezichten. Zorg voor het cultureel erfgoed werd als een belangrijk hulpmiddel gezien om de steden weer hun oude luister terug te geven. Tevens werden nieuwe bewoners uit het hogere segment aangetrokken, waardoor de steden qua bevolking gevarieerder werden. Na de millenniumwisseling werd via Vinex-locaties ingezet op het wonen aan de rand van de stad temidden van andere startende huishoudens en *well-to-do-people* die zich de koop van een huis of een dure huurwoning konden permitteren. Het tijdperk van de magische formules werd wreed verstoord door de economische crisis van 2007. De bouw stagneerde. De economische bedrijvigheid kwam in een lagere versnelling terecht en de ambities van bij de stad betrokken [commerciële] partijen kwamen

op een lager pitje te staan. Een door de overheid geforceerde magische formule van de participatiesamenleving ging concurreren met de burgerinitiatieven die spontaan in steden opkwamen vanuit de ideologie van de doe-het-zelf-samenleving. Discussies over milieu, energie en klimaat hebben, na een lange incubatieperiode het toneel van de magische formules betreden. Nu staan de thema's ecostad en ecobuurt hoog in het vaandel van menige gemeente. Kortom: in tijd van enkele decennia is de ene magische formule voor de andere ingewisseld. De stad is nu opnieuw erg geliefd. Maar de stad is het domein geworden van nieuwe groepen die hun plekje onder de stadszon hebben weten te veroveren. Manuel Castells sprak jaren geleden al van *la reconquête de la ville par la bourgeoisie* [Castells, 1968]. Het begrip *gentrification* heeft een min of meer vaste plaats gekregen in het debat over de toekomst van de stad. Re-urbanisatie en *Back-to-the-city-movement* zijn nu heel gewoon, terwijl enkele decennia geleden desurbanisatie nog het normaalste verschijnsel van de wereld was.

De Patchwork metropolis

Steden zijn dus weer *booming*. Overigens niet allemaal en zeker niet allemaal in dezelfde mate. Terwijl de urbane euforie haar hoogtepunt lijkt te bereiken, zijn de eerste scheurtjes te bespeuren in dit nieuwe stedelijke geloof. Opvallend is dat Richard Florida terugrijpt op de Chicago School uit het begin van de twintigste eeuw. Deze groep wetenschappers die onder leiding stond van Robert Ezra Park verrichtte uitvoerig studie naar allerlei [vooral problematische] aspecten van het wonen en leven in de stad. Door gebruik te maken van het begrippenkader van de planten- en dierenecologie kon een helder inzicht worden verkregen in de wijze waarop de soort mens [individueel en in groepsverband] zich voegde in de stedelijke habitat [Nelissen, 1972]. Termen als *urban area*, *urban zone*, invasie, successie, segregatie, gradiënt en dergelijke werden kernbegrippen bij de analyse van stedelijke vraagstukken. Er werden wetmatigheden gesignaleerd in zowel de sociaal-ruimtelijke structuur, als in de transformaties van steden. De concentrische zone-theorie van Burgess zag het licht, als ook alternatieve modellen, te weten de sectortheorie van Hoyt en de meerkernen-theorie van Harris en Ullman. Van deze studies heeft Richard Florida uiteraard kennis genomen. Hij maakt er,

honderd jaar nadat deze Chicago School furore maakte, expliciet melding van. En niet ten onrechte. We kunnen nog veel leren van deze, helaas in de vergetelheid geraakte studies. In aansluiting op de genoemde stadsmodellen voegt hij dat van de *patchwork metropolis* toe, een grote stad met een lappendekenpatroon. De verschillende sociale klassen en etnische groepen wonen en leven in hun eigen gesloten buurten; je zou kunnen zeggen hun eigen *gated areas*. Om de processen die hieraan ten grondslag liggen te begrijpen, wordt gebruik gemaakt van begrippen zoals *inequality*, *urban clustering*, *desirable areas*, *disadvantaged areas*, *concentrated poverty*, *displacement* en *gentrification*.

De magische Florida Formule

Richard Florida is van huis uit een economisch-geograaf met specifieke belangstelling voor steden. Momenteel is hij universiteitshoogleraar en tevens *Director of Cities* aan het Martin Prosperity Institute van de Universiteit van Toronto, meer in het bijzonder bij de Rotman School of management. Verder is hij ook *Distinguished Fellow* van het Schack Institute of Real Estate van de Universiteit van New York. Daarnaast vervulde en vervult hij allerlei andere functies, vooral in de consultancy-sector. Hij adviseert overheidsinstellingen, bedrijven en ngo's. Zijn agenda wordt gevuld met lezingen, workshops en soortgelijke activiteiten. Hij heeft daar de gelegenheid om zijn eigen ideeën uit te dragen, maar ook om nieuwsgierig te luisteren naar de ervaringen van anderen. Daaruit trekt hij dan weer zijn eigen conclusies en lessen. Ik wees er eerder op dat hij ook als een stadsgoeroe wordt gezien. Dat klinkt een beetje denigrerend. Hij beschouwt zichzelf overigens niet als een goeroe of als een allesweter. Hij heeft die status min of meer opgedrongen gekregen door de mensen die met hem en zijn ideeën dwepen.

The rise of the creative class

Zijn doorbraak kwam met het boek *The rise of the creative class*. Het trok na verschijnen meteen de volle aandacht. Er waren lovende woorden voor dit boek, maar er werden ook veel kritische vragen over gesteld. Het lag voor de hand dat de discussie zich zou toespitsen op de vraag wat nu eigenlijk die creatieve klasse

is en wie ertoe behoort. Het antwoord daarop was niet echt bevredigend. Het was niet duidelijk of het hier nu om een klasse in de klassieke zin van het woord ging of niet. Ook het antwoord op de vraag wie nu tot deze klasse behoort, leidde tot felle discussies. Duidelijke criteria van wie er nu wel en niet tot die klasse behoren, werden niet geformuleerd. Er werd volstaan met een opsomming van beroepsgroepen die tot die klasse behoren: ontwerpers, wetenschappers en kenniswerkers. De vraag was ook of iedereen die tot deze klasse behoort, wel per definitie als creatief kan worden aangemerkt. Aanvullende kritiek kwam op de kwestie of de creatieve klasse nu daadwerkelijk de positieve impact op de stad heeft, als werd gesteld. Sommigen beweerden dat de veronderstelde impact in schril contrast stond met het zeer geringe aantal mensen dat tot de creatieve klasse behoort. Is er niet sprake van een overwaardering van deze klasse ten detrimente van andere klassen?

Voortschrijdende inzichten

In een latere publicatie getiteld *Cities and the creative class*, die overigens vooral steunt op artikelen en wetenschappelijk werk dat aan *The rise of the creative class* vooraf ging, zet hij zijn ideeën nog eens systematisch uiteen. In dit boek pakt hij de kernthema's *Talent*, *Tolerance* en *Place* op, dat wil zeggen dat hij aangeeft dat de creatieve klasse er voor zorgt dat de stad verrijkt wordt met talentvolle mensen, dat de onderlinge tolerantie tussen groepen wordt vergroot en dat de aanwezigheid en komst van de creatieve klasse ook een positief effect heeft op de aandacht voor de kwaliteit van de omgeving, op de *quality of space*.

In zijn publicatie *Who's your city?: How the creative economy is making where to live the most important decision of your life* [2008] stelt Florida dat, in weerwil van wat vaak wordt beweerd, de globalisering de factor plaats juist zeer belangrijk maakt. Hoewel we in contact kunnen staan met alle plekken op deze aarde, is de plaats waar we wonen en leven belangrijker dan ooit geworden. De creatieve economie heeft tot gevolg dat mensen het belang inzien van de stad waar ze wonen voor hun levensgeluk. Dus het kiezen van je woonplaats is van levensbelang! Nu is niet iedere mens hetzelfde en is niet iedere plaats voor iedereen even geschikt. Hij stelt een typologie van categorieën mensen op en toont op basis van statistisch materiaal [en allerlei statistische indices] aan dat voor de ene categorie de

ene stad en voor een andere categorie een andere stad het meest geschikt is. Zo komt hij tot een overzicht van *best cities* in de Verenigde Staten van Amerika en van Canada voor *young singles* [20-29 jaar]; voor *mid-career professionals* [30-44 jaar]; voor *families with children*; voor *empty-nesters* [45-64 jaar]; voor *retirees* [65 jaar en ouder]; als ook voor *gays and lesbians*.

In 2010 verscheen van Florida's hand het boek *The great reset; how new ways of living and working drive post-crash prosperity*. Sinds de economische crisis van 2007 is er in steden het nodige veranderd. Wat opvalt is dat steden onderling sterk verschillen in de mate waarop ze zich aan de gewijzigde economische omstandigheden aanpassen. De centrale conclusie is dat 'The higher a city's exposure to the creative economy, the better it will do in the great reset.' Steden die sterk afhankelijk zijn van de oude economie krijgen het steeds moeilijker, terwijl steden die mikken op de nieuwe economie met veel nadruk op de kennis-economie, de cultuureconomie en een goed leef- en woonklimaat, hebben veel minder onder de crisis te lijden gehad en zullen het in de toekomst goed doen.

Deze boeken zijn specificaties van Florida's oorspronkelijke gedachten over de creatieve klasse in steden. Ondanks uitwerkingen en nuanceringen, stralen ze toch nog steeds het geloof uit dat er voor steden een enkele magische formule is, zij het dat deze formule gespecificeerd moet worden voor specifieke bevolkings-categorieën en voor steden die verschillend zijn omgegaan met de recente economische crisis.

Hoe magisch is de Florida Formule?

Ongetwijfeld zijn *creative class*, *creative economy* en *creative cities* appellerende concepten. Het roept iets bij mensen op dat doorgaans als positief wordt ervaren. Creatief, wie wil dat nou niet zijn? Creatief, iets waar mensen en steden van dromen dat ze het in ruime mate zijn, maar waarvan anderen vinden dat het ver te zoeken is. Wie tot de creatieve klasse, de creatieve economie of tot een creatieve stad behoort, of zich daartoe rekent, heeft zelf het idee dat hij of zij er echt toe doet. Geen saaie middelmaat, maar opvallende, eruit springende creati-

viteit. In dit opzicht is het adjectief creatief ook erg attractief. Het kan gebruikt worden als onderdeel van een slogan met een wervende kracht. Maar, zoals gezegd, het woord creatief is ook buitengewoon vaag. Mogelijk juist als gevolg van die vaagheid is het begrip doodgeknuffeld door bestuurders, planners en bij stedelijke vraagstukken betrokken partijen. In de [bestuurs]praktijk is het papegaaien van magische formules usance. Het concept *creative class* was nog niet gelanceerd of *the early adopters* hadden het al in hun vocabulaire opgenomen. Omdat er steeds gekeken wordt naar wat anderen denken en doen, heeft het concept een hoge vlucht genomen. Na-apen is niet alleen voor apen weggelegd! De tragiek van elke magische formule is helaas dat de kracht ervan afneemt naarmate meer mensen of partijen de formule hanteren. Het risico is dat uiteindelijk niets meer overblijft dan *sterile sameness*.

Een nieuwe magische formule voor The New Urban Crisis?

Florida geeft nu grif toe dat hij wat al te optimistisch was door de creatieve klasse te zien als dé motor bij uitstek voor de herleving van steden. De economische recessie van 2007 heeft namelijk wel degelijk zijn sporen in veel steden nagelaten. Er is een nieuwe stedelijke werkelijkheid ontstaan, die veel anders en ook minder rooskleurig is dan Florida aanvankelijk dacht. De noodzaak om een andere, genuanceerdere diagnose te stellen en om andere, nieuwe oplossingen te bieden, is groter dan ooit. De creatieve klasse is niet dé oplossing gebleken voor de stedelijke crisis. Ze is er juist een van de oorzaken van. Het *the winner-takes-it-all* principe heeft ervoor gezorgd dat er een beperkt aantal superstersteden is ontstaan met een enorme aantrekkingskracht. Maar er zijn ook veel steden achtergebleven en die hebben duidelijk minder van de impuls van creatievelingen geprofiteerd. Bovendien is het zo, dat zelfs in de superstersteden er maar een beperkt aantal buurten is dat de heilzame werking van de creatieve klasse heeft ervaren. *The Old Urban Crisis* uit de jaren zestig van de vorige eeuw was er een waarbij steden leegliepen, de welgestelden de stad verlieten, bedrijven hun

vestigingen buiten de stad onderbrachten, met als gevolg dat steden werden opgezadeld met leegstand, toenemende criminaliteit, onveiligheid en verpaupering.

De nieuwe diagnostiek

The New Urban Crisis van de laatste jaren heeft heel andere kenmerken dan die van de oude crisis. Florida noemt vijf kerndimensies:

- a. De diepe en groeiende economische kloof tussen een klein aantal *superstar cities*, zoals bijvoorbeeld New York, Londen, Parijs, Hong Kong, Los Angeles, San Francisco, Washington DC, Boston, Seattle en de andere steden die daarbij achterblijven.
- b. De onbetaalbaarheid van woningen in deze superstersteden en de ermee gepaard gaande toenemende ongelijkheid tussen groepen mensen.
- c. De groeiende segregatie van bevolkingsgroepen naar ras en economische positie die in alle steden plaatsvindt. De stad wordt een slagveld van winnaars en verliezers. Daarbij plaatst hij de kanttekening dat de middenklasse uit de steden verdwijnt: *the disappearing middle*.
- d. De voormalige comfortabele *suburbs* verkeren in een fundamenteel proces van verandering. Armoede, onzekerheid en criminaliteit nemen in deze woongebieden toe. Ook daar verscherpt zich de economische en raciale segregatie.
- e. De vijfde kerndimensie betreft de crisis van de urbanisatie in de ontwikkelingslanden. Optimisten denken dat de toeloop naar de steden aldaar tot economische voorspoed zal leiden, terwijl anderen juist constateren dat de massale trek naar de stad nauwelijks tot verbetering van hun levensstandaard leidt.

De nieuwe resolutiek

Deze nieuwe diagnostiek voert noodzakelijkerwijs tot nieuwe opvattingen over hoe de nieuwe crisis aan te pakken. Zijn voorstellen zijn nu heel anders dan die welke hij formuleerde in *The rise of the creative class*. De gedachte van een eenvoudige magische formule heeft hij verlaten. Daarvoor in de plaats komt een uitgebreidere, maar ook wat vagere reeks van aanbevelingen. Welke zijn de door hem voorgestelde oplossingen? Hij noemt er zeven.

- a. Zorg ervoor dat ruimtelijke concentratie niet tegen, maar juist voor ons allemaal werkt. Dat zou volgens sommigen moeten door verdergaande deregulering en alles aan de markt over te laten. Dan zouden NIMBY-gedrag en *new Luddism* geen kans van slagen meer hebben. Maar Florida toont zich daar geen voorstander van, mede omdat hij absoluut niet gecharmeerd was van president Donald Trump en zijn beleid. Hij verwacht veel meer van een lokaal belastingsysteem op onroerend goed om op die manier excessen in de sfeer van ruimtelijke concentratie van welgestelden, c.q. extreem rijken te voorkomen. Het is bovendien bizar dat veel van de extreem dure appartementen in handen zijn van mensen die er eigenlijk niet wonen [er brandt nooit licht in die appartementen], maar puur als belegging- of speculatieobject dienen.
- b. Investeer in een infrastructuur die dichtheid en groei stimuleert. Stop het geld niet in willekeurige en verspreide bouw van wegen, bruggen en dergelijke, maar zorg ervoor dat de bouw van de infrastructuur juist weloverwogen gericht is op stadsdelen die baat hebben bij een hoge bevolkingsdichtheid. Dus geen infrastructuur die uitdijing van steden stimuleert, maar die juist de verhoging van de dichtheid faciliteert.
- c. Bouw meer betaalbare huurwoningen. In veel steden, vooral de superstersteden zijn woningen vrijwel onbetaalbaar geworden. Mensen met een gemiddeld inkomen kunnen niet aan een koop- of huurwoning komen of ze moeten er extreem hoge bedragen [dus hypotheekschulden] voor neerleggen. Er is een substantieel tekort aan huurwoningen voor de lagere en de middenklasse. In de huisvestingspolitiek is de laatste jaren te

weinig aandacht geweest voor de *urban forcework housing*. De arbeiders moeten een onevenredig hoog percentage van hun inkomen besteden aan woonlasten. Mensen die belangstelling hebben voor het wonen in de stad hebben vaak banen met kortlopende contracten. Juist ook voor deze groep moeten er betaalbare huurappartementen worden gebouwd bij voorkeur in buurten met hoge dichtheid.

- d. Zorg dat lage-loon-banen worden omgezet in *middle-class work*. Een behoorlijk aantal arbeidsplaatsen in steden heeft het karakter van deeltijd-banen en is geconcentreerd in het onderste segment van de dienstverlening [schoonmakers, klusjesmensen, zorgverlening, horeca en dergelijke]. Een deel van deze banen speelt zich in een grijs, respectievelijk zwart circuit af. Wanneer we kans zien om dit type arbeid door intelligente combinaties en specifieke stimuli op een hoger niveau te tillen [*upgrading*], dan kan een nieuwe stedelijke middenklasse worden opgebouwd.
- e. Pak armoede aan door in mensen en plekken te investeren. Veel steden kennen sloppenwijken waar armoede en perspectiefloosheid de boventoon voeren. De gebruikelijke strategie om deze mensen te helpen door middel van uitkeringen en assistentie in noodgevallen zet onvoldoende zoden aan de dijk. Een nieuwe strategie is noodzakelijk die zich tegelijkertijd op de arme mensen als op de arme buurten richt, met andere woorden een investering in *people and places*. Een probaat middel hierbij is volgens Florida een gegarandeerd minimuminkomen. Hij is zich natuurlijk bewust van het feit dat daarover politiek zeer verschillend wordt gedacht, maar naar zijn mening kan armoede alleen worden bestreden als er veel gedaan wordt aan scholing in de achterstandswijken en dat iedereen voldoende financiële middelen heeft om het eigen leven zinvol in te vullen.
- f. Draag wereldwijd bij aan pogingen om welvarende steden te creëren. Florida's boek is grotendeels gericht op de urbane kwestie van de westerse wereld, meer in het bijzonder die van de VS. Maar we mogen niet aan navelstaarderij doen. De hele wereld ondergaat een transformatie op het gebied van de urbanisatie. Vooral in de ontwikkelingslanden is er nog een

hele weg te gaan om steden tot een aantrekkelijke woon- en leefomgeving te maken. Amerika, aldus Florida, heeft 'much to gain from linking a comprehensive urban policy to its foreign and international development policies'. Hij verwacht dat als Amerika haar ontwikkelingshulp bewust richt op het stimuleren van krachtige steden met een grote middenklasse over de hele wereld, dat daarmee gigantische markten voor het Amerikaanse bedrijfsleven ontstaan. Amerika moet vooral in ontwikkelingslanden helpen bij het creëren van schonere, duurzamere, compactere en meer productieve steden, waardoor armoede bestreden kan worden, wereldwijde stabiliteit wordt bevorderd en een sterkere middenklasse ontstaat.

- g. Geef de steden zelf meer mogelijkheden. Florida verwachtte niets, maar ook écht niets, van de *Trump administration*. Met dat bewind was het niet mogelijk om op nationaal niveau de stedelijke crisis aan te pakken, dus moest het maar komen van de steden zelf. In een aantal gevallen is daar ook al sprake van. Sommige steden ontwikkelen eigen strategieën die soms haaks staan op wat op nationaal niveau werd gedacht. De tijd is aangebroken dat gemeenten het heft zelf in handen nemen. Zij moeten voor de eigen problemen in hun eigen gemeente eigen daarop afgestemde oplossingen vinden. De tijd van *top-down, one-size-fits-all strategy* is voorbij, of zou voorbij moeten zijn. Florida's bevinding is dat traditionele politieke scheidslijnen op lokaal niveau veel minder spelen, omdat 'economic and community development agendas are driven by local needs rather than partisan ideology'.

Al deze oplossingsuggesties samen moeten, aldus Florida, in staat zijn om het hoofd te bieden aan *The New Urban Crisis*. Veel meer dan vroeger is hij er nu van overtuigd dat één enkele magische formule niet echt werkt om de nieuwe urbane crisis te lijf te gaan. Het moet nu komen van een serie beleidslijnen en -maatregelen, die afstand nemen van het *the-winner-takes-it-all* concept. Er is behoefte aan een andere, nieuwe filosofie, namelijk die van *urbanism-for-all*. Een beleid gebaseerd op een dergelijke filosofie kan ertoe leiden dat het door hem vastgestelde nieuwe stedelijke patroon van de *patchwork metropolis*, de stad als lappendeken van gesegregeerde stadsdelen, een halt kan worden

toegeroepen. Dat klinkt allemaal heel fraai, maar hoe kan deze nieuwe kijk op de stedelijke kwestie in de praktijk gestalte krijgen? Laten we wat Florida in zijn boek *The New Urban Crisis* stelt eens relateren aan de Nederlandse situatie en ons de vraag stellen wat we hier op onze urbane postzegelplek aan zijn *global ideas* hebben.

Betekenis voor gemeenten

Ik heb weleens horen zeggen dat bestuurders en ambtenaren geen boeken meer lezen, althans geen wetenschappelijke boeken. Waarschijnlijk is dit een ongeoorloofde generalisatie, maar er zit zeker een kern van waarheid in. Iets anders ligt dat bij beleidsnota's die wel nog worden gelezen, althans *diagonal scherp*. De huidige bestuurscultuur vraagt echter vooral om samenvattingen, liefst op één A4-tje zoals dat heet. Bestuurders en ambtenaren die dit laatste tot hun gewoonte hebben gemaakt, zullen niet gauw aan Florida's nieuwe boek *The New Urban Crisis* beginnen. Die zijn blij dat er iemand is die er een artikel over schrijft en de essentie van het boek samenvat [dus hierbij!]. Wat zijn naar mijn mening de pro's en contra's van het boek?

Pro's

In weerwil van de genoemde bestuurlijke attitude ten opzichte van leesvoer, moet worden opgemerkt dat het toch heel goed zou zijn als bestuurders en ambtenaren nader kennis nemen van Florida's boek. Er zijn in zijn nieuwe publicatie zeer veel inspirerende observaties en interpretaties te vinden. Ik denk dat vele door Florida genoemde zaken goed herkenbaar zijn. Het voordeel van zijn boek is dat de fragmentarische indrukken die velen over het wel en wee van de huidige steden hebben, door hem in een coherent kader worden geplaatst. Het is niet echt gecompliceerd om je Florida's boek *The New Urban Crisis* eigen te maken. Het is namelijk goed, vlot en toegankelijk geschreven zonder al te gecompliceerd jargon. Het heeft weliswaar de typisch Amerikaanse aanpak waarbij persoonlijke levenservaringen gekoppeld worden aan abstractere beschouwingen, maar een kniesoor die daarop let. Vanuit een puur academisch gezichtspunt komt het boek soms wat populair over. Van de andere kant weet

hij de lezer wel permanent te boeien en zaken concreet te maken waar ze in abstractie zouden kunnen sterven.

Contra's

Eerlijkheid gebiedt te zeggen dat het boek in meerdere opzichten nogal wat nadelen heeft. Zo gebruikt hij moeilijk controleerbaar statistisch materiaal met speciaal geconstrueerde indices. De tabellen vullen vele pagina's van het op zich niet al te omvangrijke boek. Verder, en dat is misschien wel het belangrijkste ongemak van het boek, vindt de behandeling van de urbane crisis plaats op quasi-wereldniveau met een sterke nadruk op de stedelijke problematiek van de VS. Zoals bekend, zijn er grote verschillen tussen de gigantische, ongecontroleerde urbane agglomeraties in de VS [en ook in andere delen van de wereld] en de West-Europese steden met hun rijke historie, hun oude stratenpatroon en hun cultureel erfgoed. We kennen de uitdrukking dat je moeilijk appels en peren met elkaar kunt vergelijken. Dat geldt ook voor de vergelijking van Goliathsteden en Davidsteden. Misschien zijn de verschillen tussen steden wel belangrijker dan hun overeenkomsten. Het begrip stad is trouwens steeds meer een containerbegrip geworden dat zowel betrekking heeft op New York, Hong Kong, Londen en Parijs, als op Heusden, Brugge, Heidelberg en Reims. De door Florida gesuggereerde oplossingsstrategieën voor de nieuwe urbane crisis zijn - om het zacht uit te drukken - zeer algemeen, om niet te zeggen nogal vaag. Wie zoekt naar echte concrete beleidsmaatregelen komt bedrogen uit. Beleidshandelperspectieven zijn mager vertegenwoordigd. Daar komt bij dat het geheel van maatregelen toch de bias kent van een *top-down* kijk op stedelijke vraagstukken. De talrijke initiatieven van stedelingen om iets te doen aan stadslandbouw, energiebesparing, groenvoorziening, zelfbouw, collectief wonen, gezamenlijk gebruik van de auto, speelvoorzieningen, burenhulp en dergelijke zijn niet de eerste verschijnselen die binnen Florida's vizier vallen. Hij is mijns inziens toch nog te zeer de klassieke economisch-geograaf en ruimtelijk planner die alle hoop heeft gevestigd op de institutionele [lokale] overheid en op de rationele planning van professionals en marktpartijen. Aan de doe-het-zelf-samenleving als kracht voor de aanpak van de stedelijke crisis worden dan ook weinig woorden gewijd. Nieuwe collectieven in het publieke domein hebben niet zijn primaire aandacht. Ondanks het feit dat hij de naam

van Jane Jacobs een paar keer noemt, is ook de geest van haar boek *Death and life of great American cities* niet terug te vinden. Een urbaan optimistische Florida heeft plaatsgemaakt voor een meer pessimistische denker. Het is tegen die achtergrond dat Bernard Hulsman in zijn bespreking van Florida's nieuwe boek stelt dat het te hopen is dat hij het ook nu [net als bij zijn boek over de creatieve klasse] bij het verkeerde eind heeft.

Slot

Tot slot nog een *cri du coeur*. Wie schrijft er tegenwoordig nog een boek op zijn eentje? Ook bij Richard Florida zien we dat er steeds meer sprake is van contracten vooraf met een uitgever over wanneer een boek over welk onderwerp in welke vorm moet verschijnen. De tijd is voorbij dat er een kant-en-klaar manuscript werd aangeboden, dat vervolgens na redactionele bewerking op de persen ging. Het schrijven en publiceren van een boek is *big business* geworden. Er is tegenwoordig een omvangrijk en breed team van [commercieel] betrokkenen bij het schrijven en publiceren van een boek. Kijk naar het dankwoord. Terwijl vroeger één of enkele personen werden bedankt voor hun bijdrage, is dat tegenwoordig een lange lijst die meerdere pagina's beslaat. Wetenschappelijke boeken zijn handelswaar geworden. Het product boek krijgt extra glans [en het boek een hogere oplage] als het geschreven is door een vedette. In dit geval iemand met een goeroestatus, een *Florida-branding*.

de stad en

het alledaagse leven

Richard Sennett *Stadsleven*

Inleiding

Een oude rot in het vak laat van zich horen! Dat was mijn eerste reactie toen ik vernam dat Richard Sennett een nieuw boek had geschreven. Het gaat om de publicatie *Building and Dwelling; Ethics for the City*, dat in het Nederlands is uitgebracht onder de titel *Stadsleven. Een visie op de metropool van de toekomst*. Meer dan een halve eeuw houdt Sennett zich al bezig met de positie van de mens in de zich wijzigende samenleving in het algemeen en met het leven van de mens in de stad in het bijzonder. Hij raakt er kennelijk niet over uitgedacht en ook niet over uitgeschreven. Gelukkig maar! Door zijn gerichte aandacht voor het stadsleven behoort hij tot een bijna uitgestorven groep van wetenschappers, namelijk stadssociologen, die door de opkomst van allerlei toegepaste academische disciplines bijna volledig van het [academisch] toneel is weggevaagd. Waar is de tijd dat er aan elke universiteit in Nederland nog een specialisme was in de stadssociologie, ook wel urbane sociologie of sociologie van bouwen en wonen genoemd [Grünfeld, Burgers, Guffens, Nelissen, Janssen, Burie, Tromp, Deben, Mak en vele anderen]? Die tijd ligt ver achter ons, niet alleen hier in Nederland, maar ook in het buitenland. Aan de Universiteit van Amsterdam en aan de Erasmus Universiteit is er, getuige publicaties en promoties, nog wel een [levendige] tak van de stadssociologie [stadsstudies vaak gerelateerd aan onderwerpen zoals migratie en burgerschap]. Maar dat zijn uitzonderingen. Verder zijn er nog enkele krasse knarren die de reorganisatiewoede aan universiteiten hebben overleefd en die de liefde voor hun studieonderwerp gelukkig hebben weten te behouden. Zij vinden het nog steeds zinvol, en - gegeven de passie waarmee ze schrijven - ook een echte uitdaging om het verschijnsel stad nader te verkennen.

Bewegende schietschijf

Daarbij doet zich een zekere paradox voor, namelijk dat studie wordt gemaakt van een fenomeen dat het kenmerk heeft van een bewegende schietschijf. De stad waarover ze schreven en schrijven verandert namelijk permanent. Als je denkt dat je het verschijnsel intellectueel hebt benoemd, met andere woorden

Dit hoofdstuk is een lichte bewerking van een artikel dat ik eerder schreef voor het tijdschrift *Bestuurswetenschappen* [Nelissen, N.J.M., *Stadsleven: Pleidooi voor een 'open stad'*; in: *Bestuurswetenschappen*, 2019, 3, p. 73-81].

academisch onder controle hebt, dan is het al weer van aard, karakter en vorm veranderd. Een gevolg daarvan is dat je je hersencellen weer in beweging moet brengen en opnieuw moet nadenken over waar je het nu eigenlijk over hebt. Maar tegelijkertijd ook het [relativerende] besef van wat je er vandaag over zegt of schrijft, morgen ook weer bijgezet zal worden in het panopticum van achterhaalde inzichten. Geen nood, zolang het lichaam vitaal en de geest fris blijven, zoals in het geval van Sennett ondanks een beroerte, is er de volle motivatie om aan te tonen dat je er nog altijd bent. En collega-wetenschapper Sennett laat dat op een overtuigende wijze zien! Maar wanneer dit gebeurt, is de kans groot dat dit het karakter aanneemt van lamenterende seniorenpraat die bol staat van misselijk makende chagrijn, opgestapelde frustraties, misplaatste idealisering van hoe het vroeger was en van het radicaal verwerpen van iets als ongewenste nieuwlichterij. Maar niets van dit alles: Sennett's geest is nog altijd open en zijn pen, c.q. toetsenbord is nog altijd even scherp.

Wie is Richard Sennett?

Richard Sennett is al decennia lang een bekende in de academische wereld, vooral bij sociale wetenschappers. Voor de persoonsgegevens heb ik er Wikipedia nog eens op nageslagen. Daar staat dat hij in 1943 in Chicago geboren werd en dat hij een arbeidssocioloog is. Dat laatste is ongetwijfeld waar, maar als ik let op zijn oeuvre is hij toch ook als stadssocioloog te typeren en zo ken ik hem ook. Sennett is de zoon van een Russische immigrant en groeide op in een achterstandswijk van Chicago. Hij speelde cello, componeerde en had succesvolle optredens, zo wordt vermeld. Zijn studie muziekwetenschappen en het cellospelen moest hij na een mislukte operatie aan zijn linkerhand opgeven. Vervolgens studeerde hij sociologie en later ook geschiedenis, eerst bij David Riesman [*The Lonely Crowd*] in Chicago en later bij de bekende theoreticus Talcott Parsons [*The Social System*] in Harvard. Hij doceerde onder meer aan de universiteiten van Harvard en Yale. Hij ontving meerdere prijzen, waaronder de Hegel-Prijs, de Gerda Henkel Prijs en de Spinozalens. Hij is sinds 1987 getrouwd met de Nederlands-Amerikaanse sociologe en econome Saskia Sassen.

Kapitalisme en het karakter van de mens

In zijn boek *The Corrosion of Character; the Personal Consequences of Work in the New Capitalism* beschrijft Sennett de gevolgen van het nieuwe flexibele kapitalisme voor het karakter van de mensen. Door de flexibilisering van het werkveld verliezen normen en waarden hun betekenis. Zo zijn betrouwbaarheid, verantwoordelijkheid en arbeidsethos evenals het vermogen om, ten behoeve van het nastreven van lange termijndoelen af te zien van directe bevrediging van verlangens, in waarde gedaald. Oorzaak van deze ontwikkeling ziet Sennett in het verhoogde tempo waarin ondernemingen werken, het gestaag groeien van de prestatienormen, de toenemend onzeker wordende werknemerspositie en ook de eis aan werknemers om voor het werk te verhuizen. De druk op het individu neemt enorm toe. Ook stijgt deze druk door fijnmazige controlemethoden met behulp van moderne communicatietechniek, die zich niet alleen op het productieproces, maar ook op de werknemers zelf richt. Alles bij elkaar draagt dit bij tot angst, hulpeloosheid, instabiliteit en onzekerheid. De kloof tussen arm en rijk wordt groter: er ontstaat een polarisatie tussen een kleine groep winnaars en een grote groep verliezers. Sennett werkt zijn analyse met betrekking tot de effecten die het systeem van globale economie en bestuur op het leven van mensen in sterk geïndustrialiseerde landen heeft, verder uit in zijn boek *The Culture of the New Capitalism*.

Trilogie over de homo faber

De laatste decennia heeft hij gewerkt aan wat uitgegroeid is tot een trilogie over de *homo faber*, de makende mens, waarvan het boek *Stadsleven* het sluitstuk is. Alle drie de boeken zijn in het Nederlands vertaald en bij Meulenhof uitgegeven.

Eerst schreef hij *De ambachtsman; de mens als maker*. Dit boek gaat over het menselijk verlangen om werk goed te doen omwille van het werk zelf. Sennett maakt een reis door tijd en ruimte: van de klassieke Romeinse steenmakers, de goudsmiden van de Renaissance, de persdrukkers van de Verlichting in

Parijs naar de industriearbeiders van de Industriële Revolutie in Londen en de vakmensen van de moderne tijd.

Het tweede boek uit zijn trilogie *Samen; een pleidooi voor samenwerken en solidariteit* gaat over het feit dat mensen sociale wezens zijn, maar in onze neoliberale samenleving komen we nauwelijks nog in aanraking met mensen uit andere sociale milieus, mensen met andere overtuigingen dan de onze. Zo ontstaat een breuk tussen wij en zij. De opgave is om weer samen te leven, dat wil zeggen weer naar de ander te luisteren en je in het standpunt van de ander te verplaatsen. Wat we kennelijk hebben verlerd, moeten we weer opnieuw aanleren.

Het derde boek *Stadsleven; een visie op de metropool van de toekomst* analyseert de mens in de stad, maar een stad die gekenmerkt wordt door een fundamentele ambiguïteit, zoals ik straks nader zal toelichten.

Centrale boodschap van het boek Stadsleven

Wat is de belangrijkste boodschap die Sennett wil brengen in zijn boek *Stadsleven*? Zijn centrale stelling luidt, dat in de afgelopen decennia gewerkt is vanuit de visie van de 'gesloten stad', een stad die van tevoren bedacht en ontworpen werd door professionals, terwijl voor de toekomst behoefte is aan een 'open stad', een stad waar juist niet alles van te voren nauwkeurig gepland is, maar waar ruimte is voor onvoorspelbaarheden en toevalligheden. Dat klinkt erg abstract en dat is het ook, maar het is wel een signaal dat wordt afgegeven in de richting van een door staat en kapitaal beheerste stad die juist ruimte zou moeten maken voor een meer door burgerinitiatieven en civiele betrokkenheid geïnspireerde stad. Een stelling die overigens grotendeels haaks staat op de gangbare praktijk van stedenbouw en ruimtelijke ordening in het huidige tijdsgewricht. Betekent dit dat zijn centrale boodschap eigenlijk al bij voorbaat aan dovemansoren is gericht? Is de kans dat zijn missie op de goede plek terecht komt daardoor feitelijk al bij voorbaat verkeken?

Stratenplan

Voor de opzet van het boek heeft hij - wat hij noemt een 'stratenplan' - gekozen. Een metafoer die natuurlijk niet misstaat als je het over de stad hebt.

De twee steden

De kernthematiek komt meteen in Deel I *De twee steden* aan de orde, namelijk dat wanneer we het over de stad hebben het om twee van elkaar te onderscheiden [en niet te scheiden] dimensies gaat. Namelijk de stad als een fysieke ruimte met straten, spoorlijnen, kanalen, markten, pleinen, fabrieken, kantoren, woningen, appartementen en wat dies meer zij. Hij noemt dit met een Frans woord *ville*. Daarnaast [en ook daartegenover] staat de stad als een geheel van mensen van vlees en bloed, met allemaal hun eigen achtergrond, klasse, ras, etniciteit, cultuur, gewoonten, gebruiken, manieren van denken en doen. Deze dimensie duidt hij aan met het eveneens Franse woord *cité*. Met andere woorden ruimte versus mensen; de stad als fysiek gegeven versus de stad als sociaal gegeven. Wat zou het stadsleven eenvoudig zijn als die twee dimensies naadloos op elkaar zouden aansluiten, wanneer er sprake zou zijn van congruentie tussen *ville* en *cité*. De werkelijkheid is echter aanzienlijk weerbarstiger: eigenlijk is er altijd sprake van discongruentie tussen beide. Hij illustreert dat door in te gaan op de ideeën van negentiende-eeuwse stedenbouwers, zoals Haussmann in Parijs met zijn orthogonale model van haaks op elkaar staande straten en grote boulevards, Cerd  s dambordpatroon in Barcelona dat als een additief model kan worden getypeerd en Olmsted's Central Park in New York waar hij zijn visioen van een geïntegreerd stedelijk leven uitprobeerde. De kritiek op deze modellen is dat ze sterk door de *ville* worden bepaald, terwijl de *cité* onderbelicht blijft. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld de benaderingswijze van de Chicago School die juist wel veel aandacht had voor de *cité*, maar daarentegen weinig oog had voor de *ville*. Onze steden, aldus Sennett, zijn verpest door het gedachtegoed van Le Corbusier, neergelegd in zijn *Plan Voisin*, later verbreed door dit plan als grondslag te nemen voor de moderne stedenbouw neergelegd in het Charter van Athene, de bijbel van de CIAM [*Congrès Internationaux d'Architecture Moderne*]. Bij de spanningsvolle relatie tussen *ville* en *cité* weet Sennett niet zo goed raad met wat hij van Max Weber's opvattingen over de stad moet denken,

zoals die zijn neergelegd in zijn boek *Wirtschaft und Gesellschaft*. Weber's ideaaltypische benadering van de stad is aardig als gedachteconstructie, maar levert weinig op, noch voor de *ville*, noch voor de *cité*.

De moeilijkheid van wonen

In Deel II gaat het over de *moeilijkheid van het wonen* in de stad. De ander in de stad kan namelijk een last zijn. Je kunt de ander zien als vreemdeling [Heidegger], als broeder [Levinas] of als naaste [Alexis de Tocqueville], met alle implicaties van dien. Het gevaar voor de stad als *cité* komt niet alleen van de ander, maar ook van structurele factoren die het leven in de stad kunnen verarmen. Hij bespreekt drie manieren waarop de stad de menselijke ervaring kan verarmen, namelijk door snelle en ongelimiteerde groei van de bevolking en bebouwing, door het creëren van ruimten waarin je mensen die van je verschillen kunt mijden en door het verkeerd gebruik maken van technologie. In dit verband wordt het concept 'afstandelijke creativiteit' geïntroduceerd, een manier om een juist evenwicht te vinden tussen afstand en betrokkenheid tussen stedelingen.

Het openen van de stad

In Deel III worden handvatten geboden voor wat Sennett noemt *Het openen van de stad*. Daarbij hecht hij waarde aan de competente stedeling, dat wil zeggen de stedeling die door het vertoeven in en het zich bewegen door de stad echte kennis opdoet van en ook daadwerkelijk beleeft wat zich allemaal in de stad op straat afspeelt. Dat wil zeggen hoe het dagelijkse stadsleven daar vorm en inhoud krijgt. Vooral het wandelen door de stad is een goede manier om deze 'lopende kennis' op te doen. Daartoe behoort ook het contact zoeken en het praten met vreemden. Op die manier krijg je een veelzijdige kijk op wat stedelingen allemaal bezighoudt en hoe ze over zaken denken. Je begrijpt daardoor ook beter hun handelen. Voor de migrant is het een absolute noodzaak om zich voor de wereld [zeg: de stad] waarin hij terecht is gekomen open te stellen. Daarom kan de migrant als 'modelstedeling' worden gezien!

Magere antwoorden

Maar wat heeft dat alles nu te maken met de andere kant van de stad, namelijk de *ville*? Zijn er op basis van *cité*-ervaringen en wijsheden aanknopingspunten

te vinden voor hoe de stad stedenbouwkundig en architectonisch vorm moet worden gegeven? Ondanks de vele woorden en metaforen die hij gebruikt, geeft hij op dit soort vragen naar mijn mening maar magere antwoorden. Immers wat moet je met een pleidooi waarin vijf vormgevingselementen worden aangedragen die ieder op zich de moeite van het overdenken waard zijn, maar toch al met al weinig stedenbouwkundig [ontwerp]houvast bieden? Stel je staat voor de opgave om een centrum voor een stad of wijk te ontwerpen en je krijgt via Sennett de gedachte mee dat je dit centrum zo veel mogelijk 'synchroon' moet maken, dat wil zeggen dat op dezelfde plek meerdere activiteiten op hetzelfde moment moeten kunnen plaatsvinden. Dan heb je weliswaar een leidende en mogelijk ook inspirerende gedachte, maar deze kan op wel duizenden manieren ruimtelijk worden uitgewerkt. Succes vooraf is overigens niet gegarandeerd, niet bij een enkel en ook niet bij duizend ontwerpen. Verder is het van belang, aldus Sennett, dat je nieuwe ruimten zodanig ontwerpt dat er 'zinvolle onderbrekingen' worden gemaakt, bredere en smallere straten, plekken waar je even stilstaat en tot denken wordt aangezet, als ook plekken waar je snel aan voorbij kunt gaan. Het ontwerp hoeft ook helemaal niet volledig, zowel letterlijk als figuurlijk, dichtgetimmerd te zijn. Plekken mogen, ja moeten zelfs, een zekere 'poreusheid' hebben, ze moeten in elkaar overlopen zonder strakke grenzen. Een ontwerp hoeft evenmin helemaal af te zijn. Het is vaak spannender en stimulerender voor de stedeling als de ontworpen ruimte 'incomplete' is. Binnen een gekozen generieke vorm die op bepaalde plaatsen wordt herhaald [bijvoorbeeld open ruimten] kan op ieder van die plaatsen een eigen vormgeving worden toegepast, waardoor een veelheid aan ruimten ontstaat. Ook dit draagt bij aan een 'open stad'.

De realisatie van de 'open stad'

Sennett's visie op de metropool van de toekomst kan en mag natuurlijk niet voorbijgaan aan de vraag: hoe zo'n 'open stad' te realiseren? Daarvoor is echte samenspraak met de burger nodig en niet het type inspraak zoals toegepast bij de 'gesloten stad'. Er moet worden gewerkt met open vormen en daarbij wil hij gebruik maken van technieken voor coproductie. Hij noemt er drie: het werken met schuimplastic dat gemakkelijk in vormen te snijden is; het gebruiken van transparanten die over elkaar heen kunnen worden gelegd en het inzetten

van een bouwcatalogus. Deze middelen kunnen zeer behulpzaam zijn bij het realiseren van de 'coördinatie slimme stad'. Samenwerken is bij dit alles essentieel, maar niet al te *close*. 'Socialiteit', een beperkte verbroedering door samen aan iets te werken, is veel beter. In ieder geval veel beter passend bij een bottom-up benadering die bij de 'open stad' behoort.

Een ethiek voor de stad

In Deel IV wordt het stadsleven getild naar het niveau van de *ethiek*. De steden worden op korte en lange termijn door allerlei factoren bedreigd: epidemieën, overstromingen, aardbevingen, oorlog, klimaatverandering, ongezond voedsel, verlies van natuur en cultureel erfgoed, een snelle aanwas van de bevolking en ook door nieuwe, grote stedelijke uitbreidingen. Hier komt de ethiek noodzakelijkerwijs om de hoek kijken. Al de problemen die op de stad afkomen, stellen ons voor de ethische vraag: mitigatie of adaptatie? Ethisch gezien, aldus Sennett, moet in de 'open stad' adaptatie prevaleren! Mitigeren zou ons ontslaan van de taak die we in deze hebben. Hij rondt het boek af met een *cri du coeur*: 'De ethische verbinding tussen stedenbouwkundige en stedeling ligt in een bepaalde bescheidenheid: als eenling levend onder velen, betrokken in een wereld die niet de jouwe is. Dat leven, als enkel individu tussen vele andere, biedt de mogelijkheid tot, in de woorden van Robert Venturi, liever rijkdom van betekenis dan helderheid van betekenis. Dat is de ethiek van de open stad'. Een pastoor of dominee zou het niet beter gezegd kunnen hebben!

Louterende bedevaart

Richard Sennett's boek *Stadsleven* is al met al een magistraal boek. Het getuigt van een grote belezenheid en van een aangename eruditie. Eerlijk gezegd wil hij dat ook wel duidelijk laten blijken. Het epateren met zijn brede kennis kan hem niet worden ontzegd, maar ja daar hebben meer mensen last van [inclusief de schrijver dezes]. Het boek is goed, wijs en helder geschreven, waarbij de vertaling niet als zodanig wordt gevoeld en dat is een compliment waard. Dat hij ook literaire ambities heeft, blijkt uit de wijze waarop hij persoonlijke ervaringen en ontmoetingen met mensen als hulpmiddel gebruikt om abstracte materie te

veralledaagsen. Niet zonder reden gebruikt hij geregeld zijn ontmoetingen met mensen op de straat als literair vehikel, zoals met mijnheer Sudhir in New Delhi en de jonge vrouw uit Medellín. Dat heeft hij ongetwijfeld overgehouden van zijn sociologie-opleiding aan de Chicago School waar het opdoen van kennis sterk steunde op wat wij in Nederland de sociografische traditie noemen [Steinmetz, Groenman, Heere, Van Heek bijvoorbeeld]. Merkwaardig is wel dat hij deze school verwijt weinig oog te hebben voor de derde dimensie van de stad: de ruimtelijke component, maar dat deze kritiek toch ook hemzelf betreft. Het *frame of reference* van de ontwerpende disciplines architectuur en stedenbouw is bij hem helaas maar beperkt te bespeuren, althans hij maakt er nauwelijks of geen melding, c.q. gebruik van. De betekenis van Sennett's boek is in mijn ogen dan ook vooral dat hij een fascinerende queeste heeft gedaan naar het fenomeen stad. Bij mij komt het over als een academische bedevaart naar een ongewis urbaan oord, een 'open stad', waarbij hij onderweg de loutering ondergaat van gesprekken met de grote figuren uit de geschiedenis van de sociologie, van de stadssociologie en van de stedenbouw. Want ze komen allemaal aan de orde, soms uitgebreid, soms heel kort: Émile Durkheim, Ferdinand Tönnies, Karl Marx, Friedrich Engels, Alexis de Tocqueville, Max Weber, Haussmann, Le Corbusier, Cerdà, Olmsted, Ebenezer Howard, Patrick Geddes, Robert Ezra Park, Louis Mumford, Jane Jacobs, Martin Heidegger, Theodor Adorno, Louis Althusser, Richard Florida enzovoort, enzovoort. Sennett probeert daarbij steeds om de theorieën en ontwerpen in relatie te brengen met zijn centrale begrippen *ville* en *city*. Vaak is dat verhelderend, maar op een aantal plaatsen wordt het begrippenpaar er met de haren bij gesleept. De behoefte om bij dit begrippenpaar uit te komen is dan zo groot, dat het hier en daar echt geforceerd en erg kunstmatig overkomt.

Wie is bij dit boek gebaat?

De weinige stadssociologen, stadsgeografen en planologen die er nog zijn, zullen met meer dan gewone interesse kennis nemen van Sennett's weldoordachte denkbeelden en originele benadering van kernvragen over de stad. In dit opzicht

is het overigens wel een preek voor eigen parochie. Maar hebben de niet-aanwezige parochianen, de stedenbouwkundigen en architecten iets aan dit boek? Zullen zij dit geschrift snel ter hand nemen? Zullen ze het van a tot z gaan lezen? Zullen ze er iets mee doen? Jane Jacobs stelde aan Sennett ooit de vraag: 'En hoe zou jij het dan doen?' Dat bracht hem in verlegenheid, want een pasklaar antwoord kon en kan ook hij [uiteraard] niet geven. Hij geeft wat aanwijzingen om *ville* en *cité* met elkaar in overeenstemming te brengen, waarbij hij uitgaat van een premisse, namelijk dat een gezonde stad een open systeem is. Brutale vraag: stel dat deze premisse niet houdbaar blijkt, wat dan? Ik denk dat stedenbouwers en architecten, voor zover ze dit boek zullen lezen, hun schouders ophalen en zullen zeggen: Wat moet ik hier in godsnaam mee? Een begrijpelijke reactie, zeker wanneer deze komt van stedenbouwers en architecten die geloven in een enkel werkzaam heelmiddel, in een snelle en gemakkelijke oplossing, die geen behoefte hebben aan in hun ogen academisch geneuzel, maar die gewoon iets willen maken, die iets moois willen maken, die zichzelf als artiest beschouwen, waar het om creatieve toekomstgerichte inspiratie gaat en niet om terugblikkende wijsheden waar handelingsschema's voor ontbreken. Voor Sennett valt bij deze categorie ontwerpers nog een hele wereld [of moet ik zeggen: stad] te winnen, maar ik betwijfel of deze strijd kans van slagen heeft.

Slot

Tot slot moet mij nog iets van het hart, namelijk dat de vormgeving van het boek toch wel heel sterk door de *cité* is bepaald, dat wil zeggen door woorden, en dat de *ville* in de vorm van plaatjes er wel erg bekaaid afkomt. Ik vind het boek namelijk uitermate saai vormgegeven. En dat terwijl het onderwerp zich natuurlijk bijzonder goed ervoor leent om er qua vormgeving iets moois van te maken. Dat is helaas niet gebeurd. De illustraties blijven beperkt tot een enkel katern met foto's en afbeeldingen. Ze vormen door hun geïsoleerde plaatsing geen integraal onderdeel van het hele stadsverhaal. Jammer, want *ville* en *cité* hadden ook qua vormgeving meer spanningsvol op elkaar afgestemd kunnen worden!

de stad aan

het kantelen?

Vrijdenkers *Kantelt de stad?*

Inleiding

De stelling dat de maatschappij verandert en dat dit in een enorm tempo gebeurt, lijkt een open deur. Maar toch, het besef dat de hele maatschappij fundamentele wijzigingen ondergaat en dat dit over een langere termijn tot een complete gedaante- en structuurverandering leidt, is niet bij iedereen volop aanwezig. Sommigen denken dat morgen een veelvoud van vandaag zal zijn, anderen vinden dat het heden eigenlijk geen goed kompas meer is voor hoe de samenleving er morgen [en vooral overmorgen] uit zal zien en zal functioneren. Gemeenten staan in deze voor de niet geringe opgave om een toekomstbestendige diagnose van de gemeentelijke realiteit te stellen. Meer nog, om zich een beeld te vormen van wat die toekomst dan wel zal zijn, respectievelijk behoort te zijn. Tussen gemeenten onderling bestaan er behoorlijke verschillen in de wijze waarop men bestuurlijk daarmee omgaat: van *government as usual* aan de ene kant van het continuüm tot 'compleet kantelen' aan de andere kant. Veel gemeentelijk beleid is een licht aangepaste versie van wat men toch al lang deed. De echte initiatieven om fundamenteel te kantelen moeten in veel gemeenten nog worden genomen. Met andere woorden: Alles verandert, maar blijft toch niet alles hetzelfde?

Pamflet

Ik kreeg een document onder ogen dat onder de geuzentitel Pamflet de wereld in werd gestuurd, maar dat mijns inziens meer is dan zomaar een gelegenheids-geschrift. Het is een document dat gemeenten actief aanzet om na te denken over de grote opgaven waarvoor ze staan en dat bovendien ook een weg aangeeft [althans minstens een route] om met die opgaven maatschappelijk en ook bestuurlijk om te gaan. Alvorens op het hier bedoelde pamflet: *Maastricht kantelt; inzichten voor coöperatief en courageus beleid* nader in te gaan, wil ik op drie zaken attenderen, namelijk a. op wat de grote opgaven voor de toekomst zijn en welke kleine initiatieven in dit verband worden genomen; b. welke favoriete stadsidealen daarbij een rol spelen en c. welke de te onderkennen grote bestuursperspectieven zijn in de wijze waarop in gemeenten [en dus niet alleen door gemeenten] met de grote opgaven wordt omgegaan.

Dit hoofdstuk is een lichte bewerking van een artikel dat ik eerder schreef voor het tijdschrift Bestuurswetenschappen [Nelissen, N.J.M., Kantelt de stad?, in: *Bestuurswetenschappen*, 2018, 4, p. 61-74].

De grote opgaven

De grote opgaven waarvoor gemeenten zich gesteld zien, hebben alles te maken met de grote transformatieprocessen die zich in de maatschappij voltrekken. Ze hebben op alle aspecten, facetten en sectoren van de maatschappij betrekking: op klimaat, milieu, energievoorziening, veiligheid, terrorisme, voedselproductie, gezondheid, zorg, welzijn, infrastructuur, vervoer, transport, opvoeding, onderwijs, communicatie, digitalisering, social media, huisvesting, wonen, arbeidsmarkt, economie, financiën, recreatie, detailhandel, horeca, multiculturaliteit, integratie, normen, waarden, segregatie, enzovoort, enzovoort. Geen enkel aspect, geen enkel facet en geen enkele sector zal ongemoeid blijven. Alles, daadwerkelijk alles verandert. Het geheel van transformatie-initiatieven genomen door multi-pele en heterogene actoren staat garant voor het feit dat alles op alle fronten en ook in hoog tempo verandert. Alle kleine initiatieven zorgen samen voor een gigantische transformatie. Het gaat bij veel initiatieven om [ogenschijnlijk] kleine aanpassingen in denken, doen en hebben, die echter op termijn tot een ware omwenteling voeren. De bekende metafoer van de stoel die elke dag een millimeter wordt verschoven en zich na langere tijd in de andere hoek van de kamer bevindt, is in dit verband verhelderend. De verschuiving met een millimeter per dag wordt niet waargenomen, maar wie na enkele jaren in de woning terugkomt, ziet dat de stoel op een heel andere plek staat. De technische en economische, maar ook de sociale faciliteiten [denk aan social media] die het huidige gigantische transformatieproces stuwen, roept de vraag op of hier sprake is van een autonoom monstrueus proces, een niet te temmen Leviathan, of dat het gaat om een proces dat bestuurlijk in een gewenste richting kan worden geleid. In ieder geval worden er bestuurlijk [en buiten het openbaar bestuur om] allerlei initiatieven genomen om dit transformatieproces in [goede] banen te leiden. Dit klinkt allemaal erg abstract en dat is ook zo.

De kleine initiatieven

Tijd om wat meer concreet aan te geven onder welke titels en noemers de baaierd aan initiatieven de wereld wordt ingebracht. Er zijn meerdere organisaties, stichtingen, platformen en netwerken die op dit gebied actief zijn en die proberen door middel van uitwisseling van gedachten, visies en ervaringen de *best practices* voor een nieuwe toekomst onder ogen van een breed publiek te brengen. De huidige media [websites, nieuwsbrieven, blogs, twitter, instagram en dergelijke] zijn in dit verband handige graadmeters voor de signalering van concrete transformatie-initiatieven. Ik denk daarbij bijvoorbeeld aan Platform 31, stadszaken.nl, Future City Foundation en CROW Levende Stad. Hier volgen enkele titels van initiatieven genoemd door de zo-even genoemde platforms om tot een nieuwe gemeentelijke orde te komen. Ik heb ze bewust nauwelijks geordend, omdat dan - mijns inziens - beter tot uitdrukking komt hoe divers die initiatieven zijn, zowel qua inhoud, als wat betreft intentie en strategie. Laat ze allemaal even op je inwerken: Maak werk van energietransitie, Lancering Klimaatcampus, Oproep: circulaire economie bij verduurzaming wijken, Coöperaties en bewoners geven energie voor aardgasvrije wijken, Regionale focus op de arbeidsmarkt, Gemeenten, sla nu je slag met de wooncoöperatie, Nu écht aan de slag met de stedelijke transformatie, Stedelijke transformaties voor de komende collegeperiode, Stappenplan voor circulaire gebiedsontwikkeling, Praktische handreiking voor interactieve communicatie met bewoner, Waarde maken uit leegstand, De economische agenda voor stad en regio, Op weg naar een sluitende aanpak voor financieel kwetsbaren, Hoe organiseer je een kansrijke samenwerking wonen en zorg?, EETcafé over Human Facility Management, Community of Practice: Aanpak Vakantieparken, Bouwen aan een ecosysteem voor sociaal ondernemerschap, Tweede leerkring Armoede en gezondheid, Wat werkt in de wijk: vitale lokale woongemeenschappen en Intervisie huurbeleid woningcorporaties.

Nog niet voldoende overtuigd van de breedheid en gevarieerdheid van de initiatieven? Nou dan volgen er hier nog enkele, waarbij ik wel wil opmerken dat deze komen uit de koker van de gemeentebesturen zelf en ook onderwerp van discussie waren tijdens het VNG congres 2018 te Maastricht. Daar komen ze dan: Grenzeloos samenwerken, Samenwerkende afvalketen, Van sportpark naar

paralympisch centrum, Kijk op je stad, Hoe data en analytics grensoverschrijdende samenwerking versterken, Expeditie zorgfraude, EBN en ultradiepe aardwarmte, Next generation networks, Herbestemming en duurzame monumentenzorg, Smart city; de stad van de toekomst, De bereikbare stad, Samen 1 miljoen kwetsbare burgers bereiken, Programma Blauwe Zorg in de wijk en positieve gezondheid, Hoe pak je ondermijning aan?, Gemeentefinanciën: grenzeloos belangrijk, Democratische dilemma's: van wandeling naar handeling, Gendergelijkheid, Triple Helix en talentontwikkeling, De creatieve industrie: booming business, De inclusieve samenleving en Citybranding.

Misschien moet de ware bron van deze kleine initiatieven niet primair bij de genoemde platforms en bij de gemeenten worden gezocht, maar in het gewone dagelijkse leven, in de buurt, in de wijk, bij collectieven, bij bewonersgroepen, bij maatschappelijke initiatieven die illustratief zijn voor de *civil society*. In *Stedelingen veranderen de stad* wordt een overzicht gegeven van *burgerinitiatieven* op het gebied van zorg, kinderopvang, energie, pensioenvoorziening, stadslandbouw, buurtaanpak en vele andere voor de burger relevante *issues of life*. Veel van die initiatieven hebben te maken met samen-redzaamheid en met de nieuwe *do-it-yourself society*. Het gaat daarbij veelal om kleinschalige *bottom-up*-projecten, die mogelijk als herauten kunnen worden gezien van een doe-democratie. Om een paar voorbeelden uit dit boek te noemen: Buurtmoestuin Afrikanerplein, Foodscape Schilderswijk, Heesterveld Creative Community, Hotel Buiten, Tentstation en Noorderparkbar. Peter Camp heeft op het gebied van het wonen een overzicht gegeven van meer dan 250 inspirerende voorbeelden van nieuwe woonvormen in Nederland en België. Het zijn volgens hem allemaal bewijzen van een hedendaags utopia. Ook hier een paar voorbeelden om een idee van de basisinitiatieven te krijgen: collectief particulier opdrachtgeverschap, bouwgroepen, collectieve gebiedsontwikkeling, woongenootschappen, cohousing, tuindelen, campingwonen, tiny houses en woonservicegebieden. Voor wie meer wil weten over de *bottom-up*-initiatieven in de eigen gemeente hierbij een handige tip. Kijk in het weekblad dat in je gemeente circuleert, lees de rubriek agenda en verbaas je over wat er allemaal door burgers elke dag weer wordt georganiseerd. Daar komt geen gemeente, geen overheid aan te pas!

De favoriete stadsidealen

Is er nog enige orde te onderkennen in de tientallen en nog eens tientallen initiatieven die in en door gemeenten worden genomen om met de grote opgaven om te gaan? Is er iets te bespeuren van gemeenschappelijkheid in de ogenschijnlijke chaos aan initiatieven? Zijn het gefragmenteerde initiatieven die voortkomen uit de filosofie van 'laat duizend bloemen bloeien'? Zijn het markante illustraties van initiatieven die in introverte deelwerelden worden ontwikkeld? Zijn het bewijzen voor het feit dat in de maatschappij alles verbrokken is en dat slechts alleen nog deelcorrecties een kans van slagen hebben? Zijn het vertwijfelde [of twijfelachtige] pogingen om op onderdelen er nog iets van te maken? Zijn de initiatieven in onderlinge samenhang het tastbare bewijs van de vitaliteit in de samenleving om problemen aan te pakken? Zijn de burgerinitiatieven te beschouwen als een *urban movement*? Passen de initiatieven in nieuwe stadsvisies die vandaag populair zijn? Is er sprake van een zoekproces naar nieuwe favoriete stadsidealen? Passen die stadsidealen in de lange traditie van het zoeken naar de hemel op aarde? Antwoorden op deze vragen zijn niet echt te geven, daarvoor verkeren al de genoemde initiatieven nog in een te pril en te experimenteel stadium. Toch schuilt er achter al die initiatieven een bepaalde visie op waar gemeenten de komende tijd bijzondere aandacht aan zouden moeten besteden. Ik denk dat er - inhoudelijk gezien - een vijftal stadsidealen zijn die voor gemeenten als een wenkend perspectief kunnen worden gezien, te weten:

- De *safe city* [veiligheid en gezondheid]: een gemeente waarin veel nadruk wordt gelegd op fysieke en sociale veiligheid, waar men preventief handelt ten aanzien van terrorisme en andere aanslagen, waar *no go areas* niet gedijen, waar de burger zich vrij op straat kan begeven, waar lichamelijke en geestelijke gezondheid van de burgers een centraal thema is, waar gezond voedsel beschikbaar is en waar sport en beweging hoog in het vaandel staan.
- De *ecostad* [duurzaamheid]: een gemeente waarin ecologie, natuur en energie centraal staan, waar initiatieven worden genomen om alle onderdelen van het leven circulair te maken, waar energiebesparing centraal staat, waar vervuiling tot een minimum wordt teruggebracht, waar ecowijken het beeld bepalen, waar de fiets prioriteit heeft boven de auto, waar alternatieve energie een zwaartepunt is en waar de aantasting van de natuur zo veel mogelijk wordt vermeden.
- De *smart city* [big data]: een gemeente waarin digitale informatiesystemen de basis vormen voor het beleid, waar communicatiestromen worden geregistreerd, waar *big data* een hulpmiddel bij uitstek zijn bij de beleidsvoorbereiding en -uitvoering, waar optimale keuzes in maatschappelijke sectoren steunen op beschikbare relevante gegevens, waar optimalisering van data aan besluitvorming voorafgaat en waar digitale gegevens permanent helpen bij beleidskeuzes.
- De *participatiestad* [burger centraal]: een gemeente waarin de burger centraal staat, waar continu pogingen worden ondernomen om zo veel mogelijk burgers bij beleidsprocessen te betrekken, waar lokale initiatieven met beide handen worden aangegrepen en waar steeds weer opnieuw overleg plaatsvindt over feitelijkheden, wenselijkheden en mogelijkheden.
- De *veelkleurige stad* [multiculturaliteit]: een gemeente waarin culturele en etnische diversiteit als een kans wordt gezien, waar in plaats van op verschillen op overeenkomsten wordt gewezen, waar niet in termen van gevaar, maar in termen van kansen wordt gesproken, waar onderlinge verschillen openlijk bespreekbaar zijn, waar men elkaar op ongewenst gedrag kan en mag aanspreken, waar dialoog en gesprek gestimuleerd worden en waar respect voor de normen en waarden van het land waar men woonachtig is het uitgangspunt vormt.

De grote bestuursperspectieven

Het gaat echter niet alleen om wat de grote opgaven voor de toekomst zijn en welke stadsidealen aan de oplossingsrichtingen ten grondslag liggen, maar ook over hoe daar beleidsmatig mee om te gaan. Het gaat met andere woorden dus eveneens om de wijze waarop gemeenten met de grote vraagstukken omgaan, hoe ze deze aanpakken, hoe ze de grote opgaven aanpakken in politiek en bestuurlijk opzicht. Uiteraard zijn er tussen gemeenten onderling [grote] verschillen, vooral als gevolg van hun politiek-bestuurlijke samenstelling. Het maakt namelijk nogal uit of er sprake is van een afspiegelingscollege of van een meerderheidscollege, of het college bestaat uit een meerderheid van linkse dan wel van rechtse partijen. Ook de kracht en rol van partijen die zich vooral op lokale kwesties richten is hier van belang, evenals welke bestuurscultuur er in een gemeente heerst. Eveneens is belangrijk welke ruimte er wordt gelaten of gegeven aan de ambtelijke organisatie, of er initiatiefrijke ambtenaren zijn die met moed, durf en intellect zich voor een zaak willen inzetten. Los van al de verschillen die er tussen gemeenten bestaan ten aanzien van het perspectief van waaruit ze de grote problemen willen benaderen en aanpakken, denk ik dat er toch ook enkele goed herkenbare majeure perspectieven zijn in de wijze van [bestuurlijk] benaderen ervan. Ik noem er vier, te weten:

- Vanuit het *technisch politiek-bestuurlijk perspectief* gezien, zijn de gemeenteraad en het college de eigenaren van wat en hoe er beleidsmatig moet worden gehandeld. Het zijn de formeel-democratische instellingen waar het gezag geconcentreerd is. Het bestuurlijk handelen van deze organen is [grond]wettelijk geregeld en daarmee basta. Vanuit dit perspectief gezien, dragen de [voorgestelde] maatregelen veelal het karakter van *government as usual*.
- Vanuit het *bestuursdialoog perspectief* gezien, vinden college en raad dat er bij besluitvorming ook enige ruimte moet zijn voor participatie van burgers, belangengroepen, wijkraden en andere [georganiseerde] groepen. Dit perspectief is op het ogenblik bij gemeenten dominant, waarbij wel opgemerkt moet worden dat binnen dit perspectief talrijke varianten

bestaan, die zich bewegen tussen aan de ene kant repressieve tolerantie [Marcuse] en aan de andere kant open dialoog [Popper]. Het heft is bij dit perspectief echter vrijwel steevast in handen van politiek en bestuur. Burgers worden gevraagd om zich te voegen naar vooraf door het openbaar bestuur opgestelde constructies en op vastgestelde tijdstippen en plaatsen mogen ze hun zegje doen. Alles wat in kleine groepjes wordt besproken, wordt genoteerd, maar met de gemaakte opmerkingen wordt nauwelijks iets gedaan.

- Vanuit het *basisburgerperspectief* gezien, zijn burgers mondige lieden die actief aan beleids- en besluitvorming moeten kunnen deelnemen. College en raad moeten de wijken in, moeten naar de gewone burger, naar de kwade burger en naar de burger die alle vertrouwen in politiek en bestuur heeft verloren. College en raad moeten in plaats van vertellen, luisteren. Ze moeten kennis nemen van wat er allemaal leeft, hoe over zaken wordt gedacht, wat klachten en problemen zijn en hoe daarmee om te gaan. Burgers die problemen concreet aan den lijve ervaren, hebben vaak ook ideeën over welke problemen op welke manier moeten worden aangepakt. Met andere woorden, ruil het besloten stadhuis in voor een open buurtbezoek.
- Vanuit het *intellectueel prikkelperspectief* gezien, moet ruimte worden geboden voor het intellectueel kapitaal dat in een gemeente voorhanden is. Niet om daarmee een contemporaine meritocratie vorm en inhoud te geven, maar om gebruik te maken van kennis en expertise die door de hoge scholingsgraad van burgers vaak zo maar gratis te verkrijgen is, zonder dat daaraan belastinggeld of andere faciliteiten gekoppeld hoeven te worden.

Bij dit alles moet men zich realiseren dat de zo-even genoemde vier differentiële perspectieven op de [bestuurlijke] aanpak van de grote vraagstukken steunen op differentiële werkelijkheidsdefinities, differentiële toekomstvisies, differentiële ambities en differentiële strategieën van de dominante partijen binnen het betreffende perspectief. Misschien is het adjectief differentiël in deze zelfs een *understatement*, want eigenlijk gaat het om oppositionele en antagonistische perspectieven. De genoemde vier perspectieven beconcurreren elkaar met hun

eigen retoriek en hun eigen [vreedzame] wapens. Ze schuren langs elkaar heen, bouwen hun eigen argumentatiereeks op en proberen de anderen [tevergeefs] te overtuigen van het eigen gelijk. Fundamenteel in dit geheel is, zoals we hebben laten zien, de visie van het openbaar bestuur op de rol en betekenis van de burger in het gemeentelijke beleid. Een kwestie overigens die steeds weer terugkeert in debatten over het [toekomstige] openbaar bestuur en daaruit eigenlijk ook niet uit weg te denken valt.

Burgerparticipatie

Waar en wanneer is al eerder uitvoerig geschreven over burgerparticipatie? Er zijn in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw meerdere proefschriften [Korsten, 1979] en talrijke boeken en artikelen aan deze thematiek gewijd. Maar het geluid van participatie is daarna grotendeels verstomd, mede als gevolg van wat ik wel heb genoemd 'de verstening van de participatie': een institutionalisering van de participatie door dit te veel te willen regelen en in procedures vast te leggen. Uit die tijd stamt ook de theoretische notie van de participatieladder, een door Arnstein opgestelde typologie van vormen van burgerparticipatie met op de onderste trede van de ladder: informeren, dan via de treden raadplegen en adviseren, naar de bovenste treden van de ladder, namelijk coproduceren en [mee]beslissen. Om eerlijk te zijn, de gemeenten hebben de burgers op de onderste treden van de trap laten staan. Pogingen van burgergroepen om de top van de ladder te bereiken, zijn door een vroegtijdige val vanaf de ladder [om welke oorzaak dan ook], faliekant mislukt. In dit opzicht is het de vraag of het ooit wel lukt om de stad [ook bestuurlijk] te doen kantelen.

Pamflet Maastricht kantelt

Door de toenemende scholing van burgers komt burgerparticipatie in een nieuw daglicht te staan. De intellectuele bovenlaag mengt zich in toenemende mate in de discussie over de toekomst van de maatschappij [en ook van de stad]. Zij voelen een onbehagen over hoe het openbaar bestuur weinig oog en belangstelling heeft voor de inbreng van het aanwezige intellectueel kapitaal. In meerdere gemeenten begint deze categorie van mensen zich te roeren. Soms in de vorm van een stedelijk netwerk, een denktank of een initiatiefgroep; een andere keer in de vorm van een service club-achtige constructie of een club van gelijkgestemden, zoals Vrienden van de Binnenstad. Een illustratie van zo'n club en tevens illustratief voor het zo-even genoemde intellectueel prikkelperspectief is Maastricht Vrijdenkend. Deze groep betrokken burgers heeft het pamflet *Maastricht kantelt; inzichten voor coöperatief en courageus beleid* opgesteld. Het document verscheen in maart 2018 en is ondertekend door onafhankelijke denkers die sinds enkele jaren samenkomen om van gedachten te wisselen over ontwikkelingen in hun stad Maastricht. Ze behoren, gelet op hun [voormalige] functies, tot de intellectuele en culturele bovenlaag van de stad.

Wat staat er in dit pamflet? De groep heeft de - wat ik genoemd heb - grote opgaven, favoriete stadsidealen en grote bestuursperspectieven uitgewerkt voor een specifieke lokale situatie, te weten de gemeente Maastricht. Ze komt tot een lijst van tien punten waar het de komende jaren in de stad om draait. Welke zijn die tien punten en welk handelen is geboden?

1. *Van verdeeld naar samen*

Onze samenleving klimaatneutraal, dus fossiel vrij, dat is dé grote opdracht voor de komende jaren, op alle niveaus dus ook in de gemeente. Bestaande buurtgerichte energieprojecten staan nu voor schaalvergroting. Overheid, burgers en bedrijfsleven zullen de handen ineen moeten slaan om deze schaalvergroting mogelijk te maken. Hoe kunnen we bestaande energiemiddelen aanwenden in de lokale energietransitie?

2. *Van bezit naar gebruik*

De omslag is al zichtbaar bij jongeren in de steden. Auto's bezitten en rijbewijzen halen, is niet langer hip. Openbaar vervoer en verduurzaming van nieuwe vervoers-[fiets]concepten [huurfietsen, deelfietsprojecten, swapfietsen] passen in deze veranderende kijk op mobiliteit, maar ook andere vormen van deel autoconcepten in het kader van Maastricht Bereikbaar.

3. *Van geld naar waarde*

In de veranderende 'isotoop de stad' ontstaan stadslandbouwprojecten die zowel een groen, duurzaam ecologisch karakter hebben, maar vooral als sociaal project succes kunnen boeken in de buurt, en ruimte scheppen voor maatschappelijke verdienmodellen. Mensen met diverse achtergronden kunnen aan deze nieuwe samenlevingsvormen deelnemen en hun plek vinden.

4. *Van drillen naar Bildung*

Jongeren en de trend van 'een leven lang leren' vragen om een andere aanpak van onderwijs en opleidingen. Agora-achtige vrijplaatsen voor de jeugd in samenwerking met onderwijs, welzijn en bedrijfsleven in stad en wijk hebben een grote attractie op jongeren die steeds vaker problemen hebben met concentratie en focus.

5. *Van onmacht naar regie*

De laatste jaren is er sprake van een ware explosie in nieuwe vormen van burgerdemocratie, zoals wijk en buurtraden, grotere betrokkenheid van bevolking en belangengroepen en vertegenwoordigers bij de voorbereiding van onderwerpen in de gemeenteraad en het zoeken naar betrokkenheid van meerdere stakeholders in het stedelijk debat. De stad is meer dan de gemeente; de 'Universiteit in de Buurt' als metafoor om burgers ruimte te geven en serieus te nemen op onderwerpen waarin zij zelf interesse hebben.

6. *Van junk- naar gezondfood*

Convenience denken, eten en handelen bedreigen de gezondheid, vooral bij sociaal zwakkeren. Kookscholen in de buurten met aandacht voor voedingsleer in samenwerking met onderwijs, zorg en welzijn kunnen zorgen voor een omslag.

7. *Van global naar lokaal*

'Made in Maastricht' is uit te werken naar stads- en streekproducten in de meest brede zin van het woord: wijn, stroop, fruit, design, fashion, muziek, health, kennis, innovaties, leerwerkmethoden, arbeidsmarktactivering en experimenten in maatschappelijke activering.

8. *Van bureaucrativering naar [re]politisering naar depolitisering*

Ontverticaliseerprojecten waarbij experts die verdwaald zijn in de eigen sector met alleen aandacht voor het eigen bureaucratische en institutionele belang worden uitgenodigd deel te nemen aan projecten die horizontaal zijn georiënteerd en juist het maatschappelijke vraagstuk met het belang voor de burger op de eerste plaats stellen. Voorwaarde is leiderschap dat bereid is over de grenzen van de eigen institutie heen te opereren. Politiseren van onderwerpen kan polarisatie verminderen. Er is behoefte aan brede ontwikkeling en sociale verbindingen in alle mogelijke diversiteiten. Ontworstel jezelf aan de mono-sociale verbanden. Neem deel aan multi-sociale verbanden. Ontdek de wereld buiten de eigen cocon.

9. *Van calculerende burger naar bijdragende [participerende] burger*

Ontwikkel voorbeeldprojecten waar participatie boven informatie gaat. Participerende burgers zijn gelukkiger dan burgers die ieder keer alleen de krenten uit de pap proberen te pikken op basis van het calculerende eigenbelang. Stimuleer het ontwikkelen van gedeelde belangen die het individuele *one issue* overstijgen. Samen op weg naar het definiëren van een gezamenlijke koers. Wie zet zich nog in voor het algemeen belang?

10. *Van stemrecht naar stemplicht*

Definieer jaarlijks een project dat via een bindend referendum aan de burgers wordt voorgelegd. Voor dit bindende referendum wordt een stemplicht van kracht.

Wat mij betreft gaat het er niet om [althans niet in dit verband] of men het nu wel of niet eens is met de diagnostiek en resolutiek van dit gremium. Wat van belang is, is dat zich een nieuwe geëngageerde actor in de stedelijke arena presenteert en om aandacht vraagt. Intellectuelen, al dan niet opgenomen in het reguliere arbeidsproces, benutten hun intellect, expertise en betrokkenheid om actief mee te denken over de grote opgaven, de nastrevenswaardige stadsidealen en het erbij passende bestuurlijk perspectief. Het zou merkwaardig zijn als toekomstgerichte gemeenten dit lokale kapitaal onbenut zouden laten!

Oratio pro domo?

Door de aandacht die ik aan het pamflet heb besteed, zou men misschien kunnen denken dat het hier om een *oratio pro domo*, dan wel om een ordinaire promotie van een pamflet gaat, omdat ik zelf lid zou zijn van deze denktank. Voor alle duidelijkheid: daarvan is geen sprake. Zelfs meer dan dat: ik ken geen enkel lid van 'Maastricht Vrijdenkend' en ik heb evenmin met de opstelling van de tekst iets te maken gehad. Wel heb ik op een gegeven moment aan de groep kenbaar gemaakt dat ik aandacht wilde besteden aan het door de groep opgestelde pamflet. Daarbij heb ik de vraag gesteld of ik de lezers in de gelegenheid mocht stellen om van de integrale tekst kennis te nemen. Daarmee heeft de groep ingestemd, vandaar hierbij het e-mailadres van een van de schrijvers van het pamflet: govert@govtderix.comcri.

Freischwebende Intelligenz

Tot slot wil ik nog een *cri du coeur* laten horen in de richting van de potentiële rol en betekenis van wat destijds door Max Weber [en later ook Karl Mannheim] de *freischwebende Intelligenz* werd genoemd. Het gaat om intellectuelen die zich belangeloos voor de gemeenschappelijke zaak inzetten en hun steentje aan het [lokale] debat willen bijdragen. Hoe gaan gemeenten met deze nieuwe kritische kracht om? Hoe reageren gemeenten op het intellectuele potentieel in de gemeente? Hoe proberen gemeenten aanwezige expertise bij de burgerij te benutten? Als ik zulke individuen en clubs spreek en naar hun ervaringen vraag, dan komt er een alles behalve optimistisch beeld uit naar voren. Veelal worden ze gezien als een moeilijk in te schatten burgerinitiatief, een stelletje betweters, zelfingenomen en zelfgenoegzame intellectuelen en soms ook wel als een hinderlijke luis in de pels of als een gevaarlijke [en te mijden] tegenkracht.

Slot

Nu we het toch over de *freischwebende Intelligenz* hebben, wil ik wijzen op de inspanningen die al sinds jaar en dag worden verricht door gewaardeerde collega's, die permanent via columns en/ of blogs hun visie over de toekomstgerichte stad en regio aan de computer toe vertrouwen en via social media verspreiden. Ik denk daarbij aan collega Harry Welters [www.harrywelters.wordpress.com], die destijds als bewoner van Rotterdam - hij was onder andere hoogleraar havenconomie aan de Erasmus Universiteit - de stad Rotterdam en later na zijn vertrek naar Maastricht ook de gemeente Maastricht attendeerde op onder andere zijn 4 x P-formule. Deze formule houdt het volgende in:

- Perceptie: hoe staat de stad/ Euregio ervoor c.q. hoe schatten we in dat ze ervoor staat?
- Projectie: waar willen we heen met de stad/ Euregio?
- Proces: hoe komen we daar?
- Positionering: hoe gaan we ervoor zorgen dat de toekomst van de stad/ Euregio de noodzakelijke verankering krijgt in het beleid van de betrokken partners/actoren en in het brein van de [observerende] burger?

Verder verzorgt oud-collega Herman van den Bosch [Open Universiteit] al sinds jaren een blog die vooral gewijd is aan de fenomenen *smart cities* en humane steden [Van den Bosch, 2018]. Recent heeft hij deze bewerkt en in een gratis te downloaden e-book ondergebracht [zowel in het Nederlands als in het Engels].

de stad als

ideaal

Nico Nelissen *stadsidealen door de eeuwen heen*

Inleiding

Sinds mensenheugenis wordt nagedacht over een beter bestaan, over een betere samenleving, over een ideale omgeving om in te wonen en te leven. Dat gebeurt vooral door filosofen, rechtsgeleerden, staatslieden, sociologen, kunstenaars, stedenbouwers en architecten, maar ook door idealisten, dromers, revolutionairen, fantasten en dictators. In elke periode van onze cultuurgeschiedenis is wel de een of andere ideale maatschappij bedacht. Sommige van deze bedenkens spelen zich af in een niemandsland, op een imaginair eiland, ver weg van de bewoonde wereld. Andere zijn gesitueerd op een heel concrete, bestaande plek op onze aardbol. In het boek *Op zoek naar de hemel op aarde* inviteer ik de lezer om met mij mee te gaan naar de wereld van gedreven andersdenkenden, wereldverbeteraars, creatievelingen, hervormers en revolutionairen, maar ook naar die van beroepsgedeformeerden, pragmatici, opportunisten en potentaten. Allemaal willen ze op de een of andere manier de bestaande werkelijkheid met haar tekortkomingen adieu zeggen en er een alternatief voor in de plaats stellen. Zij nemen afstand van het vermaledijde heden en dromen van een fantastische toekomst.

Kloof tussen droom en werkelijkheid

In dromen kunnen de tekorten van alledag worden weggedacht. In dromen is er ruimte voor wensen, voor ambities en voor idealen. Iedere cultuurperiode kent dromers. Ze dromen over een betere wereld, een ideale gemeenschap, een plek op aarde in harmonie met de natuur en met elkaar. Maar ... tussen droom en werkelijkheid bestaat een kloof, soms zelfs een diep ravijn. Of, en in welke mate, dromen realistisch zijn, daarover wordt verschillend gedacht. Een deel ervan wordt afgedaan als pure utopie. Een ander deel wordt als serieus gezien om de hemel op aarde te realiseren. Er werd en wordt ook gedroomd over een betere stad, een ideale stad, een stad die een antwoord is op al onze wensen en verlangens.

Homo urbanus

Steden behoren tot de recente uitvindingen van de mens. *Homo urbanus* gaat terug tot ongeveer 7.000 jaar geleden. Dat is vanuit ons individueel levensperspectief lang geleden, maar in de geschiedenis van de mensheid is de stadsmens van jonge datum. De stad wordt wel gezien als het grootste sociale experiment van de mensheid en ook als de grootste uitvinding van de mens. Nu meer dan de helft van de wereldbevolking in steden woont, realiseren we ons dat des te meer. Maar steden zijn er in allerlei soorten en maten. Hollis stelt dat 'The city is too complicated for a solitary definition, and perhaps it is one of our greatest mistakes to think of it as a singular, measurable quality'.

Stadsidealen

Ik wil het hebben over stadsidealen, over voorstellingen van de ideale stad. Maar wat zijn dat precies? Wat is de definitie van een stadsideaal, of wat minder formeel: wanneer spreken we van een stadsideaal? Hoe moeilijk het ook is om dit precies te omschrijven, we doen toch een poging in die richting. Een stadsideaal is een in woord en/of beeld vastgelegde voorstelling van de wenselijke ruimtelijke, functionele en/of sociaal-politieke structuur van de urbane leefomgeving. Uit deze omschrijving kan men afleiden, dat er een behoorlijke variatie aan stadsidealen is. Ze variëren naar de wijze waarop de voorstelling wordt gepresenteerd: in woord en/of beeld. Het stadsideaal kan zijn verwoord in een geschrift, een boek, een artikel, een pamflet, een reisverslag of een ander schriftelijk document, dan wel uitgebeeld in een schets, een tekening, een plan, een maquette, een installatie of in een andere beeldvorm. Niet alleen in de presentatievorm, maar ook naar de aspecten waar het stadsideaal betrekking op heeft, is sprake van variëteit. Het kan gaan om de ruimtelijke structuur, zoals de vorm, de opbouw of de geleding van de stad. Maar het ideaal kan ook betrekking hebben op de functionele aspecten van de stad, zoals het wonen, het verkeer, de recreatie, het werken enzovoort. Het ideaal kan eveneens gaan over de sociaal-politieke aspecten van de stad, zoals grondeigendom, privébezit, macht, bestuur, democratie, zeggenschap, vrijheid of bijvoorbeeld autonomie.

Normatief en oplossingsgericht

Bij alle stadsidealen gaat het om wat de opsteller ervan wenselijk of ideaal vindt. Er wordt steeds gesproken in normatieve en oplossingsgerichte termen. Dit gebeurt meestal naar aanleiding van een kritische diagnose van de bestaande toestand, die wordt getypeerd als ongelijk, onrechtvaardig, onmenselijk, ongezond of bijvoorbeeld ruimtelijke chaos. Verder is er variatie in aard en omvang van de menselijke nederzetting, die men voor ogen heeft. De ideale voorstelling heeft nu eens betrekking op een woonblok of buurt, op een stadsdeel of een stad, dan weer op een metropool of zelfs de hele aarde. De stadsidealen zijn specifieke, weloverwogen combinaties van genoemde elementen: presentatievorm, ruimtelijke structuur, functionele aspecten, sociaal-politieke aspecten en schaalniveau.

Nomenclatuur

Ieder stadsideaal heeft zijn eigen naam. Die naam is er soms aan gegeven door de persoon die het stadsideaal heeft opgesteld. In andere gevallen is de naam er later door anderen aan toegekend. In een aantal gevallen heb ik er zelf een naam voor bedacht. De zo-even genoemde elementen [ruimtelijke structuur, functionele aspecten, sociaal-politieke aspecten en schaalniveau] spelen bij de benaming vaak een belangrijke rol. Een aantal namen verwijst direct naar de ruimtelijke structuur, bijvoorbeeld gridstad, sterstad, zonnestad of ringstad. Andere verwijzen naar de functionele aspecten, bijvoorbeeld vestingstad, industriestad, textielstad of tuinstad; of naar de sociaal-politieke aspecten, bijvoorbeeld gemeenschapsstad, strafstad of familiestad. Weer andere verwijzen naar het schaalniveau, zoals uitbreidingsstad, parochiestad, suburbstad of inbreistad. En dan zijn er nog andere namen, die gerelateerd zijn aan een bepaalde cultuurperiode uit de geschiedenis, zoals Griekse stad, Romeinse stad, barokstad, Bauhausstad of postmoderne stad. Er ligt met andere woorden niet één enkel ordeningsprincipe, maar meerdere aan de benaming van stadsidealen ten grondslag.

Generaties stadsidealen

Sinds steden bestaan, vanaf ongeveer 5.000 v. Chr., zijn er in elk tijdsgewricht en op allerlei plaatsen verspreid over de wereld, ideaalbeelden over de stad geprodu-

ceerd. Daardoor kan men spreken van generaties stadsidealen. Bij de analyse van steden kun je vaak ruimtelijke restanten van die verschillende generaties stadsidealen onderkennen. Wanneer je naar een stadsplattegrond kijkt, dan kun je daarin vaak al direct zien welk deel ervan uit de Antieke Oudheid, de Middeleeuwen, of uit een andere periode van de [stads]geschiedenis afkomstig is. Het zijn bij wijze van spreken urbane fossielen: ze verwijzen naar de periode waarin ze tot stand zijn gekomen. Maar alle delen hebben doorgaans veranderingen ondergaan onder invloed van nieuwe generaties stadsidealen, met als gevolg dat de fossielen soms behoorlijk door elkaar zijn geschud. Aan de productie, en vooral ook herziening van stadsidealen komt nooit een einde. Stadsidealen zijn te beschouwen als belangrijke drijvende krachten bij 'urbane innovatie': zonder stadsidealen geen dynamiek en vernieuwing!

Utopie en ideaal

Een deel van de stadsidealen wordt gezien als utopie. Dit woord betekent letterlijk: 'onmogelijke werkelijkheid'. Het werd voor het eerst gebruikt door Thomas More in zijn boek *Utopia*. De term komt uit het Grieks en speelt in op enerzijds u-topos [met 'u' als negatie, dus een niet bestaande plaats] en anderzijds eu-topos [met 'eu' als het goede, dus een gelukkige samenleving]. Urbane utopieën zijn wensvoorstellingen van de stad, die als weinig realistisch kunnen worden gezien. De uitdrukking luidt dan ook: 'het is niet meer dan een utopie'. Ik besteed hier aandacht aan stadsidealen en dat is een ruimer begrip dan urbane utopie. Het heeft namelijk ook betrekking op realistische voorstellingen omtrent een betere toekomst. Stadsidealen moeten worden onderscheiden van fantasieën: die spelen zich in het luchtledige af. In sprookjes, zoals Luilekkerland, wordt gesproken over iets dat slechts in dromenland bestaat. Dan zijn er ook nog voorstellen van het type sciencefiction. Dat zie je bijvoorbeeld bij Jonathan Swift in zijn *Gulliver's reizen* of bij Jules Verne in zijn verhalen over de ontdekkingsreizen naar de diepzee of naar de maan. Fantasieën en sciencefiction worden hier onbesproken gelaten. Ik beperk mij tot stadsidealen, waaronder begrepen urbane utopieën.

One best way

Stadsidealen worden, zoals ik eerder zei, op allerlei manieren uitgewerkt. Soms worden ze alleen maar verwoord of verbeeld; dan weer worden woord en beeld aan elkaar gekoppeld. De ene keer is de uitwerking zeer globaal, de andere keer uiterst gedetailleerd. Opstellers van stadsidealen geloven veelal in 'de' ideale stad, in *one best way*. Met andere woorden, ze zoeken naar de hemel op aarde. Dat geeft een aantal van de stadsidealen een monomane bijmaak. Het lijkt of met strakke hand door één enkele persoon een ruimtelijk patroon wordt opgesteld, waarbinnen mensen geacht worden zich te voegen. Een aantal idealen wekt ook de indruk dat alles zo maar op een eenvoudige manier maakbaar is. We kunnen iets bedenken en dat zo maar uitvoeren. In veel gevallen is dit echter een illusie. Het zoeken naar de ideale stad is te vergelijken met de queeste naar de Heilige Graal! Daarbij moeten we ons goed realiseren dat deze zoektocht vaak is gebaseerd op het narratief van *turning philosophy to stone*. Met andere woorden, er ligt een [semi-]deterministische gedachte aan ten grondslag dat ruimte het geluk van de mens bepaalt.

Bestaande stad deugt niet

Vrijwel alle stadsidealen vertrekken vanuit de gedachte dat de bestaande stad niet deugt of minstens een aantal tekortkomingen heeft. Ze wordt als ongezond, onleefbaar, onverzorgd, rommelig of als ongeordend ervaren. Via een stadsideaal wordt geprobeerd er iets aan te doen. Mensen moeten in een gezondere stad leven, ze moeten in mooiere huizen wonen, ze moeten beter bereikbaar voor elkaar en voor anderen zijn, ze moeten meer groen om zich heen hebben, ze moeten meer in harmonie met de natuur leven, ze moeten gebruik kunnen maken van technische innovaties, ze moeten meer eigen verantwoordelijkheid kunnen dragen, enzovoort. Opvallend daarbij is dat stadsidealen in het algemeen een betere graadmeter zijn voor wat men verwerpelijkt acht in de bestaande stad, dan dat ze een helder beeld geven van hoe het beter kan of zou moeten zijn in de ideale stad!

Motieven

Wat zijn de motieven achter de stadsidealen? Door de lange geschiedenis zijn dat er vele en ook zeer veel verschillende. Soms wordt het stadsideaal bepleit op basis van militair-strategische overwegingen. Het stadsideaal moet een waarborg zijn tegen vijandige aanvallen van buiten. Er worden ook gezondheids- en hygiënische motieven genoemd. De stad moet geen ziekteverwekker zijn, maar juist een plek waar men gezond kan leven. Ook worden economisch-commerciële motieven genoemd. De stad moet vanuit economisch oogpunt beter functioneren: er moet ruimte zijn voor industrie, voor banken, voor horeca en voor festivals. Soms zijn de overwegingen politiek-ideologisch. Men hoopt de bestaande macht via een stadsontwerp te versterken. Eigenbelang, hoe kan het ook anders, komt ook voor en zelfs heel vaak. Zo zijn er kapitalistisch-individualistische motieven om de stad beter af te stemmen op particularistische belangen. Maar er zijn ook sociaal-democratische motieven. Men wenst een stad te realiseren met meer gelijkheid en betere burgerparticipatie. De motieven kunnen ook functioneel-utilitair zijn. Men denkt dat het leven in de stad vlotter en efficiënter zal verlopen. En om nog een ander motief te noemen: men verwacht dat het stadsideaal bijdraagt aan het verbeteren van het openbaar bestuur. Er zijn dus talrijke motieven die aan stadsidealen ten grondslag liggen. In de praktijk gaat het vaak om een combinatie van edele en minder edele motieven.

Ideaalbezitters

Wie zijn de ideaalbezitters? Of met andere woorden: wie zijn de personen of partijen die een stadsideaal formuleren? Ook daar is variëteit troef. Maar er is wel een lijn in de geschiedenis te ontdekken. Machthebbers zijn prominent aanwezig bij het formuleren van stadsidealen. Koning, keizer, admiraal ... we kennen ze allemaal. Het zijn vorsten, veldheren, bisschoppen, kerkvaders, graven, hertogen, landadel, stadsbestuurders, industriëlen, beleggers, projectontwikkelaars. En wie we ook niet mogen vergeten zijn de revolutionairen, sociaal-utopisten, hervormers, filantropen, mecenasen en andere verlichte geesten. Dan zijn er, zeker de laatste decennia, ook nog de professionals. Zij die ervoor hebben geleerd: architecten, stedenbouwers, urbanisten, planologen, verkeersdeskundigen en kunstenaars.

Stadsidealen in veelvoud

Er zijn in de loop der eeuwen tientallen stadsidealen opgesteld. Dat lijkt veel, maar ik beperk mij dan alleen tot de westerse cultuurgeschiedenis. Ik heb de stadsidealen naar tijd gerubriceerd. Te beginnen met vroege stadsidealen in de Antieke Oudheid, via door het geloof geïnspireerde stadsidealen uit de Middeleeuwen, door de wereld van de Renaissance en Barok bepaalde stadsidealen, naar de periode van de Industriële Revolutie, de grote urbanisatie, de moderniteit van de twintigste eeuw en de hedonistische idealen van de laatste millenniumwisseling. De verdeling over de verschillende perioden van de westerse cultuurgeschiedenis is zodanig, dat ongeveer de helft van de stadsidealen van vóór 1900 is. De andere helft speelt zich af gedurende de laatste ruim honderd jaar. Dat is niet zo vreemd als je bedenkt dat als gevolg van de urbanisatie vanaf de negentiende eeuw, noodzaak en wenselijkheid om oplossingen voor de stedelijke problematiek te zoeken alleen maar zijn toegenomen.

Catalogus

In het boek *Op zoek naar de hemel op aarde; stadsidealen door de eeuwen heen* heb ik aan alle door mij geselecteerde stadsidealen een aantal pagina's gewijd. Dat geeft het boek het karakter van een catalogus, van een encyclopedie of van een caleidoscoop. Ieder stadsideaal wordt als volgt behandeld. Ik vertel eerst iets over de *auctor intellectualis*, dan over de inhoud, om vervolgens een en ander te illustreren aan de hand van een concreet voorbeeld. Wanneer ik het voorbeeld heb over het stadsideaal van de industriestad, dan bespreek ik eerst de persoon, die het stadsideaal heeft uitgedacht, in dit geval Tony Garnier. Ik beschrijf vervolgens de hoofdgedachten van dit stadsideaal en bespreek aansluitend de concrete toepassing ervan in een bepaalde stad, in dit geval Lyon.

Beperkingen

Ik heb mij in het boek beperkingen opgelegd en wel in tweeledige zin. In de eerste plaats heb ik niet alle stadsidealen besproken die in de loop der eeuwen zijn opgesteld. Sommigen zullen mogelijk hun favoriet stadsideaal missen. Bijvoorbeeld de antieke stad van Piranesi met prachtige prenten van het oude Rome, dan wel Patrick Geddes' de ontwerpstad, waarin hij nauwkeurige

analyses van de stad koppelde aan planningsuitgangspunten. Verder de nog altijd wetenswaardige typering van de architectuurstad van Aldo Rossi met zijn minuscule aandacht voor straten, pleinen en openbare ruimte in relatie tot de bebouwing. Anderen zullen bijvoorbeeld de vertierstad Las Vegas missen: de tophotels, de casino's, de slotmachines en het spektakel en dat allemaal midden in de woestijn. Volgens Venturi kunnen we van die stad nog iets leren, getuige zijn boek *Learning from Las Vegas*. Voorts, niet te vergeten, de *generic city*, de zich spontaan ontwikkelende stad van onze starchitect Rem Koolhaas, die net als zo veel andere Nederlandse architecten internationale vermaardheid geniet [Jo Coenen, Wiel Arets, Francine Houben, Jeanne Dekkers, Bjarne Mastenbroek, Sjoerd Soeters, Benthem & Crouwel, MVRDV, Ben van Berkel, Liesbeth van der Pol, Bert Dirrix, Neutelings & Riedijk, Architectencie]. Verder de creatieve stad van Richard Florida, de goeroe die heel wat gemeenten op het spoor heeft gezet van de creatieve klasse als kracht voor de toekomstige stad. Nog een ander voorbeeld: de zelfbouwstad van Pi de Bruijn, die in samenwerking met de bewoners nieuw leven heeft gegeven aan de door de vuurwerkramp verwoeste wijk Roombeek in Enschede. Om nog een voorbeeld te noemen: de multiculturele stad, de stad als resultaat van een energetische vermenging van culturen, waar stedelijke verscheidenheid en eenheid elkaar ontmoeten. Zo zou ik nog even door kunnen gaan. Niet alleen in aantal, maar ook in diepgang van behandeling van de stadsidealen heb ik mij beperkingen opgelegd. Ik heb geprobeerd de beschrijving, analyse en mijn commentaar zo compact mogelijk te houden, waardoor er geen eindeloos verhaal over ieder stadsideaal ontstaat. Laten we dit alles maar af doen met de slogan *In der Beschränkung zeigt sich der Meister*.

Stedenbouwkundig plan als stadsideaal

Men zou overigens kunnen denken dat eigenlijk elk stedenbouwkundig plan [en misschien zelfs elk architectuurproject] als een voorbeeld van een stadsideaal kan worden gezien. Daar lijkt veel voor te zeggen, maar er is toch een wezenlijk verschil. Stedenbouwkundige plannen zijn een antwoord op een specifieke opgave in een stad of dorp. Ze hebben niet de pretentie een oplossing te zijn voor stedelijke problemen van alle tijden en van alle plaatsen. Kenmerkend voor de stadsidealen is nu juist dat ze pogen een generale oplossing te zijn. Ze staan niet op zichzelf maar pretenderen een zekere universele toepasbaarheid.

Hun pretenties reiken verder dan alleen een antwoord op een specifieke lokale situatie. Het gevolg is dat niet elk stedenbouwkundig plan een stadsideaal is in de door mij bedoelde zin van het woord, hoe ideaal zo'n plan ook moge zijn voor de concrete lokale situatie.

Overzicht van stadsidealen

In het boek komen de volgende stadsidealen aan de orde:

Het vroege denken over de ideale stad

De verdwenen stad: Atlantis [9.000 v. Chr.]
Grieken, De Griekse stad: Agrigento [581 v. Chr.]
Hippodamus van Milete, De gridstad: Milete [vijfde eeuw v. Chr.]
Plato, De ideale stad: Politeia [427-347 v. Chr.]
Diocletianus, De Romeinse stad: Trier [derde eeuw]

Goede en slechte steden

Aurelius Augustinus, De hemelse stad: De Civitate Dei [415]
Joachim van Fiore, De apocalyptische stad: Expositio in Apocalypsim [1199]
Ambrogio Lorenzetti, De goed bestuurde stad: Siena [1339]
Joeng-le Tsjoe Ti, De verboden stad: Peking [1422]

Het maken van de ideale stad

Thomas More, De utopische stad: Utopia [1516]
Adriaen Anthonisz, De vestingstad: Willemstad [1585]
Giuolio Savorgnano, De sterstad: Palmanova [1593]
Friedrich IV, De kwadrantenstad: Mannheim [1606]
Tommaso Campanella, De zonnestad: Città del Sole [1623]
Francis Bacon, De eilandstad: Nova Atlantis [1626]
Lodewijk XIV, De barokstad: Versailles [1690]
Karl III Wilhelm, De waaiersstad: Karlsruhe [1715]

Nieuwe tijden, nieuwe idealen

Claude-Nicolas Ledoux, De zoutstad: Arc-et-Senans [1779]
Robert Owen, De textielstad: New Lanark [1786]
Pierre Charles l'Enfant, De hoofdstad: Washington D.C. [1791]
Charles Fourier, De gemeenschapsstad: Phalanstère [1805]
Henri de Gorge, De mijnstad: Le Grand Hornu [1816]
Johannes van den Bosch, De strafstad: Veenhuizen [1818]
Jean-Baptiste André Godin, De familiestad: Guise [1856]

Het uitleggen van de ideale stad

Georges-Eugène Haussmann, De boulevardstad: Parijs [1856]
Franz-Joseph I, De ringstad: Wenen [1857]
Ildefons Cerdà, De dambordstad: Barcelona [1859]
Bert Brouwer, De uitlegstad: Nijmegen [1879]
William Hesketh Lever, De zeepstad: Port Sunlight [1888]
Louis Henri Sullivan, De verticale stad: Chicago [1889]

Stadsidealen in een urbaniserende wereld

Frederik van Eden, De romantische stad: Walden [1898]
Ebenezer Howard, De tuinstad: Wellwyn [1899]
Léon Jaminé, De tuinstad: mijnkolonie Eisdien [1908]
Georg Metzendorf, De filantropenstad: Essen [1909]
Paul Otlet, De verstandstad: Mundaneum [1910]
Antonio Sant'Elia, De moderne stad: Città Nuova [1913]
Hendrik Petrus Berlage, De uitbreidingsstad: Amsterdam [1915]
Dirk Frans Wilhelmi, De rubberstad: Heveadorp [1916]

Moderniteit en stadsidealen

Tony Garnier, De industriële stad: Lyon [1917]
Walter Gropius, De Bauhausstad: Dessau [1925]
Ludwig Roselius, De kunstenaarsstad: Bremen [1926]
Henri Ford, De amazonestad: Fortlandia [1927]
Hendrik Wijdeveld, De stedeloze stad: De stedeloze stad [1927]
Bruno Taut, De hoefijzerstad: Berlin [1928]

MONSTER
ENERGY

Richard Neutra, De snelle stad: Rush City Reformed [1928]
Rudolf Steiner, De antroposofische stad: Dornach [1928]
Jozef Stalin, De basisindustriestad: Magnitogorsk [1929]
Frank Lloyd Wright, De brede akkerstad: Broadacre city [1932]

Grootse stadsideal

Albert Speer, De paradestad: Nürnberg [1933]
Renaat Braem, De lineaire stad: Ville Linéaire [1934]
CIAM, De functionele stad: Rotterdam [1946]
Constant Nieuwenhuys, De babylonstad: New Babylon [1949]
Auguste Perret, De betonstad: Le Havre [1950]
Le Corbusier, De glanzende stad: Firminy [1954]
Frans Dingemans, De parochiestad: Maastricht [1954]
Oscar Niemeyer, De moderne hoofdstad: Brasilia [1958]
Arne Jacobsen, De suburbstad: Rødovre [1959]
Alexander Bodon, De winkelstad: Utrecht [1963]
Peter Cook, De inplugstad: Plug-in-City [1964]

Stadsideal

De vrijstaatstad: Kopenhagen [1970]
Ricardo Bofill, De postmoderne stad: Saint-Quentin-en-Yvelines [1982]
Theo Bosch, De stadsvernieuwingsstad: Deventer [1985]
Lucien Kroll, De ecologische stad: Alphen aan den Rijn [1988]
Norman Foster, De hightechstad: Londen [1990]
François Mitterrand, De grote projectenstad: Parijs [1992]
Ashok Bhalotra, De Vinexstad: Amersfoort [1994]
Jo Coenen, De reconversiestad: Maastricht [1995]
Daniel Libeskind, De deconstructieve stad: Osnabrück [1998]
De archistarstad: Luxemburg [2000]
Sjoerd Soeters, De inbreistad: Nijmegen [2000]
Santiago Calatrava, De megalomane stad: Valencia [2004]

Stadsideal

Rob Krier, De retrostad: Helmond [2007]

De herbestemmingsstad: Religieus erfgoed [2008]

De woestijnstad: Dubai [2010]

De droomstad: Cruise [2013]

N.B. Het pdf van het boek *Op zoek naar de hemel op aarde; stadsidealen door de eeuwen heen* is gratis te downloaden via mijn website www.niconelissen.nl

Stadsidealen als eeuwige bron

Al met al is het een bont palet van ideeën, ambities, aspiraties, idealen, dromen en veronderstelde magische formules om steden tot de hemel op aarde te maken. Stadsidealen zijn nu en in de toekomst dringend gewenst. Meer dan de helft van de wereldbevolking leeft inmiddels in steden. De verwachting is dat dit aandeel gedurende de komende decennia alleen nog maar zal toenemen. De verwachting is dat in 2050 70% van de wereldbevolking in steden woont. Bovendien komen veel mensen te wonen in heel grote steden met meer dan een miljoen inwoners. Het aantal miljoenensteden stijgt dan ook explosief. Volgens de statistieken zijn dat er inmiddels al ongeveer 400. Alleen China heeft al meer dan 160 miljoenensteden! De metropolen met het grootste inwonertal zijn momenteel Guangzhou [45,6 miljoen], Tokyo [39,8 miljoen], Shanghai [34,7 miljoen], Jakarta [28,9 miljoen] en Delhi [27,2 miljoen]. Direct daarna volgen Karachi, Seoel, Manilla, Bombay, Mexico-stad en dan pas New York. Londen staat op de vijfentwintigste plaats van de lijst van grote metropolen en Parijs [slechts] op de dertigste plaats. De groei van deze megasteden gaat zo snel dat de ranglijst morgen al weer anders kan zijn. En ... dat is nog maar een deel van het verhaal, want de megasteden opereren tegenwoordig in megaregio's, die wereldwijd met elkaar verbonden zijn in een netwerk van intensieve uitwisseling. De hele aarde lijkt één grote stad te worden: een *globalpool*. Waar hebben we het dan nog over als we spreken over Europese metropolen als Amsterdam, Antwerpen, Berlijn, Parijs, Rome, Barcelona, Kopenhagen of Stockholm? Om nog maar niet te spreken van middelgrote Nederlandse steden als bijvoorbeeld Nijmegen, Maastricht, Haarlem of 's-Hertogenbosch.

Davidsteden en Goliathsteden

Wat moeten we tegen deze achtergrond denken van al die stadsidealen die in de afgelopen eeuwen zijn bedacht en vaak ook doorgevoerd? Ze hadden betrekking op steden uit de Antieke Oudheid, de Middeleeuwen, de Renaissance, de Barok, de periode van de Industrialisatie en vooral ook uit de twintigste eeuw, de eeuw waarin kleine steden uitgroeiden tot metropolen. De stadsidealen zijn intellectuele, stedenbouwkundige, architectonische, culturele en politiek-sociale antwoorden op de constatering dat iedere keer weer een nieuwe tijd aanbreekt, waarin anders wordt gedacht over wat een stad is en vooral wat een stad dient te zijn. Het is dan ook niet zonder reden dat ik heb gesproken van 'generaties stadsidealen'. Iedere periode kent zijn eigen problemen, zijn eigen tijdgeest, zijn eigen ambities, maar ook zijn eigen mogelijkheden. De stadsidealen zeggen dan ook vaak meer over de tijd waarin ze tot stand zijn gekomen, dan over de toekomst waarvoor ze zijn bedoeld. De gedachte dat we aan het einde van het tijdperk der stadsidealen zijn gekomen, is onjuist. Misschien is het wel zo dat de noodzaak en wenselijkheid om nieuwe stadsidealen op te stellen door de toenemende urbanisatie alleen maar groter zijn geworden. De vraag is echter of de idealen voor kleine steden, laat ik ze Davidsteden noemen, ook van betekenis zijn voor metropolen en *megacities*, die ik als Goliathsteden zou willen typeren. Mogelijk ligt een fundamentele paradigmawisseling van stadsidealen in het verschiet, gericht op onderdelen van mammoetsteden en gebaseerd op een *bottum up*-benadering waarbij het meer om mensen, dan om stenen gaat. Met andere woorden stadsidealen waarbij de nadruk valt op *tactical urbanism*, dat wil zeggen een incrementele benadering, gebaseerd op realistische verwachtingen en op een hoge leefbaarheidscoëfficiënt. Met andere woorden, vele mini-idealén die in onderlinge combinatie een urbaan megarendement opleveren!

Pretenties

Het zal niet onopgemerkt zijn gebleven: veel stadsidealen hebben een nogal pretentius karakter, dat wil zeggen dat ze worden gepresenteerd als dé oplossing, als *the only one best way*, de *formule magique*, het *Hausmittel*, een panacee voor alle stadskwalen. Het behoeft nauwelijks betoog dat de tijd dat we meenden voor alles één omvattende [en simpele] oplossing te hebben ver achter ons ligt. Daarom moet het *out of the box*-denken worden gestimuleerd. We

moeten weer eens frank en vrij tegen de stedelijke opgave aan durven te kijken. De gepresenteerde stadsidealen hebben allemaal een beperkte houdbaarheidsdatum. Dat geldt ongetwijfeld ook voor de huidige idealen. Dat zal ook gelden voor toekomstige stadsidealen. Moeten we dan maar passief afwachten wat de toekomst ons brengt? Of moeten we onze hoop toch nog een beetje vestigen op de maakbaarheid van steden? Dat steden in alle opzichten maakbaar zijn, daar wordt terecht aan getwijfeld. Dat neemt niet weg dat we toch nog altijd op onderdelen, bij nieuwe opgaven, hier en daar verspreid over de wereld inspirerende stadsidealen als hulpmiddelen kunnen gebruiken. Iedere generatie definieert de stadssituatie op een eigen manier, iedere generatie formuleert een eigen stadsideaal [hoe pluriform die onderling ook zijn] en iedere generatie zoekt naar strategieën en tactieken om de geformuleerde stadsidealen te realiseren. Dat alles is meer divers en dynamischer dan we denken. Eén houvast hebben we daarbij: in de competitie tussen stadsidealen zit dé dynamiek bij uitstek voor steden. Zonder idealen zouden steden naargeestige kopieën van elkaar worden. Juist door pluriformiteit en dynamiek in stadsidealen is er voor alle steden een eigen toekomst! Met andere woorden, het zoeken naar de hemel op aarde lijkt misschien zinloos, maar is in werkelijkheid juist de motor bij uitstek voor onze toekomstige urbane realiteit!

Ideaal ter discussie

Een centrale vraag bij dit alles is: wat is ideaal en voor wie is iets ideaal? Het is niet exact aan te geven wat ideaal is. Dat hangt af van wie aan het woord is. Voor een koning of keizer is het ene ideaal, voor een paus of bisschop het andere. Een welgestelde heeft andere idealen dan iemand die op de rand van de armoedegrens leeft. Jonge mensen hebben andere idealen dan oudere. Mensen in China hebben op hun beurt weer andere idealen dan die in Europa of de VS. Met andere woorden als we spreken over stadsidealen, over welk ideaal van wie hebben we het dan eigenlijk? Neem bijvoorbeeld het stadsideaal van een rijke familie in Florence gedurende de Renaissance [Medici, Pitti]. Die had een ander stadsideaal [paleizen, kerken, tuinen] dan de arme sloeber die aan de rand van de samenleving leefde [zonder onderkomen, gebrekkig voedsel]. Of vergelijk

het stadsideaal van een industrieel uit de negentiende eeuw die productie wilde maken [fabrieken, werkplaatsen, hygiëne] met dat van een arbeider uit die zelfde periode [huisvesting, dagelijks brood]. Kortom, wanneer is een stad ideaal? Wat voor de een ideaal is, is voor de ander juist verwerpelijk. De gepresenteerde stadsidealen zijn soms de wensdromen van de heersende klasse met een welgemeend eigenbelang, dat wordt gepresenteerd onder de noemer van het algemeen belang. Vanuit dit perspectief kunnen stadsidealen worden gezien als instrumenten voor de borging en uitbreiding van de heersende macht. Dat werpt een ander licht op de stadsidealen dan de geproclameerde esthetische en filantropische doeleinden die er vaak aan worden toegeschreven. Maar soms zijn stadsidealen juist de wensdromen van mensen die de bestaande machtsverhoudingen drastisch willen wijzigen.

Panopticum

Een andere complicerende factor is dat wat nu ideaal is, het morgen niet meer hoeft te zijn. Stadsidealen zijn antwoorden op ervaren tekortkomingen van de huidige stad, maar morgen kunnen die tekortkomingen opgeheven zijn, of zijn er andere voor in de plaats gekomen. Het betreffende stadsideaal kan dan bijgezet worden in het panopticum van achterhaalde ambities. Oplossingen voor nu zijn geen garanties voor succes in de toekomst. Het kan zelfs nog erger. Het huidige stadsideaal, de huidige droom kan morgen een nachtmerrie blijken! Oplossingen voor nu zijn geen garanties voor de toekomst. Omstandigheden en opvattingen wijzigen en derhalve worden de idealen bijgesteld of vervangen door nieuwe. Zo eenvoudig is het in het leven, of men wil of niet. Een tragische gedachte voor degene die in één enkele magische formule gelooft, maar een bevrijdende gedachte voor wie de relativiteit van idealen inziet. Zo zien we op plekken waar een stadsideaal partieel of geheel werd gerealiseerd, soms alleen nog maar de overblijfselen van een vervlogen droom. Die relictten worden soms als cultureel erfgoed gekoesterd, krijgen een wettelijke bescherming en worden in ere hersteld. Maar er zijn ook plekken waar van het stadsideaal niet meer over is dan enkele verminkte restanten, van fragmenten waarvan de context verloren is gegaan, of nog erger: waar alles verdwenen is dat aan de droom doet herinneren. Stadsidealen kennen derhalve soms een wreed lot.

Slot

Zijn er nu lessen te trekken uit de zoektocht naar stadsidealen door de eeuwen heen? Ja zeker, die zijn er, maar wel lessen zonder een eenvoudige oplossing. We kunnen door het historisch overzicht van stadsidealen een beter begrip krijgen van hoe ze verankerd zijn in de tijd en verbonden zijn met de plaats waarin ze tot stand zijn gekomen. Ze geven aan hoe men over de bestaande stad oordeelde en welke veranderingen wenselijk werden geacht. Ze geven een veelzijdig tijdsbeeld. Ze informeren ons over de bestaande sociale, economische en politiek omstandigheden. Ze attenderen op wie het destijds voor het zeggen had. Ze geven een indruk van de idealen van die machthebbers. Ze verhelderen ook welke intellectuele en creatieve krachten er werkzaam waren om idealen voor de toekomst te formuleren. De ontwikkelde stadsidealen hadden allemaal betrekking op een bepaalde plek en op een bepaald moment in de geschiedenis, ondanks het feit dat ze soms de pretentie hadden universeel te zijn: voor altijd en overal te gelden. De idealen uit de Antieke Oudheid, bleken - grosso modo - geen oplossing voor de Middeleeuwse stad. Evenmin was de Middeleeuwse stad een oplossing voor de industriestad. In tegendeel zelfs, het oude stadsideaal bleek eerder een handicap voor de nieuwe periode, met als gevolg dat er alles aan werd gedaan om het oude stadsideaal te vermoorden. Vanuit dit perspectief kun je de geschiedenis van steden zien als een arena van concurrerende en rivaliserende stadsidealen, waarin [ongelukigerwijze] veel slachtoffers zijn gevallen!

Einde van het geloof?

Betekent dit het einde van het geloof in stadsidealen? Is men in onze tijd niet meer bereid, niet meer in staat om te geloven in een betere samenleving, in een betere stad? Het heeft er alle schijn van dat de crises waarmee we op mondiaal niveau te maken hebben [financiële crisis, ecologische crisis, sociale crisis, veiligheids crisis, etnische crisis, ethische crisis, coronapandemie en dergelijke] zo massief, intens en verlamvend zijn dat ze eerder aanleiding geven tot cosmetische reparatiestrategieën, dan tot omvattende, creatieve en spirituele visies op de toekomst. Wie durft nog groots te denken over de wijze waarop wij in de

toekomst onze steden moeten ontwerpen, herstructureren, van gedaante laten veranderen en er een nieuwe wijze van samenleven in ontwikkelen?

Nieuwe idealen

Er wordt wel gesproken van *smart cities*, steden die gebruik maken van de moderne informatietechnologieën: computers, laptops, i-phones, tablets, *clouds*, sociale media als LinkedIn, Facebook, Instagram en Twitter. Wat zijn de repercussies van deze innovaties voor de stad? Een zo bij uitstek door tijd, ruimte, materie, informatie en communicatie bepaald verschijnsel als de stad, kent in iedere periode van haar bestaan een passende morfologie. In een tijdperk waarin tijd en ruimte steeds minder bepalend zijn, daar zien we dat juist materie, informatie en communicatie in toenemende mate de morfologie van de [groot]stad gaan bepalen. Er dringen zich idealen op van voetloze steden, *i*-steden, *ecocities* en virtuele steden. Dat lijkt ver weg, maar voor het geoefend oog zijn signalen te bespeuren van een nieuw paradigma voor het ideale leven in de [groot]stad: eigen initiatieven, zelfbouw, samenwerking buiten gevestigde kaders om, nieuwe woonwerkplekken, creatieve industrie in voormalige fabrieksgebouwen, cultuur op niet-commerciële basis, hergebruik van kerken en kloosters, leven met minder, energiereductie, ecologisch verantwoord handelen, armoedebestrijding, minifinancieringen, budgetkringen, autodelen, fiets boven auto, stadslandbouw, moestuinen, wederzijdse hulparrangementen, zorg delen, onderwijs op menselijke schaal, wifi-connecties, e-broedplaatsen enzovoort, enzovoort. Is dit een té optimistische gedachte in een wereld waarin steden ook het toneel zijn van terroristische aanslagen, bruut geweld, overvallen, verkrachtingen, drugshandel, afrekeningen in het criminele milieu, klimatologische hot spots, vuilnisbelten, armoede, drinkwatertekort, onhygiëne, slums, favela's, bidonvilles, getto's, jeugdbendes, hangjongeren, verkeerschaos, onbereikbaarheid, brommer- en scooterterreuren, verfestivalisering en allerlei vormen van dagelijkse hinder en overlast? Waarschijnlijk wel, maar zonder idealen, zonder dromen zal de wereld nooit ten goede veranderen. Ik wil niet zo ver gaan als Hollis, die mijns inziens té optimistisch uitgaat van de gedachte: *cities are good for you*. Mijns inziens zijn er inderdaad steden die goed voor ons zijn, maar er zijn

er ook vele die dat bepaald niet zijn. Als alle steden goed voor ons zouden zijn, dan zouden onze wensen of idealen al vervuld zijn. Kijk om je heen en constateer dat dit niet het geval is. Met andere woorden idealen, ook stadsidealen zijn voor de toekomst van groot belang. Immers stadsidealen waren, zijn en blijven de motoren achter maatschappelijke dynamiek. We kunnen er niet zonder, ze vormen een eeuwige bron van inspiratie!

Fountainhead

Met het noemen van de term 'eeuwige bron' wil ik een verwijzing maken naar de bekende roman van Ayn Rand, getiteld: *Fountainhead*. De Nederlandstalige editie kreeg als titel mee: *De eeuwige bron*. Centraal in de roman staat de strijd tussen twee architecten, waarvan de ene weinig talent heeft en alleen maar doet wat een opdrachtgever van hem verlangt en de andere een creatieve en eigenzinnige geest heeft die slechts doet waar hij zelf helemaal achter staat en geen enkele concessie wil doen in de richting van de opdrachtgever. Er bestaat geen twijfel over dat de schrijfster sympathiseert met deze laatste architect. Hij vormt de eeuwige bron, de permanente inspiratie, de voortdurende stroom van nieuwe ideeën en van spirituele oplossingen. Van deze categorie architecten moeten we het in de toekomst hebben, zo kan men tussen de regels door lezen. Naar analogie van deze roman, die later ook verfilmd is, zou men kunnen stellen dat ook de toekomst van de steden gebaat is bij een eeuwige bron: stedenbouwers, architecten, politici, bestuurders, ondernemers en burgers die met originele, spirituele en baanbrekende ideeën komen over hoe met de huidige en toekomstige urbane opgave om te gaan. Met andere woorden, stadsidealen hebben behoefte aan een eeuwige bron!

Urban labs

Ik hoop dat ik u een beetje heb kunnen informeren over de rol en betekenis van stadsidealen. Wanneer dit zou leiden tot het zelf bedenken van stadsidealen, daarmee aan de slag te gaan en zich in te zetten voor een realisatie daarvan, voel ik mij in mijn missie geslaagd. Ik kan u al een beetje op weg helpen met een eenvoudige methode. Neem de dikke Van Dale en noteer de bijvoeglijke naamwoorden die u tegenkomt. Zet deze vervolgens een voor een voor het woord stad en u heeft een inspiratiebron bij uitstek voor het uitwerken van

stadsidealen. Wat bijvoorbeeld te zeggen van de aangename stad, de aantrekkelijke stad, de behoedzame stad, de behulpzame stad, de creatieve stad, de daadkrachtige stad, de duurzame stad, de eenvoudige stad, de eervolle stad, de fiere stad, de fraaie stad, de gave stad, de gelukkige stad, de heilzame stad, de hoogstaande stad, de intelligente stad, de interessante stad en ga zo maar door. Daarbij hoeft het niet alleen te gaan om grootse masterplannen voor megasteden, om macro-stadsidealen. Ook in de eigen kleine stad, de eigen straat, plein, buurt of wijk zijn mini-stadsidealen te realiseren. Met andere woorden ook daar is een wereld te winnen! In die situaties geldt een simpel adagium, namelijk 'de goede stad'; een adagium dat verder reikt dan *the design solution of making a city*. Ter relativering van dit alles een zinsnede van Hollis: 'So where do we find the real city: in the fabric of the place or in the bustle of the people who live there.' In feite steunt deze notie op het gedachtegoed van Jane Jacobs, wier werk ik met de door haar geïntroduceerde metafoor van *the ballet of Hudson Street* als stadssocioloog onder de aandacht bracht van mijn studenten. Zowel 'mijn' studenten urbane en rurale sociologie aan de Radboud Universiteit Nijmegen, als 'mijn' studenten architectuur aan de Academie van Bouwkunst Maastricht. Wordt het tegen de achtergrond van deze opmerking weer tijd voor [hernieuwde] samenwerking tussen architecten, stedenbouwers, [overheids] planners, bestuurskundigen, sociologen en bewoners om ideeën te ontwikkelen over 'de' ideale stad? Het zou ideaal zijn om op die manier aan de ideale stad te werken! De eerste *urban labs* zijn al gevormd.

de stad als

domein voor goeroes

Nico Nelissen en Wouter Jan Verheul *verborgen stadsverleiders?*

Inleiding

De verstedelijking van de samenleving is een overbekend gegeven. Dat dit proces gepaard gaat met de opkomst van *stadsgoeroes* is wellicht minder bekend. Onder zulke goeroes verstaan we: adviseurs, wetenschappers en andere auteurs die internationaal van invloed zijn op het denken en handelen van stadsbestuurders en andere stedelijke beleidsmakers. Een bekend voorbeeld van zo'n goeroe is Richard Florida. Van deze economisch-geograaf wordt gezegd dat zijn bestseller *The Rise of the Creative Class* jarenlang onder het hoofdkussen van iedere wethouder lag. In elke stad waar hij werd uitgenodigd, verkondigde hij zijn boodschap dat de creatieve klasse de stad heeft herontdekt en hoe steden daarvan profiteren. Van Amsterdam tot Berlijn en van Enschede tot Zaanstad, overal ontving hij een gewillig oor bij stadsbestuurders die op zoek zijn naar inspiratie om de eigen gemeente van een nieuwe stadsstrategie te voorzien.

Dit hoofdstuk is een lichte bewerking van een artikel dat ik eerder, samen met Wouter Jan Verheul, schreef voor het tijdschrift Bestuurswetenschappen [N.J.M. Nelissen en W.J. Verheul, In de ban van stadsgoeroes, Herijking van inspiratiebronnen voor stadsbestuurders, in: *Bestuurswetenschappen*, 2020, 2, p. 68-88].

Hedendaagse stadsgoeroes

Stadsbestuurders vinden tegenwoordig vaak hun intellectuele inspiratie bij *hedendaagse stadsgoeroes*. Dat zijn meestal geen bestuurskundigen, ze zijn afkomstig uit de stadsgeografie, -economie, of -sociologie. Wel resoneren hun ideeën in de bestuurspraktijk. Het stadsbestuur van Rotterdam bijvoorbeeld was zo enthousiast over econoom Jeremy Rifkin en zijn boek *The Third Industrial Revolution*, dat het Rifkin en zijn medewerkers voor bijna 800 duizend euro inhuurde om hen van advies voor de ontwikkeling van de stedelijke economie te voorzien. In het Haagse stadhuis is men - om een ander voorbeeld te geven - al enkele jaren geïnspireerd door Bruce Katz en zijn *The Rise of Innovation Districts*. Reden om Bruce Katz uit te nodigen voor congressen en ontmoetingen met het Haagse stadsbestuur en om gebaseerd op zijn onderzoekswerk een *Central Innovation District* te ontwikkelen: een binnenstedelijke gebiedstransformatie die met behulp van hoogwaardige innovatieve bedrijvigheid Den Haag van een economische impuls moet voorzien. Het lijstje Richard Florida, Jeremy Rifkin

en Bruce Katz kan worden uitgebreid met namen als Saskia Sassen, Charles Landry, Edward Glaeser, Thomas Friedmann, Richard Sennett, Benjamin Barber, en andere internationaal bekende wetenschappers en adviseurs wier boeken en ideeën in de Nederlandse bestuurskamers zijn doorgedrongen en daar hun weg hebben gevonden.

Meer dan een hype?

De vraag die de populariteit van hedendaagse stadsgoeroes oproept is: Gaat het hier om een hype? Gaat het om tijdelijke succesverhalen die slechts drukbezochte, geanimeerde lezingen op congressen opleveren? Gaat het om goed toegankelijk bronnenmateriaal, om aantrekkelijke referenties bedoeld om beleidswensen van [politieke] steun te voorzien? Of gaat het wel degelijk om gedachten die een duurzame invloed hebben op de stadsontwikkeling en de stadsbesturing? Is het alleen een selecte groep bestuurders die door de ideeën van de hedendaagse stadsgoeroes wordt geïnspireerd, of reikt hun invloed veel verder? Worden in hun boeken de echte grote stadsthema's aangesneden, of wordt slechts een persoonlijk geliefkoosd onderwerp geselecteerd? Wij gaan in op deze en andere kwesties en we herijken enkele invloedrijke denkers en hun bestsellers. We vatten hun ideeën samen, beschrijven hun invloed op het stedelijk beleid en we reflecteren op enkele bestuurskundige vragen die voor de toekomst van de stad van belang zijn.

Stadsgoeroes 'avant la lettre'

Bestuurders hebben altijd wel hun eigen goeroe gehad. Het behoeft geen betoog dat ook over de stad met haar vraagstukken in de loop der tijd allerlei magische formules zijn bedacht. Die formules hebben allemaal één ding gemeen, namelijk dat hun populariteit en werkzame kracht aan tijd en plaats gebonden zijn. Universele oplossingen zijn er zelden of nooit, zo leert de geschiedenis, al was het alleen maar vanwege het feit dat de vraagstukken zelf van aard en karakter veranderen. In het boek *Op zoek naar de hemel op aarde; stadsidealen door de eeuwen heen* wordt een overzicht gegeven van vele tientallen *formules magiques*

voor de stad. In feite, zo kan men stellen, zijn er in alle cultuurperioden van de klassieke Oudheid tot vandaag de dag, stadsidealen geformuleerd, te weten ideeën over hoe de onderkende stedelijke vraagstukken zouden kunnen worden opgelost door ruimtelijke, sociale en/of politieke maatregelen. Deze stadsgoeroes geloofden heilig in hun redmiddel en inspireerden de stadsbestuurders van hun tijd. Plato dacht dat door de verschillende maatschappelijke groepen ieder hun eigen plek te geven in de stedelijke ruimte de stad het beste zou functioneren. De Romeinen meenden dat door een rechthoekig stratenpatroon met kruisende hoofdwegen de beste ruimtelijke condities konden worden gecreëerd voor een ideale stad. Thomas Moore zocht de oplossing voor sociale tegenstellingen in de stad in het opheffen van particulier eigendom. Simon Stevin dacht dat steden hun veiligheid het beste konden garanderen door middel van een gebastioneerd aarden verdedigingsstelsel. Ebenezer Howard meende dat de oplossing voor de kwalen van de stad gezocht moest worden in het creëren van tuinsteden. Le Corbusier hoopte via zijn *ville radieuse* een stad te ontwerpen die een antwoord zou zijn op de eisen van het moderniseringsproces.

Houdbaarheidsdatum van stadsidealen

De genoemde voorbeelden van *stadsgoeroes avant la lettre*, volstaan om aan te geven dat door de eeuwen heen talrijke oplossingen zijn aangedragen voor het stedelijk vraagstuk, maar dat de pijlen steeds gericht waren op een verschuivende schietschijf, in casu de stad die permanent van aard en karakter verandert. De voorbeelden wijzen ons zowel op hun populariteit, als op hun beperkte houdbaarheidsdatum. Zo hebben Le Corbusier's ideeën van het scheiden van de functies wonen, werken, verplaatsen en recreëren, overal in de wereld navolging gevonden. In Nederland is dat bijvoorbeeld te zien in de uitbreidingswijken de Bijlmer, Overvecht, Donderberg, Ommoord en Osdorp. Maar zo populair als zijn ideeën ooit waren, zo stevig lijkt nu de kritiek te zijn op zijn stadsideaal. De principes van rationele planning bleken heel anders uit te pakken. Juist menging, diversiteit en een zekere onvoorspelbaarheid worden als nieuwe stadsidealen omarmd. Stadsidealen ontstaan in een specifiek tijdsgewricht. De aangedragen oplossingen evenwel suggereren dat ze voor de eeuwigheid bedoeld zijn, terwijl deze - zoals steeds weer opnieuw blijkt - evengoed tijdelijk zijn.

De stad is de stad niet meer!

Het beeld van de stad als een herkenbare oase die vanaf het buitengebied zich aan het oog opdringt door zijn stadsmuren, stadspoorten en kerktorens is een anachronisme geworden. Steden zijn inmiddels uitgegroeid tot gigantische conurbaties, tot stedelijke regio's, tot metropolitane gebieden van ongekende omvang. Stedelijke gebieden van meer dan tien miljoen inwoners zijn absoluut geen uitzondering meer. De grootste agglomeraties overschrijden tegenwoordig de dertig miljoen inwoners. Er is weinig verbeeldingskracht voor nodig om zich te realiseren dat de daarmee gepaard gaande sturingsuitdagingen van een immense omvang zijn. Immers hoe al die mensen op een menswaardige manier te huisvesten, hoe het verkeer en transport in goede banen te leiden, hoe de [gezonde] water- en voedselvoorziening te organiseren, hoe het onderwijs en de medische zorg voor zulke aantallen mensen te borgen, hoe het milieu te ontzien en het energieverbruik te reduceren, hoe de maatschappelijke tegenstellingen te pacificeren, hoe de kloof tussen rijk en arm te dichten, hoe migratiestromen te reguleren, hoe daklozen, drugs- en alcoholverslaafden te [onder]steunen, hoe de financiering van alle stedelijke voorzieningen te regelen? Kortom, een gigantische stedelijke uitdaging, waarbij het de vraag is of de bestaande bestuursstructuren er wel op zijn afgestemd.

Opkomst van de hedendaagse stadsgoeroe

De kloof tussen omvang en diepgang van stedelijke vraagstukken enerzijds en een tekortschietende bestuurlijke oplossingscapaciteit anderzijds is een uitermate gunstige voedingsbodem voor mensen die voor alles een werkzame oplossing hebben of denken te hebben. Daarmee is de *hedendaagse stadsgoeroe* geboren, de intellectueel die de juiste diagnose denkt te stellen en naar zijn mening de echte remedie in de aanbieding heeft. Gegeven de publiciteit die dit soort stadssterren verkrijgt - we dragen middels dit hoofdstuk daar zelf aan bij - is het geen wonder dat juist nu de oren van stadsbestuurders gespist zijn om het geluid van deze heilbrengers te vernemen. Stadsbestuurders zijn namelijk op zoek naar probleemdefinities die ze herkennen en naar oplossingsrichtingen die naar hun mening perspectief bieden. Stadsgoeroes leveren die geluiden door de kracht van

hun woord en geschrift en - niet te vergeten - door een gelikte performance. Hun publiciteitsfabriek, lees: hun zakelijk leider [impresario], programmeert lezingen, interviews en presentaties tegen een commercieel tarief. Ze verzorgen hun spreekbeurt met hun publicatie in de hand of achter zich op het scherm geprojecteerd. Bij de bijeenkomsten wordt wel gesuggereerd dat er ruimte voor discussie is, maar de tijd laat vaak niet toe dat dit ook daadwerkelijk gebeurt. De stadsgoeroe moet als ster namelijk alweer naar de volgende presentatie toe. Het applaus na afloop van de presentatie [het eervol gekietel] sterkt de stadsgoeroe in het idee dat hij het bij het juiste eind heeft. Deze stadsgoeroes zijn tegenwoordig ook erg geliefd in Nederland, vooral bij de gemeentebesturen van de grote steden [Amsterdam, Rotterdam, Den Haag]. Over de tarieven die ze voor hun presentatie of voor hun advies vragen doen geruchten de ronde van meer dan tien duizend euro per lezing. Er bestaat geen exacte informatie over hun honorarium, maar laten we het er op houden dat het meer is dan een boekenbon of een fles wijn.

Hedendaagse stadsgoeroes doen [hun] zaken

Over welke stadsgoeroes hebben we het eigenlijk? Dat zijn er meerdere, maar hier lichten we er enkele uit die de laatste jaren tot de favoriete sprekers onder de wetenschaps- en adviseurs-conferenciers kunnen worden gerekend: Richard Florida, Bruce Katz, Richard Sennett, Benjamin Barber en Jeb Brugmann.

Richard Florida: de kracht van de creatieve stad

Richard Florida [Newark, 1957] is van huis uit een economisch-geograaf met specifieke belangstelling voor steden. Momenteel is hij universiteitshoogleraar en tevens *Director of Cities* aan het *Martin Prosperity Institute* van de Universiteit van Toronto, meer in het bijzonder bij de *Rotman School of management*. Verder is hij ook *Distinguished Fellow* van het *Schack Institute of Real Estate* van de Universiteit van New York. Daarnaast vervulde en vervult hij allerlei andere functies, vooral in de consultancy-sfeer. Hij adviseert overheidsinstellingen, bedrijven en ngo's. Zijn agenda wordt gevuld met lezingen, workshops en soortgelijke activiteiten. Zijn doorbraak kwam met het boek *The rise of the creative class*. Het trok

na verschijnen enorm veel aandacht. Het boek werd, ongebruikelijk voor een stadsgeografische werk, een zogenoemde *airporter*: een bestseller vindbaar in de boekwinkels op vliegvelden. Florida's boek bood inspiratie voor zowel ondernemers in de creatieve sectoren, als voor bestuurders van steden die zochten naar een nieuw groeipotentieel voor hun krimpende stedelijke economie. Overal verschenen beleidsplannen met verwijzingen naar Richard Florida om met behulp van de creatieve klasse een oude stadswijk van nieuw elan te voorzien.

Het lag voor de hand dat de discussie over Florida's werk zich zou toespitsen op de vraag wat nu eigenlijk die creatieve klasse is en wie daartoe behoort. Het antwoord daarop was niet echt bevredigend. Het was niet duidelijk of het hier nu om een klasse in de klassieke zin van het woord ging of niet. Duidelijke criteria van wie er nu wel en niet tot die klasse behoort, werden door Florida niet geformuleerd. Er werd volstaan met een opsomming waarin verwezen werd naar beroepsgroepen als ontwerpers, wetenschappers en kenniswerkers. De vraag was ook of iedereen die tot deze groepen behoorde, wel als creatief kon worden aangemerkt [ICT-professionals behoorden als kenniswerkers volgens bepaalde interpretaties van Florida ook tot de creatieve klasse]. Verder zijn er buiten deze groepen ook mensen die buitengewoon creatief zijn, waarom worden die dan buiten de opsomming gelaten? Aanvullende kritiek kwam op de kwestie of de creatieve klasse nu daadwerkelijk de positieve impact op de stad heeft, als werd gesteld. Sommigen beweerden dat de veronderstelde impact in schril contrast stond met het zeer geringe aantal mensen dat tot de creatieve klasse behoort. Is er niet sprake van een overwaardering van deze klasse ten detrimente van andere klassen? Ongetwijfeld is het begrip *creative class* een appellerend concept. Maar, zoals gezegd, het concept is ook buitengewoon vaag.

Mogelijk juist als gevolg van die vaagheid is het begrip creatieve klasse doodgekuffeld door bestuurders en praktijkmensen die hun nieuwe benadering van stedelijke vraagstukken konden zien als panacee. In allerlei steden, ook in Nederland, gingen stadsbestuurders en beleidsmakers aan de slag met het stimuleren van creatieve clusters en creatief ondernemerschap, vooral in leegstaande fabrieks- en kantoorgebouwen. De opkomst van de creatieve stad werd gretig als heilmiddel ingezet voor de steeds verder verdwijnende industrie-

stad. De creatieve sector zou nieuwe werkgelegenheid opleveren en tegelijkertijd zorgen voor een aantrekkelijker leefklimaat voor hoogopgeleiden, de doelgroep die ieder stad [groot of klein] aan zich wil binden, zoals keer op keer in stedelijke beleidsvisies en collegeprogramma's valt te lezen.

Florida geeft in zijn nieuwe boek *The New Urban Crisis* grif toe dat hij wat al te optimistisch was door de creatieve klasse te zien als dé motor bij uitstek voor de herleving van steden. De economische recessie van 2007 heeft namelijk wel degelijk zijn sporen in veel steden achtergelaten. Er is een nieuwe stedelijke werkelijkheid ontstaan, die veel anders en ook minder rooskleurig is dan hij aanvankelijk dacht. De noodzaak om een andere, genuanceerdere diagnose te stellen en om andere, nieuwe oplossingen te bieden, is groter dan ooit. De creatieve klasse is niet dé oplossing gebleken voor de stedelijke crisis. Ze is er juist een van de oorzaken van. De creatieve sector heeft door gentrificatie sommige steden zo populair gemaakt, dat het paradigma ten onder dreigt te gaan aan het eigen succes. Het *the winner-takes-it-all* principe heeft ervoor gezorgd dat er een beperkt aantal superstersteden is ontstaan met een enorme aantrekkingskracht. Maar er zijn ook veel steden achtergebleven en die hebben duidelijk minder van de impuls van creatievelingen geprofiteerd. Bovendien is het zo, dat zelfs in de superstersteden er maar een beperkt aantal buurten is dat de heilzame werking van de creatieve klasse heeft ervaren.

Bruce Katz: innovatieve oplossingen op lokaal niveau

Bruce Katz [New York, 1959] rondde zijn bachelor af aan de *Brown University* en verkreeg zijn *Juris Doctor degree* aan de *Yale Law School* in 1985. Hij is oprichter en ook directeur van het *Brookings Metropolitan Policy Program*, wat tot doel heeft om beleidsmensen uit de publieke, semipublieke en private sector te trainen in methoden om de welvaart van steden en metropolen te vergroten. Hij is tevens consultant op het gebied van nieuwe vormen van stedelijk bestuur en adviseerde onder andere de minister van huisvesting tijdens het presidentschap van Barack Obama. Verder was hij gasthoogleraar aan de *London School of*

Economics. Katz is nu drukdoende als directeur van het *Nowak Metro Finance Lab* aan de Drexel Universiteit. Hij heeft vooral bekendheid gekregen als [co-]auteur van *The Metropolitan Revolution* en *The Rise of Urban Innovation Districts*. In die laatste publicatie wordt het belang van stedelijke voorzieningen, netwerken, en diversiteit beschreven in het creëren van een innovatieve stedelijke economie. Katz betoogt dat niet langer bedrijven- en innovatiecampussen buiten de stad groeien, maar vooral binnen de stad, vanwege de daar aanwezige voorzieningen. Vooral steden die op zoek zijn naar een nieuwe innovatieve werkgelegenheid in de [binnen]stad, nodigen Bruce Katz uit voor een lezing en advies, zoals in Nederland Rotterdam en Den Haag.

Met expliciete verwijzing naar Bruce Katz wordt momenteel door de gemeente Den Haag aan het zogenoemd *The Hague Central Innovation District* [CID] gewerkt. De pregnante vraag daarbij is hoe je van een bestaand woon- en werkgebied gelegen tussen de stations Den Haag Centraal en Holland Spoor een aantrekkelijk innovatiemilieu kunt maken. Deels komt dat volgens Bruce Katz neer op het voortbouwen op de reeds aanwezige kenniseconomie [*economic assets*] en samenbrengen van de juiste partijen [*network assets*]. Maar ook de ruimtelijke condities voor innovatie [*physical assets*] zijn van groot belang willen bedrijven en instellingen zich in een innovatiedistrict vestigen en daar hun activiteiten ontplooiën. De Haagse dominante overheidssector als banenmotor krimpt als gevolg van bezuiniging en digitalisering. Daarom biedt het verhaal van Bruce Katz voor de gemeente een wenkend perspectief en worden allerlei plannen en denksessies rondom het CID door de gemeente georganiseerd. Maar volgens sommigen blijft het Haagse CID teveel een overheidsgestuurd plan: de uitdaging is om meer private betrokkenheid bij planontwikkeling, sturing en *branding* van het innovatiedistrict te organiseren. Van belang is dat ondernemers een grotere rol gaan spelen als ambassadeurs van het gebied, want innovatiedistricten blijken in Nederland nog te vaak een overheidsgestuurd fenomeen te zijn. Vrijwel iedere burgemeester wil een bord in de gemeente met de tekst: 'wij zijn een innovatiedistrict'. Er zijn inmiddels meer dan 200 innovatieclusters in Nederland. Gaat het hier om een dun laagje publieke gebiedsmarketing? En hoe

internationaal concurrerend kunnen die innovatieclusters daadwerkelijk zijn? Toch draagt Bruce Katz met zijn pleidooi bij aan een andere ruimtelijke visie op bedrijvigheid. Zijn denken over binnenstedelijke innovatiedistricten inspireert stadsbestuurders om minder kantorenlocaties aan de snelweg buiten de stad te ontwikkelen, maar om goed per openbaar vervoer bereikbare gemixte werklocaties te stimuleren.

Voortbouwend op zijn eerdere publicaties schreef Bruce Katz *The New Localism; how Cities Can Thrive in the Age of Populism*. De centrale stellingen van dit boek zijn in enkele punten samen te vatten. In de eerste plaats wijst hij op het feit dat er momenteel een verschuiving plaatsvindt van de nationale staat naar de lokale overheid. De grote problemen van de maatschappij zijn zichtbaar en merkbaar op lokaal niveau en moeten ook daar worden opgelost. De aanpak van de problemen, aldus een tweede stelling, is niet meer een kwestie van de lokale overheid alleen, maar is een opgave voor alle partijen in de stad: gemeentebestuur, bedrijfsleven, non-profitorganisaties en burgers. Met andere woorden: er is een proces gaande van *government* naar *governance*. Samenwerking, coproductie, aldus de derde stelling, moet een kwestie zijn van opbouwen van een netwerk tussen alle partijen. Afhankelijk van aard en karakter van het probleem dienen er netwerken gesmeed te worden die een passend antwoord kunnen geven. Dit impliceert, in de vierde plaats, dat afstand gedaan moet worden van de traditionele *top-down* benadering en daarvoor in de plaats een *bottom-up* benadering moet komen. Dit alles impliceert een *new localism*, een nieuw geloof in het feit dat maatschappelijke problemen op lokale basis moeten worden aangepakt door lokale partijen.

Dit alles is in Nederland, vooral binnen de kring van bestuurskundigen, geen echt nieuw geluid, want al decennialang wordt hier een pleidooi gehouden voor een multi-actor-benadering, voor privaat-publieke samenwerking, voor de Triple-helix-aanpak en voor coproductie. In de Verenigde Staten zijn deze opvattingen misschien wat minder tot het bewustzijn doorgedrongen en wordt hier en daar nog in oude besturingsmodellen geloofd, als ook volgens de principes

daarvan gewerkt. Voor Nederlandse begrippen heeft Katz' visie dan ook niet echt een vernieuwend karakter. Het is eerder een beeld van *déjà-vue* dat daarbij de boventoon voert, om maar niet te spreken van oude wijn in nieuwe zakken. Het *new localism*-pleidooi van Bruce Katz moeten we ook interpreteren tegen de achtergrond van de destijds verkiezingsoverwinning van Donald Trump. Volgens Democraat Katz zouden steden en horizontale netwerkverbanden een alternatief kunnen zijn voor de federale overheid. Steden moeten niet te zeer afhankelijk zijn van de nationalistische politiek, aldus Katz. Steden zijn de economische motor én de bestuurlijke arena van de toekomst. Een boodschap die kan rekenen op enthousiasme van stadsbestuurders. Ze zien Bruce Katz als een graag geziene gast op internationale conferenties.

Richard Sennett: pleidooi voor een 'open stad'

Richard Sennett [Chicago, 1943] is al decennialang een bekende in de academische wereld, vooral bij sociale wetenschappers. Sennett is de zoon van een Russische immigrant en groeide op in een achterstandswijk van Chicago. Hij speelde cello, componeerde en had succesvolle optredens, maar zijn studie muzikwetenschappen en het cellospelen moest hij na een mislukte operatie aan zijn linkerhand opgeven. Vervolgens studeerde hij sociologie en later ook geschiedenis, eerst bij David Riesman [*The Lonely Crowd*] in Chicago en later bij de bekende theoreticus Talcott Parsons [*The Social System*] in Harvard. Hij doceerde onder meer aan de universiteiten van Harvard en Yale en tot zijn bekende publicaties behoren onder meer: *The Fall of Public Men* en *The Craftsmen*. Sennett ontving meerdere prijzen, waaronder de Hegel-Prijs, de Gerda Henkel Prijs en de Spinozalens.

Vooraf met zijn nieuwe boek *Building and Dwelling*, in het Nederlands uitgegeven onder de titel *Stadsleven*, heeft Sennett weer de aandacht getrokken van het internationale lezingencircuit in de grote steden. Wat is de belangrijkste boodschap die Sennett wil brengen in zijn boek? Zijn centrale stelling luidt dat in de afgelopen decennia gewerkt is vanuit de visie van de 'gesloten stad', een stad die van tevoren bedacht en ontworpen werd door professionals, terwijl

voor de toekomst behoefte is aan een 'open stad', een stad waar juist niet alles van tevoren nauwkeurig gepland is, maar waar ruimte is voor onvoorspelbaarheden en toevalligheden. Dat klinkt erg abstract en dat is het ook, maar het is wel een signaal dat wordt afgegeven in de richting van een door staat en kapitaal beheerste stad die juist ruimte zou moeten maken voor een meer door burgerinitiatieven en civiele betrokkenheid geïnspireerde stad. Een stelling die overigens grotendeels haaks staat op de gangbare praktijk van stedenbouw en ruimtelijke ordening in het huidige tijdsgewricht.

Betekent dit dat zijn centrale boodschap eigenlijk al bij voorbaat aan doveman-soren is gericht? Is de kans dat zijn missie op de goede plek terecht komt feitelijk al bij voorbaat verkeken? Wanneer we het over de stad hebben, aldus Richard Sennett, gaat het om twee van elkaar te onderscheiden [en niet te scheiden] dimensies. Namelijk de stad als een fysieke ruimte met straten, spoorlijnen, kanalen, markten, pleinen, fabrieken, kantoren, woningen, appartementen en wat dies meer zij. Hij noemt dit met een Frans woord *ville*. Daarnaast [en ook daartegenover] staat de stad als een geheel van mensen van vlees en bloed, met allemaal hun eigen achtergrond, klasse, ras, etniciteit, cultuur, gewoonten, gebruiken, manieren van denken en doen. Deze dimensie duidt hij aan met het eveneens Franse woord *cité*. Met andere woorden: ruimte versus mensen; de stad als fysiek gegeven versus de stad als sociaal gegeven. Wat zou het stadsleven eenvoudig zijn als die twee dimensies naadloos op elkaar zouden aansluiten, wanneer er sprake zou zijn van congruentie tussen *ville* en *cité*. De werkelijkheid is echter aanzienlijk weerbarstiger: eigenlijk is er altijd sprake van discongruentie tussen beide.

Sennett illustreert dit door in te gaan op de ideeën van negentiende-eeuwse stedenbouwers, zoals Haussmann in Parijs met zijn orthogonale model van haaks op elkaar staande straten en grote boulevards, Cerd  s dambordpatroon in Barcelona dat als een additief model kan worden getypeerd en Olmsted's Central Park in New York waar hij zijn visioen van een geïntegreerd stedelijk leven uitprobeerde. De kritiek op deze modellen is dat ze sterk door de *ville* worden bepaald, terwijl de *cité* onderbelicht blijft. Onze steden zijn verpest door het gedachtegoed van Le Corbusier, neergelegd in zijn *Plan Voisin*, later verbreed door dit

plan als grondslag te gebruiken voor de moderne stedenbouw neergelegd in het Charter van Athene, de bijbel van de CIAM. Deze denkbeelden zijn illustratief voor wat hij 'de gesloten stad' noemt. Hij houdt een pleidooi voor 'een open stad', maar wat moeten we daaronder verstaan en hoe is deze te realiseren? Een stad is open wanneer er ruimte is voor [burger]denkbeelden die iets zeggen over het alledaagse leven in de stad. Maar hoe wordt dat bereikt? Daarvoor is echte samenspraak met de burger nodig en niet het type inspraak zoals toegepast bij de 'gesloten stad'. Socialiteit, een beperkte verbroedering door samen aan iets te werken, is veel beter. In ieder geval veel beter passend bij een bottom-up benadering die bij de 'open stad' behoort.

Met deze oplossingen blijven de stadsbestuurders toch een beetje met lege handen achter. Immers, wat moeten ze met deze abstracte aanbevelingen? Zijn pleidooi om vooral aandacht te hebben voor de geleefde in plaats van de geplande stad klinkt plausibel en vindt gewillig gehoor bij menig stadsbestuurder die bij een van zijn lezingen aanwezig is. Sennetts verhaal is boeiend, maar 'als ik het morgen aan de raad en de burgers moet vertellen, zou ik niet goed weten hoe', aldus het gevoel bij menig stadsbestuurder. Een stadsgeeroe met een mooi verhaal, maar wat kan men er eigenlijk mee in de praktijk?

Sennett ontvangt kritiek op het punt dat hij de stad beschouwt als generiek mondiaal concept. De stad komt echter in allerlei verschillende vormen en maten voor. Grote plannen kunnen voor Europese steden misschien minder significant zijn, maar voor ontwikkelingslanden noodzakelijk. Misschien is het denken in een voortdurende spanning tussen de geleefde en de geplande stad wel de belangrijkste *take away* van Sennetts recente boek. Bij de transformatie van een stadswijk zijn voorzieningen nodig die passen bij het alledaagse leven, de *cité* van bewoners, maar om klimaatbestendig te zijn hebben wijken ook grotere plannen nodig en die worden gemaakt op het niveau van de *ville* en hogere [inter]nationale schaalniveaus.

Benjamin Barber: de importante rol van burgemeesters

Benjamin Barber [1939-2017] werd in New York geboren en overleed in die stad enkele jaren geleden. Wil je hem toch nog 'in leven' zien, ga dan naar Youtube. Type in: *Why mayors should rule the world*, een titel bijna gelijknamig aan zijn boek *If Mayors ruled the world; Dysfunctional Nations, Rising Cities*. Je ziet dan een gedreven mens die niet alleen boeiend zijn verhaal weet te houden, maar dat ook doet op een ingetogen en overtuigende wijze. Je kunt niet alleen veel leren van wat hij zegt, maar ook van hoe hij een en ander brengt. Wat weten we zoal van hem? Benjamin Barber studeerde aan de *London School of Economics* waar hij zijn studie in 1961 voltooide. Vervolgens promoveerde hij in 1966 aan de Harvarduniversiteit. In 2001 werd hij benoemd tot hoogleraar civiel recht aan de Universiteit van Maryland en van 2007 tot en met 2011 maakte hij onderdeel uit van de denktank *Demos*. Hij was adviseur van voormalig president Bill Clinton. Hij publiceerde meerdere boeken, waaronder *Jihad vs mcWorld* [1995], waarmee hij internationale bekendheid verwierf. Maar in dit verband is zijn andere bestseller *If Mayors Ruled the World; Dysfunctional Nations, Rising Cities* het meest relevant. In *If Mayors Ruled the World* pleit Barber voor het versterken van de macht van steden, ten koste van de natiestaten. In het bijzonder burgemeesters zouden de voornaamste leiders [moeten] zijn om sturing te geven aan zowel het leven van alledag, als de grote mondiale opgaven. Lokale bestuurders zijn daar volgens Barber beter toe in staat dan hun door allerlei ideologische debatten gekaapte nationale equivalenten. De stelling van Barber waarmee hij zijn idee pakkend illustreert: 'Presidenten prediken principes, burgemeesters halen de vuilnis op.'

Zijn omvangrijke boek is in enkele punten samen te vatten. In de eerste plaats moeten we ons realiseren dat we tegenwoordig vanwege moderne transport- en communicatiemiddelen dichter bij elkaar staan in de wereld dan ooit het geval is geweest. In de tweede plaats hebben steden vanaf de Antieke Oudheid steeds een cruciale rol gespeeld in de loop van de geschiedenis. De vorming van nationale staten heeft ertoe geleid, aldus zijn tweede stelling, dat de rol van steden gedeeltelijk is overgenomen door nationale overheden. Dit heeft ertoe geleid dat de afstand tussen overheid en burger enorm is toegenomen.

Op nationaal niveau worden de echte problemen vaak niet onderkend, laat staan dat daar de echte oplossingen worden geboden. De bestaande bestuurlijke structuren om problemen aan te pakken zijn in feite, zo stelt hij ten derde, volstrekt verouderd. Ze zijn pakweg vier honderd jaar geleden uitgevonden en zijn tegenwoordig eerder de basis van het probleem dan van de oplossing. Het gevolg van een en ander is dat er een asymmetrie tussen problemen en instituties is ontstaan. Zijn vijfde stelling is dat burgemeesters zeer goed weten wat tegenwoordig de echte problemen zijn en welke oplossingen geboden zijn.

Lokale bestuurders, zoals burgemeesters, zien direct de problemen op straat als zij niets doen. Ze moeten voortdurend laten zien dat ze de stad leefbaar houden. Hun afrekenbaarheid en de korte afstand tot de burger maken de *stadstaat* veel democratischer dan de *natiestaat*, aldus Barber. Nationale overheden zouden daarom een stapje terug moeten doen en steden meer autonomie moeten geven. Dat is nog eens een geluid waar burgemeesters [en gemeentebesturen] iets mee kunnen en dus ook oor naar hebben. Het pleidooi van Barber heeft veel Nederlandse stadsbestuurders enthousiast gemaakt. Van Aboutaleb in Rotterdam tot Van Zanen in Utrecht [later Den Haag], veel burgemeesters voeren al jaren een strijd voor meer lokale autonomie. Ze waren al lang de mening toegedaan dat de centrale overheid te weinig weet van wat er zich dagelijks op lokaal niveau afspeelt. Er wordt, aldus hun mening, te zeer gezocht naar oplossingen die te weinig met de lokale praktijk rekening houden. In plaats van samenkomst van regeringsleiders is er nu juist een grote behoefte aan de uitwisseling van ervaringen van burgemeesters, zeg: lokale overheden.

Maar hoe zit het dan met de grote vraagstukken zoals klimaatverandering, vluchtelingenbeleid of andere spanningsvolle kwesties in de wereld? Die kunnen toch niet enkel op lokaal niveau worden opgelost? Barber stelt echter dat steden hier wel degelijk een belangrijke rol en taak hebben. Want aan burgemeesters toegekende kwaliteiten, zoals hun democratisch gehalte, hun pragmatisme en hun slagvaardigheid [lang leve de ijdelheid!] vragen om een wereldwijd parlement van burgemeesters. Volgens Barber dwingen de mondiale problemen van vandaag en morgen steden ertoe niet langer te wachten op het beleid van disfunctionerende staten en hun internationale samenwerkingsverbanden.

Barber heeft zijn pleidooi geconcretiseerd met het initiatief, waar hij zich tot aan zijn dood in 2017 voor heeft ingezet: namelijk na verkennende bijeenkomsten in Edmonton en Amsterdam, vond op 10 en 11 september 2016 in het World Forum te Den Haag de inaugurele zitting plaats van het *Global Parliament of Mayors*.

De vorming van een wereldwijd parlement van burgemeesters lijkt een wenkend perspectief voor grote steden en hun bestuurders. In dat opzicht spreekt Barber's benadering dan ook velen en zeker [gekozen] burgemeesters aan. Een *bottom-up* georganiseerd samenwerkingsverband van steden en burgemeesters zou wel eens een welkome vorm van *soft power* kunnen zijn: een coalitie die problemen weet aan te pakken, waar dat tot dusverre onvoldoende door natiestaten en internationale organisaties is gelukt. Het wereldwijde parlement kent een vertegenwoordiging van burgemeesters van zowel megasteden, van grote steden, als van middelgrote steden. Deelnemende burgemeesters moeten tevens hun stedelijke regio vertegenwoordigen, dus ook de kleinere nabijgelegen gemeenten erbij betrekken. Dit vormt wel een kritische succesfactor: in hoeverre zijn netwerkverbanden op hogere schaal, zoals dit wereldwijde parlement van burgemeesters, in staat om lokale identiteit op het kleinste niveau te borgen?

In algemene zin blijft het de vraag of de wereld inderdaad beter af is als burgemeesters de wereld regeren. Zullen ideologische debatten, die volgens Barber de daadkracht van bestuur in de weg staan, niet ook gewoon plaatsvinden in een parlement van burgemeesters uit alle uithoeken van de wereld? Op deze vragen zijn natuurlijk geen eenduidige antwoorden te geven. Het is wel een interessante hypothese, maar de kans dat deze ooit getoetst kan worden op houdbaarheid, in de zin dat er daadwerkelijk een wereldwijd parlement van burgemeesters bestaat dat meer is dan een nuttige praatclub en daadwerkelijk nationale bevoegdheden overneemt, lijkt ons inziens uitgesloten. Daarvoor is de werking van de 'wet van de behoudende kracht van bestaande instituties' duidelijk te groot.

De vraag bij dit alles is verder ook of burgemeesters hun positie en kracht niet sterk overschatten. We laten ook maar even buiten beschouwing dat de ene burgemeester niet de andere is: er zijn goede en slechte burgemeesters, actieve

en passieve burgemeesters, behoudende en grensverleggende burgemeesters. Ook moeten we ons realiseren dat Barber het heeft over gekozen burgemeesters, met niet slechts ceremoniële, maar ook vergaande uitvoerende bevoegdheden en [anders dan in Nederland] zelf hun wethouders kunnen benoemen en ontslaan. De thans in Nederland door de gemeenteraad geselecteerde burgemeester staat bekend als pragmaticus die bestuurt vanuit het principe van collegiaal bestuur, terwijl een directe verkiezing door het volk de Nederlandse burgemeester een duidelijker politieke agenda zal geven. Als iedere burgemeester het volledig voor het zeggen heeft in de eigen gemeente, dan kunnen er bovendien nogal wat differentiaties [en ook contradicties] ontstaan tussen de aanpak van problemen door gemeenten onderling, wat de rechtsgelijkheid ongetwijfeld op de proef zal stellen.

Jeb Brugmann: het stimuleren van de veerkracht van steden

Uit de informatie over Jeb Brugmann [1957] op zijn eigen website blijkt dat hij zichzelf ziet als een *leading practitioner and thinker on strategy and the process of innovation*. Al meer dan 25 jaar helpt hij lokale overheden om profijt te halen uit het proces van globalisering en om wereldorganisaties te interesseren voor lokale projecten. Hij mikt daarbij vooral op innovaties op microniveau [lokale gemeenschap] om doeleinden op macroniveau te bewerkstelligen. In tientallen landen is hij actief om door het opzetten van projecten en door advisering deze visie om te zetten in realiteit. Hij is nauw betrokken bij zulke initiatieven als *The City 2.0* en *Local Agenda 21*. Tevens is hij de oprichter van de prestigieuze internationale organisatie *100 RC: 100 resilient cities*. Hij maakte furore met zijn boek: *Welcome to the urban revolution; how cities are changing the world*.

Ook zijn opvattingen over de stad zijn in enkele punten samen te vatten. Zo stelt hij dat de wereld een *global city* geworden is als gevolg van de groei van *inter-city networks*. Het dagelijks leven op buurtniveau, de ervaringen die mensen daar opdoen en de problemen die zij daar ervaren, als ook veroorzaken, weten hun weg te vinden naar andere steden. Op die manier worden ze vraagstukken voor

de hele wereld. Dus wees alert op alles wat zich op lokaal niveau afspeelt, want de werking ervan is potentieel wereldwijd. Het specifieke, unieke karakter van buurten en van plattelandsgebieden biedt kansen die benut kunnen en moeten worden. Op dat bijzondere karakter van buurten en plattelandsgebieden moet de toekomststrategie worden afgestemd. Succes is in deze gebaat bij het creëren van een *tailored city-geography*: stedelijk maatwerk. De groei van steden is de komende tijd niet te stuiten. Binnen- en buitenlandse migratie speelt daarbij een belangrijke rol. Migranten proberen op kansrijke plekken in het netwerk van de *global city* hun ambities te verwezenlijken. Dit impliceert dat er de komende jaren miljarden mensen naar de steden trekken. Daarbij is de keuze of deze groepen tot krachtige onderdelen van de stad zijn te maken of dat deze aan hun lot worden overgelaten in *parallel cities*. De ontwikkeling van steden, zo stelt hij, is te zeer in handen gekomen van ontwikkelaars, banken, financiële instellingen, bouwbedrijven en andere private partijen. Deze laten zich echter primair leiden door het streven naar winst.

De nieuwe urbane realiteit vraagt echter om een herbezinning. We moeten weer op zoek gaan naar wat urbanisme eigenlijk inhoudt: 'Urbanism is the engagement of user-communities to innovate in urban design, infrastructure, building methods, policy, and governance, establishing customized places of unique value and advantage in the world. Real urbanisms align the different interests who compete for an urban location to co-create efficient, productive, resilient places for living and producing value together.' [zie zijn website]. Nou begin er maar eens aan. Volgens Brugmann zijn er inmiddels al meerdere steden die het echte urbanisme als uitgangspunt voor hun beleid hanteren. Deze *strategic cities*, zoals Barcelona, Chicago of Curitiba hebben hun succes te danken aan [zo lezen we op zijn website] 'their ability to renew or create new *urbanisms* to address their particular strategies and the unique challenges of their historic legacies, populations, industries, and times'. Actieve samenwerking tussen alle betrokken partijen [lokale overheid, bedrijfsleven non-profitorganisaties en burgers] is daarbij primordiaal. Dat levert *urban productivity* op.

Brugmann's pleidooi voor *resilient cities*, voor veerkrachtige steden, gaat uit van de noodzaak van herbezinning op wat urbanisme eigenlijk is, of beter gezegd:

dient te zijn. Het gaat om een rigoureuus [ethisch normatief] appèl op de essentie van stedelijkheid. De echte kansen van steden liggen in hun buurten, in hun unieke geografische, ruimtelijke, sociale en culturele identiteit. Op basis daarvan moet in gezamenlijkheid gewerkt worden aan de toekomst van de *global city*. Het gaat om een integrale en holistische kijk op het wereldwijde netwerk van steden. De vraag bij dit alles is of hier sprake is van een realistisch uitgangspunt of van *wishful thinking*. De weerbaarheid van de stedelijke problematiek doet eerder het laatste dan het eerste vermoeden. Hoe dit ook zij, Brugmann's kijk op de globaliserende wereld is er een die er toe doet. Niet zonder reden dat hij voor zijn werk [financiële] steun krijgt van de prestigieuze Rockefeller Foundation. Hij is de drijvende kracht achter het *100 RC Network* dat door de genoemde stichting financieel wordt gesteund. Overal zien we steden die zich momenteel buigen over vraagstukken van *resiliency*. Het is een concept met een positieve connotatie waar weinigen tegen zullen zijn. Of er echt handen en voeten gegeven wordt aan veerkrachtige steden, zal moeten blijken als zich nieuwe stadsschokken voordoen.

Stadsgoeroegeluiden gewogen

Het mag niet onvermeld blijven: stadsgoeroes zijn erin geslaagd de problematiek van de [toekomstige] stad en de oplossingen daarvoor bekend te maken bij het grote publiek. Dit heeft als voordeel dat een veel ruimer gremium interesse toont c.q. is gaan tonen voor dit soort zaken. Op die manier is hun denken onderwerp van gesprek geworden bij meer mensen, dan alleen bij de wetenschappelijke en bestuurlijke *incrowd*.

Wat is nu het gemeenschappelijke dat wij in de hedendaagse stadsgoeroegeluiden kunnen ontdekken? Wat is de gemene deler die in hun publicaties terug te vinden is? Is er überhaupt iets dat gemeenschappelijk is of zijn het slechts 'langs elkaar heen schurende stadspanacees', een 'hoorn des overvloeds van pretentieuze wondermiddelen'? Volgens ons is er wel degelijk sprake van een zekere gemeenschappelijkheid in hun visies, die samengebracht kan worden in de volgende punten:

- a. Steden worden door hedendaagse stadsgoeroes zowel als locus, als ook als het oplossingskader van de grote problemen der aarde gezien.
- b. Door alle hedendaagse stadsgoeroes wordt benadrukt dat de urgentie om stadsproblemen aan te pakken groter is dan ooit.
- c. Bij die aanpak wordt door de besproken stadsgoeroes een primordiale rol aan de lokale overheid en de lokale gemeenschap toegekend.
- d. Meer dan ooit, zo is uit hun geschriften af te leiden, zijn burgerinitiatieven [*bottom-up*] niet alleen maar een welkome aanvulling op het handelen van de lokale overheid [*top-down*], maar ze zijn een absolute voorwaarde om de stadsproblemen op te lossen.
- e. Om dit alles in een *lumineuze one-liner* samen te vatten: 'Steden moeten minder volgens grootse plannen, maar meer 'open', volgens het alledaagse leven van bewoners ontwikkeld worden [Richard Sennett], gebaseerd op de innovatieve kracht van de 'eigen lokaliteit' [Bruce Katz], waarbij de creatieve sector als productie- en consumptiefactor steden aantrekkelijk maakt [Richard Florida] en waarbij niet alleen de aanpak van lokale, maar zelfs mondiale problemen het beste kan worden geleid door [een netwerk van] burgemeesters [Benjamin Barber], zodat steden veerkrachtiger [Jeb Brugmann] antwoorden kunnen vinden op de uitdagingen van vandaag en morgen.'
- f. Een opvallend verschil tussen de utopisten die in de afgelopen eeuwen hun stadsideaal presenteerden en de hedendaagse stadsgoeroes is dat de utopisten van toen een normatief stadseindbeeld voor ogen hadden, terwijl de hedendaagse stadsgoeroes veel meer attenderen op gesignaleerde urbane trends en handreikingen bieden om deze trends via lokale interventies in de door hun gewenste richting te sturen.

Stadsgoeroe tegen wil en dank

Wie de boeken van de hedendaagse stadsgoeroes leest, krijgt het idee dat ze voor ieder stedelijk probleem een oplossing hebben. Om die reden is de term goeroe op zijn plaats. Immers het substantief goeroe wordt behalve voor een spiritueel leider, ook wel gebruikt voor bekende personen wier meningen een hoog aanzien genieten. Zeker in deze laatste betekenis van het woord kan men personen als Richard Florida, Bruce Katz, Richard Sennett, Benjamin Barber en Jeb Brugmann als goeroes zien op het gebied van *le phénomène urbain*. Het zijn de vedetten die vaak gevraagd worden als *keynote-speaker* op [inter]nationale congressen en conferenties. Een volle zaal is dan gegarandeerd. Voor organiserende instanties is het prestigieus om dit soort mensen uit te nodigen. Men heeft er doorgaans een flink bedrag voor over. Dat geldt ook voor hun adviesrapporten. Stadsbestuurders verwachten hun beleidsplannen beter te verkopen als ze direct of indirect worden ondersteund door adviezen van internationale wetenschappers van naam en faam.

Voor de personen in kwestie is het vaak delicaat om als goeroe bestempeld te worden. De wetenschappers en adviseurs waar we het hier over hebben, zijn daar niet echt happig op. Ze zien zichzelf namelijk helemaal niet als een goeroe. Het is een etiket dat hen wordt opgeplakt. Het zijn geen *zelfbenoemde goeroes*, maar *goeroes tegen wil en dank*. Gegeven de pejoratieve connotatie van het etiket goeroe, is er bij hen zelfs een weerstand om op die manier te worden betiteld. Maar sociale realiteiten construeren zichzelf, immers *you are what people think you are*. Als je als goeroe wordt gezien, wordt er ook gehandeld alsof je een goeroe bent. Hoe dit ook zij, het is onzes inziens verstandig om toch vooral te letten op wat deze personen daadwerkelijk te zeggen hebben en of hun adviezen daadwerkelijk tot verbeteringen leiden.

Wat de hedendaagse stadsgoeroes beweren is zeker als significant te kwalificeren. Hun kijk op het stedelijk fenomeen is niet alleen boeiend, maar ook origineel. Dat neemt niet weg dat op ieders gedachtegoed het nodige aan te merken valt, wat ook blijkt uit het kritisch commentaar dat we bij alle vijf de goeroes hebben gegeven. Als gemeenschappelijke noemer in de kritiek is te

onderkennen dat ze allemaal uitgaan van een eendimensionale werkelijkheids-definitie, van het over-accentueren van de eigen kijk op de zaak, van welomlijnde oplossingsuggesties en van het geloof in *the one best way*. In dat opzicht voegen de hedendaagse stadsgoeroes zich in de lange stoet van producenten van stadsidealen die we kennen vanaf het ontstaan van steden. Dat is geen diskwalificatie, maar een waardering voor het feit dat ze een betekenisvolle bijdrage aan het debat over de stad hebben geleverd. Maar ook hun gedachtegoed zal te zijner tijd worden bijgezet in het panopticum van veronderstelde universele oplossingen. De hier besproken goeroes zijn geen profeten, maar ook geen charlatans; het zijn weldenkende mensen die wat markanter dan anderen hun stadsideeën voor het voetlicht weten te brengen. Daarbij geholpen door uitgeversmaatschappijen die er alles aan doen om de auteurs en hun publicaties te vermarkten.

Ook voor de geluiden van de hedendaagse stadsgoeroes geldt dat we ze moeten begrijpen binnen de specifieke tijd en ruimte, de context, waarin ze tot stand zijn gekomen. Stadsgoeroes zijn met hun pakkende verhalen [en pasklare antwoorden] in staat een groot publiek aan te spreken, een publiek dat bestaat uit meer dan alleen maar een selecte groep wetenschappelijke onderzoekers, maar ook uit bevlogen stadsbestuurders die aan de dagelijkse problemen van de stad werken. De hedendaagse stadsgoeroes bieden inspiratie en geven handelingsperspectief. Zolang er maar plaats is voor enige relativering en prudentie bij blauwdrukken voor de stad, kan dit alles zeker geen kwaad [Verheul et al, 2019]. Het is zelfs aan te bevelen dat stadsbestuurders daadwerkelijk kennisnemen van hun gedachtegoed! Mogelijk kan dit verhaal in dit opzicht een stimulans zijn [en hen ook veel leeswerk besparen].

Sturingsvragen

Als we reflecteren op de bijdragen van de besproken stadsgoeroes dan roept dat voor de bestuurskunde belangrijke vragen op. Alle besproken stadsgoeroes constateren een groeiende populariteit van steden en verwachten ook dat steden en stedelijke netwerken de passende locus bieden om uiteenlopende maatschappelijke problemen te lijf te gaan. Als dat zo is, dan zullen we

de bestuurlijke mechanismen en de bevoegdheden van stadsbesturen nader op hun effectiviteit en passendheid moeten beoordelen:

- a. Zijn de steden en hun alledaagse gemeenschappen op dit moment wel voldoende in staat om zelf de lokale problemen op de woningmarkt [de druk op de stad] op te lossen, de benodigde fysieke infrastructuur te financieren en bijvoorbeeld in de zorgvragen van sociaal zwakkeren te voorzien? Vragen als deze dwingen ons verder na te denken over de financiële en juridische verhoudingen in het binnenlands bestuur en na te denken over welke eventuele wijzigingen daarvoor nodig zijn.
- b. Welke plaats heeft het stadsbestuur bij de aanpak van wereldwijde maatschappelijke kwesties? Het geloof van de stadsgoeroes in het probleemoplossend vermogen van steden voor nationale en internationale vraagstukken is groot. Dit vraagt om het kritisch doordenken van ons internationaal bestuur en in het bijzonder de rol van steden daarin. In hoeverre en op welke wijze kunnen steden effectief beleid ontwikkelen en uitvoeren als het gaat om mondiale vraagstukken zoals klimaatverandering, energiever-spilling, terrorisme, geopolitieke spanningen en handelsoorlogen? Op het eerste gezicht lijken nationale overheden machtiger, slagvaardiger en efficiënter te zijn, ten opzichte van al die duizenden steden. Of zijn er gelegenhedencoalities tussen steden en hun landen mogelijk?
- c. Hoe verhouden steden zich tot steeds machtiger wordende multinationals, vastgoedbeleggers, banken en invloedrijke IT-bedrijven [denk aan Google, Facebook, Apple, Amazon] die vergaand in de persoonlijke levenssfeer treden? Op welke wijze zijn steden in staat om tegenover deze private machtsconcentraties publieke belangen en democratische waarden te borgen?

Stad van verschil

De stadsgoeroes vragen ons om oog te hebben voor de stad, maar dat betekent wat ons betreft ook oog hebben voor verschillen tussen steden onderling en ook verschillen binnen een stad zelf. Want iedere stad en iedere stadsbewoner is anders, en dat vraagt om een duiding van de stad van verschil. De populariteit van de stad leidt tot een toename van die verschillen en die stellen ons voor verschillende afwegingen en sturingsvraagstukken. We kunnen daarbij een onderscheid maken tussen:

Urbaan-rurale differentiaties

In Nederland zien we al dat de ongelijkheid tussen steden en regio's geleidelijk groter wordt. Er is een trek van vooral hoger opgeleiden naar de grote steden in het westen van Nederland. Zij keren meestal niet meer terug naar de plaats waar ze vandaan kwamen. De groei van werkgelegenheid en van culturele voorzieningen volgt deze beweging. We zien in de ontwikkeling van de huizenprijzen dat met name de Randstad en in het bijzonder Amsterdam aantrekkelijk zijn, ten koste van de perifeer gelegen plaatsen. Meer autonomie in de vorm van lokale belastingruimte en beleidsvrijheid zal dit proces vermoedelijk versterken. Grotere steden met draagkrachtiger inwoners kunnen meer belastinginkomsten genereren en daarmee zorgen voor een goed voorzieningenniveau. In de krimpende gebieden is dat veel lastiger. Hoe ver gaan we met de [financiële] zorg voor krimpende en andere perifere gebieden? In hoeverre kiezen we voor verdelende rechtvaardigheid door middelen over het hele land uit te smeren en infrastructuur tussen stad en platteland aan te leggen en te onderhouden?

Inter-urbane differentiaties

In het spreken over de stad zijn we al snel geneigd alle steden op één hoop te gooien, maar de verschillen tussen grote steden en kleine steden in een land, tussen oude en nieuwe steden [laat staan tussen steden in de Westerse en de Oosterse delen van de wereld] zijn soms enorm. Het is de vraag in hoeverre we met nationaal beleid daar rekening mee houden. Zo zijn de sociaal-economi-

sche karakteristieken van Rotterdam heel anders dan die van Apeldoorn. En is de werkgelegenheid van Amsterdam heel anders dan die van Terneuzen. Op internationale schaal ontstaan supersteden, die een *global network hub* zijn van een reizende klasse, die daar soms maar kort verblijft, niet stemt, en weinig of geen belasting betaalt. In hoeverre vraagt dat om een ander beleid voor een stad als Leeuwarden waar het merendeel van de inwoners uit de eigen stad of regio komt en daar ook aan verbonden blijft?

Intra-urbane differentiaties

Met de groei van de stad ontstaat voor veel steden een steeds diverser wordende populatie met een mozaïek van culturele achtergronden. Daarnaast nemen de inkomensverschillen binnen steden toe. De arme wijken blijven hun aantrekkingskracht houden op migranten die op voorspoed hopen en noodgedwongen in de goedkoopste wijken terecht komen. Tegelijkertijd neemt de druk op de mooiste buurten en huizen toe, doordat internationale rijken en expats willen leven in de stadswijken met de nabijheid van de beste culturele en groene voorzieningen. Internationale vastgoedbeleggers zijn zich daarvan bewust en zorgen met hun woningaankopen voor een verder prijsopdrijvend effect. Door de hoge woonlasten wordt het levensonderhoud duurder, en daarmee neemt het besteedbaar inkomen voor met name de midden- en lagere inkomensklassen af. Steden staan voor de uitdaging om na te denken in hoeverre zij het leven betaalbaar houden voor iedereen, in het bijzonder voor de benodigde onderwijzers, zorgpersoneel en dergelijke. Het stelt ons in de kern voor de vraag: van wie is de stad eigenlijk?

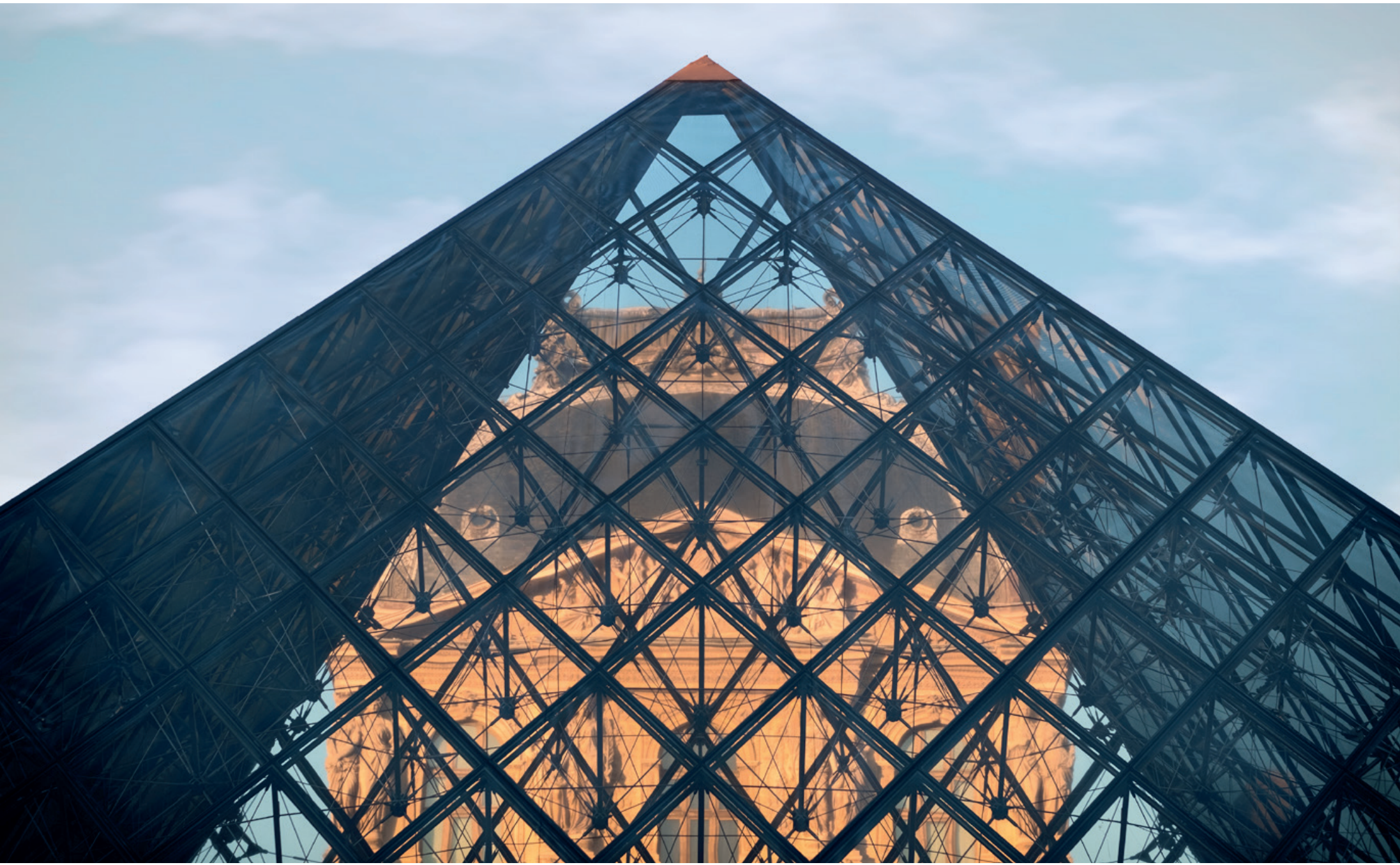

Slot

Voor het beantwoorden van deze vraag hoeven we niet alleen stadsgoeroes te raadplegen, maar zijn we ook zelf aan zet, door ons af te vragen: Wat kan er in de stedelijke arena georganiseerd worden, en wat niet? Voor wie bedenken we een oplossing en op welke wijze? De toenemende urbanisatie van de wereld vraagt aan iedereen om de hedendaagse uitdagingen te vertalen naar het niveau van de eigen stad. De demografie maakt ons immers duidelijk dat stadsleven geen verschijnsel is voor slechts een deel van de samenleving, maar dat leven in de stad 'het nieuwe normaal' is geworden. Stadsleven betreft geen eenduidige vorm en norm, want steden verschillen onderling van elkaar in omvang, populatie, fysieke, sociale en culturele structuren en instituties. Daardoor blijven steden een boeiend fenomeen en zullen - net als gedurende de afgelopen drieduizend jaar - voortdurend nieuwe stadsidealen worden bedacht en nieuwe stadsgoeroes opstaan. Gelukkig maar!

de stad als

monografie

Nico Nelissen *kom met mij mee naar Parijs*

Inleiding

Het aantal boeken dat over Parijs is geschreven, is schier oneindig. Je krijgt ze gedurende je hele [lange] leven niet allemaal gelezen. Geen nood. Niet ieder boek is even origineel en sommige zijn zo specialistisch dat ze alleen relevant zijn voor de specifiek geïnteresseerde. In de eerste plaats zijn er de reisgidsen. Alle zichzelf respecterende uitgevers hebben wel een reisgids over Parijs op de markt gebracht. Dat geldt voor Michelin, Baedeker en Berlitz, maar ook voor Kosmos, The National Geographic, Hachette, Ullmann en de Standaard Uitgeverij. Er zijn ook talrijke boeken over Parijs geschreven door wetenschappers. Historici bijten al sinds mensenheugenis hun tanden stuk op 'het monster Parijs'. Alle perioden uit de Parijse geschiedenis zijn keurig door historici geanalyseerd en beschreven: of het nu om de Parisii gaat, over het Gallo-Romeinse Lutetia, de Middeleeuwen, de Renaissance, de Zonnekoning, Madame de Pompadour, de Franse Revolutie, Marie-Antoinette, Napoleon Bonaparte, Napoleon III, Baron Haussmann, de Parijse Commune, La Grande Guerre, Les Années Folles, de Regering Vichy, Charles de Gaulle, François Mitterrand, Nicolas Sarkozy, Emmanuel Macron of over Charlie Hebdo, Bataclan of over de gele hesjes. Stadsgeografen en stadsociologen doen niet onder voor de historici. Ook zij hebben zich uitgeleefd in allerlei wetenschappelijke beschouwingen over het ontstaan en de ruimtelijke ontwikkeling van Parijs, de stedenbouwkundige structuur, de ruimtelijke planning en ordening, de volkshuisvesting en het cultureel erfgoed. En wat te zeggen van economen, juristen, bestuurskundigen, biologen, ecologen, chemici, fysici; ook zij hebben hun wetenschappelijk steentje aan Parijs bijgedragen.

Parijs: stedenbouw, architectuur en cultureel erfgoed

Ik zal hier vooral ingaan op de stedenbouw, de architectuur en het cultureel erfgoed van Parijs. Van oudsher maak ik daarbij gebruik van enkele belangrijke bronnen. In de eerste plaats is dat het boek *Paris Monuments*, geschreven en van getekende illustraties voorzien door Michel Poisson. Vanaf het eerste tot en met

het twintigste arrondissement worden de belangrijkste monumenten van Parijs beschreven. We komen te weten wanneer het monument werd gebouwd, wie de architect ervan was, tot welke bouwstijl het kan worden gerekend, wat de belangrijkste uiterlijke kenmerken ervan zijn en wat de oorspronkelijke, en ook latere functie ervan is. Persoonlijk vind ik het een onmisbare bron voor geïnteresseerden op het gebied van het Parijse culturele erfgoed. Wat betreft de recente architectuur, vooral die van de twintigste eeuw, kun je heel goed terecht bij twee andere boeken. Het ene met de titel *Guide de l'architecture moderne Paris* van de hand van Hervé Martin, waarin per arrondissement de specimen van moderne architectuur worden gepresenteerd door middel van een foto, een korte beschrijving en soms ook met plattegronden en doorsneden. In de tweede plaats is dat het door Andrew Ayers in het Engels geschreven boek *The Architecture of Paris*. Dit heeft een soortgelijke opzet, maar is wat uitvoeriger in de toelichting. Door deze boeken te raadplegen, raak je al een beetje vertrouwd met de vedetten van de Franse architectuur: Hector Guimard, Auguste Perret, Henri Sauvage, Le Corbusier, Robert Mallet-Stevens, Jean Nouvel en Christian de Portzamparc. De website waar ik altijd gebruik van maak als het om hedendaagse architectuur gaat, is www.archi-guide.fr. Je kunt zoeken op land en plaats of op de naam van de architect. Als je de stad Parijs kiest, worden de gegevens verstrekt per arrondissement. Informatie over de stedenbouwkundige ontwikkelingen van Parijs vind je op de site van de gemeente Parijs www.paris.fr. Daar valt te lezen hoe Parijs in de loop van de twintigste eeuw in stedenbouwkundig opzicht talrijke ingrijpende transformaties heeft ondergaan. We zullen ze in dit hoofdstuk de revue laten passeren.

Korte geschiedenis van Parijs

Parijs kent een geschiedenis van ruim twee duizend jaar. In de derde eeuw voor Christus vestigt zich de Keltische vissersstam der Parisii op het Île de la Cité. Met de komst van Julius Caesar in 52 voor Christus wordt deze nederzetting der Parisii veroverd en begint de Romeinse tijd. De nederzetting wordt aangepast en omgedoopt tot Lutetia. Vanaf de eerste eeuw na Christus wordt de Gallo-Romeinse nederzetting voorzien van gebouwen die horen bij een dergelijk type

stad: tempels, thermen, forum, basilica, arena, stadsmuren, stadspoorten, herbergen, werkplaatsen, woonhuizen enzovoort. Uit die periode zijn in het huidige stadsbeeld nog maar enkele fragmenten over, zoals de Thermes de Cluny en de Arène de Lutèce. Omstreeks 250 sterft Saint-Denis de martelaarsdood. Deze gebeurtenis markeert de toenemende kerstening van de stad. De invasie der Franken vindt plaats vanaf het begin van de zesde eeuw. Clovis maakt van Parijs zijn hoofdstad. Aanvallen van Noormannen en Vikingen doen de stad geen goed. Rond het jaar 1000 wordt Parijs de hoofdstad van een gebied dat later Frankrijk wordt genoemd. In de Middeleeuwen vinden veel bouwactiviteiten plaats, waarvan we vandaag de getuigenissen nog goed kunnen zien, zoals de kerk Saint-Germain-des-Prés, de basiliek van Saint-Denis, de kathedraal Notre-Dame en de laatgotische Sainte-Chapelle. De stad krijgt niet alleen sacrale, maar ook profane gebouwen, waaronder het Palais de la Cité, stadsmuren [door toedoen van Philippe-Auguste en later van Charles Quint], stadspoorten, stadhuis en werkplaatsen. Kastelen, zoals het Louvre en het Château de Vincennes worden onderkomens voor de Franse koningen. Met de komst van de Bourbons in de zestiende eeuw ontstaat een enorme bouwactiviteit: het Place des Vosges wordt aangelegd, het Hôpital de la Charité wordt gesticht, het Palais du Luxembourg en het Palais Royal gaan het stadsbeeld verfraaien. Een enorme [bouw]impuls gaat uit van Lodewijk XIV, de Zonnekoning. Hij verplaatst weliswaar zijn residentie naar Versailles, maar tijdens zijn heerschappij komt in Parijs zelf het nodige tot stand. Geassisteerd door zijn *architecte au roi*, Jules Hardouin-Mansart, komt het Hôtel des Invalides tot stand en wordt de wijk Le Marais aangelegd. Tot aan de Franse Revolutie blijven de Franse koningen hun stempel drukken op Parijs, onder andere door de aanleg van koningspleinen [Place Dauphine, Place des Victoires, Place Vendôme en Place de la Concorde], door de bouw van kerken te stimuleren [Panthéon] en door openbare gebouwen op te richten [École Militaire]. De plattegrond van Parijs wordt onder invloed van Napoleon Bonaparte verder ingevuld met enorme gebouwen, zoals de Madeleine en de Arc de Triomphe. Tot ongeveer 1850, tot de komst van Napoleon III, is Parijs nog in belangrijke mate een combinatie van Middeleeuwse stad en Koningsstad. Maar daarin komt verandering. De grootste transformatie die Parijs heeft doorgemaakt, is die welke tot stand kwam door het 'gelegenheidsduo': Napoleon III en Eugène Haussmann. Napoleon Bonaparte verloor in 1815 de Slag bij Waterloo. Hij verdween definitief

van het politieke toneel door zijn verbanning naar Sint-Helena. Zoals bekend, was Napoleons broer Lodewijk een aantal jaren koning van Nederland. Uit zijn huwelijk met Hortense werden drie kinderen geboren: Napoleon-Charles, Napoleon-Louis II en Charles-Louis. Naar de mening van de Bonapartisten was na de dood van twee zonen, de laatste zoon Charles-Louis de rechtmatige opvolger van Napoleon Bonaparte. Het Franse volk dacht daar anders over en wilde eigenlijk niets meer te doen hebben met de Bonapartes. Charles-Louis werd zelfs uit Frankrijk verbannen en zocht een veilig heenkomen naar Engeland, meer specifiek naar Londen. In deze zich moderniserende stad zag hij dat er talrijke publieke werken werden uitgevoerd waardoor Londen een moderne metropool werd. Vooral de grootse boulevards maakten een enorme indruk op hem. Toen Charles-Louis Napoleon zich weer in Frankrijk mocht vestigen, werd hij gekozen tot parlementslid in de *Assemblée Nationale*. Bij de presidentsverkiezingen van 1848 werd hij de eerste door het volk gekozen president van de Republiek. In 1851 stelde Charles-Louis Napoleon het parlement voor om de grondwet te wijzigen en wel zodanig dat de president herkiesbaar zou kunnen zijn. Hij vond dat de vierjaarlijkse termijn niet lang genoeg was om zijn plannen en voornemens te realiseren. Het parlement stemde daarmee echter niet in. Op 2 december 1851 pleegde Charles-Louis Napoleon een staatsgreep en ontbond het parlement. Op basis van de verworven meerderheid bij een volksraadpleging werd zijn presidentiële termijn alsnog verlengd. Hij werd zelfs tot erfelijk Keizer uitgeroepen en liet zich in 1852 officieel tot Keizer kronen, net als zijn oom Napoleon Bonaparte. Als Napoleon III ging hij vanaf dat moment de geschiedenis van Frankrijk [en Parijs] enkele decennia lang bepalen.

Parijs 1850-1900

In 1853 werd Georges-Eugène Haussmann [1809-1891] benoemd tot prefect van het departement van de Seine. Tot 1870 zou hij deze functie blijven vervullen. Bij zijn aanstelling kreeg hij de opdracht om Parijs te *aérer, unifier et embellir*. Hij moest de stad ruimte geven, de verschillende delen met elkaar verbinden en de stad ook mooier maken. Zijn naam blijft verbonden met de grootste transformatie die Parijs in haar geschiedenis heeft doorgemaakt. In opdracht van Napoleon III

ontwierp hij plannen voor de omvorming van Parijs tot een moderne metropool. De plannen van Haussmann zijn vooral bekend vanwege de grote boulevards en avenues die hij dwars door de stad liet realiseren. Maar hij deed meer. Hij liet ook nieuwe parken aanleggen en bestaande parken uitbreiden. Hij ontwierp een nieuw watervoorzienings- en rioleringsstelsel [*les égouts*] en liet een [deels ondergronds] kanaal [Canal Saint-Martin] aanleggen. Hij zorgde voor spoorlijnen met nieuwe [kop]stations. Ook liet hij nieuwe bruggen bouwen, voegde het monumentaal operagebouw aan het stadsbeeld toe en was de initiatiefnemer bij het tot stand komen van meerdere openbare gebouwen.

Boulevards

Om een indruk te krijgen van de grootsheid van zijn plannen, is het goed om op het uitzichtplatform van de Arc de Triomphe te gaan staan. Het is de plek bij uitstek om de 'Haussmannisering' van Parijs concreet te ervaren. Je kunt er alle richtingen uitkijken: overal zie je het werk van Haussmann. Hij heeft onder andere boulevards laten aanleggen die allemaal uitkomen op de Place Charles de Gaulle, met vanuit elke boulevard een fraai zicht op de Arc de Triomphe. Vanuit stedenbouwkundig oogpunt gezien waren ook de aanleg van pleinen en straten rondom de Place de la Bastille en de Place de la Nation van groot belang, hoewel bij beide pleinen het sterpatroon van straten minder consequent is doorgevoerd. Dan zijn er de brede boulevards dwars door Parijs, zoals de verlenging van de Rue de Rivoli, de Boulevard Saint-Germain en de later naar hem genoemde Boulevard Haussmann. Het ging in totaal om ongeveer 80 kilometer aan boulevards. De breedte van de boulevards maakte het voor rebellen tegen het regime moeilijk om barricades op te werpen. Bovendien konden op deze brede boulevards kanonnen worden ingezet tegen demonstranten en waren ook snelle verplaatsingen van de ordediensten mogelijk. De herinrichting van Parijs door Haussmann steunt op twee principes. In de eerste plaats op wat wordt genoemd *La Grande Croisée*: het grote kruispunctief met het centrum boven het Île de la Cité. In de tweede plaats het leggen van verbindingen tussen het centrum en de randen van de stad. De realisatie van zijn plannen is in drie stappen verlopen [*Les Trois Réseaux*]. Allereerst werkte Haussmann aan de genoemde *La Grande Croisée*. Verder liet hij het Quartier Latin en het Île de la Cité openbreken. Voorts zorgde hij voor de aanleg van diagonalen die vanuit de rand van de stad een verbinding vormden met *La Grande Croisée*.

Bebouwing en straatmeubilair

De bebouwing langs de grote boulevards werd met voortvarendheid aangepakt. Voor deze nieuwbouw moesten bestaande, smalle straatjes met hun hoge smalle huizen worden gesloopt. Daarvoor in de plaats kwamen grote appartementencomplexen in een relatief uniforme stijl. De smalle kronkelige straatjes en steegjes veranderden in brede, rechte avenues en boulevards. De hoge verticale huizen werden vervangen door een horizontaal georiënteerde bebouwing parallel aan de avenues. De bebouwing kreeg de kenmerkende kleur oker door het veelvuldig gebruik van kalksteen, afkomstig uit de steengroeven in de buurt. De bebouwing bestaat veelal uit een plint met daar bovenop vijf lagen en een zogeheten set-back. De appartementen werden voorzien van doorlopende balkons met smeedijzeren hekken. De bebouwing zag er aan de buitenkant zeer voornaam uit, maar het interieur was Spartaans te noemen: leeg en zonder enige franje. Wil je zien hoe het er allemaal uitzag direct na de realisatie, kijk dan eens naar het schilderij van Caillebotte *Jeune homme à la fenêtre*. Het geeft een prachtig beeld van de sereniteit en grootsheid van de Haussmann-boulevards. Aan beide kanten van de boulevards werden bomen geplant. Ook werd straatverlichting aangebracht. De bomen en straatlantaarns bepalen nog altijd het karakteristieke beeld van Parijs. Zelden wordt melding gemaakt van het feit dat de boulevards ook een nieuwe bestrating kregen. In tegenstelling tot de Middeleeuwse straten die niet of nauwelijks geplaveid waren, kregen de boulevards een 'stenen tapijt', een bestrating met kasseien.

Waterleiding en riolering

Zoals gezegd, het ging bij de plannen van Haussmann niet alleen om avenues en aangrenzende bebouwing, maar ook om een compleet ondergronds waterleidings- en rioleringsstelsel. De cholera-epidemieën zorgden om de paar jaar in de steden voor talrijke dodelijke slachtoffers. Het was ook toen al bekend dat deze ziekte samenhangt met de erbarmelijke hygiënische omstandigheden in de steden: vervuild drinkwater en de alom aanwezige faecaliën. Haussmann liet onder de nieuwe boulevards een compleet nieuw waterleidings- en rioleringsstelsel aanleggen. Je kunt deze nog altijd bezichtigen, je moet natuurlijk wel geen last hebben van claustrofobie. Dit complexe waterleidings- en rioleringsstelsel had een lengte van wel 2.100 kilometer. Tot 1850 werd het drinkwater

uit de Seine gehaald en dit terwijl de rivier tevens dienst deed als riool. Ter verbetering van deze situatie werden twee grote aquaducten gebouwd voor de toevoer van schoon water en werd ook een groot bassin voor de watervoorraad aangelegd. Het Canal Saint-Martin werd gedeeltelijk overkluisd en verdween over een lengte van twee kilometer onder de grond: vanaf de draaibrug bij de Rue Dieu, om pas weer voorbij de Place de la Bastille boven de grond te komen ter hoogte van de haven van het Arsenal. Eén van de belangrijkste redenen voor de overkluising was dat het kanaal het leger niet zou hinderen bij het onderdrukken van opstanden.

Parken

Naast de aanleg van boulevards en een ondergronds water- en rioleringsstelsel, vormde de groenvoorziening een belangrijk thema bij het meer ruimte, licht en lucht geven aan Parijs. Door toedoen van Haussmann werden tal van parken aangelegd, uitgebreid, dan wel verfraaid. Niet alleen grote stadsparken als het Bois-de-Boulogne, het Bois-de-Vincennes en het Parc des Buttes-Chaumont, maar ook tal van kleinere parken, zoals het Parc Monceau en het Parc Montsouris. Al deze stadsparken zijn bijzonder imposant en zeer fraai. Ze bestrijken een groot oppervlak, zijn aangelegd volgens de principes van de Engelse landschapsarchitectuur en zijn voorzien van bijzondere gebouwtjes [*follies*]. Het door architect Gabriel Davioud ontworpen Parc des Buttes-Chaumont bijvoorbeeld heeft een grote waterpartij met een eilandje, een grot, twee bruggen en een tempeltje; dat alles binnen een aanleg met grote hoogteverschillen.

Stationsgebouwen

Onderdeel van de Haussmann-plannen was ook het verbeteren van het openbaar vervoer via rails. In die tijd was de trein in opmars. Parijs moest aangesloten worden op de rest van Frankrijk, of beter gezegd op de rest van Europa. De aanleg van spoorstations had daarbij hoge prioriteit. Zo kwamen in de tweede helft van de negentiende eeuw meerdere kopstations tot stand, die allemaal door in die tijd bekende architecten werden ontworpen: Gare de l'Est [architect François Duquesney], Gare du Nord [architect Jacques Hittorf], Gare Saint-Lazare [architect Alfred Armand], Gare Montparnasse [architect Victor Lenoir], Gare d'Austerlitz [architect Félix-Emmanuel Callet] en het Gare de Lyon [architect

Marius Toudoire]. Hoe de stations er destijds uitzagen, toen de stoomtreinen met hun fel gefluit en hun grote stoomwolken in- en uitreden, kan men prachtig zien op de schilderijenreeks die Claude Monet maakte van de Gare Saint-Lazare.

Fraaie gebouwen

De verfraaiing van Parijs [*embellissement*] werd door Haussmann niet alleen nagestreefd bij de boulevards, woonbebouwing, parken en stations, maar ook bij opvallende solitaire gebouwen, die op strategische plekken in de stad werden gerealiseerd. Het meest tot de verbeelding sprekende voorbeeld is, volgens mij, het Operagebouw, de zogeheten Opéra Garnier. Het gebouw dankt zijn naam aan de architect die het in 1861 ontwierp: Charles Garnier. Het is een enorm gebouw, zowel wat betreft de ligging, alsook de afmetingen en het volume. Het heeft een oppervlakte van ruim 11.000 m². Het is maar liefst 125 meter breed, 173 meter lang en 73,6 meter hoog. Er zijn in de operazaal meer dan 2.000 zitplaatsen. Als je er een voorstelling bijwoont, vergeet dan niet te kijken naar de zes ton wegende kroonluchter die door Garnier zelf werd ontworpen. Voordat je in de operazaal komt, heb je al kennis kunnen maken met een indrukwekkende marmeren trap en het daar in 1964 door Marc Chagall beschilderde plafond.

Kritiek op Haussmann

De grote reeks ingrepen die Haussmann in de metropool doorvoerde zijn uiteraard niet zonder kritiek gebleven. Het waren al met al peperdure werken, die een behoorlijk beslag legden op de begroting. Maar ambities kosten geld. Ze zorgden weliswaar voor prestige en aanzien van het Keizerrijk, maar dit alles ging wel ten koste van de arme bevolking. Die werd namelijk uit Parijs verdreven, omdat ze de dure appartementen niet kon betalen. Ook gingen veel ondernemingen failliet als gevolg van de eindeloze bouwactiviteiten waardoor hun neringen niet of slecht bereikbaar waren. Dit alles leidde uiteindelijk tot een grote ontevredenheid onder de Parijse bevolking. Het kon niet uitblijven dat de grote [ongedekte] investeringen uiteindelijk tot een quasi-failliet van de stad zouden leiden. Tenslotte moest ook de inmiddels tot Baron benoemde Haussmann het veld ruimen. Om zijn eigen populariteit wat op te krikken liet Napoleon III de grote verbouwer van Parijs ontslaan. Nu, 150 jaar na zijn verdwijnen van het toneel, heeft Parijs er een robuuste, adembenemende stedenbouwkundige

onderlegger aan overgehouden, die naast respect en bewondering, uiteraard ook kritiek en afschuw oproept.

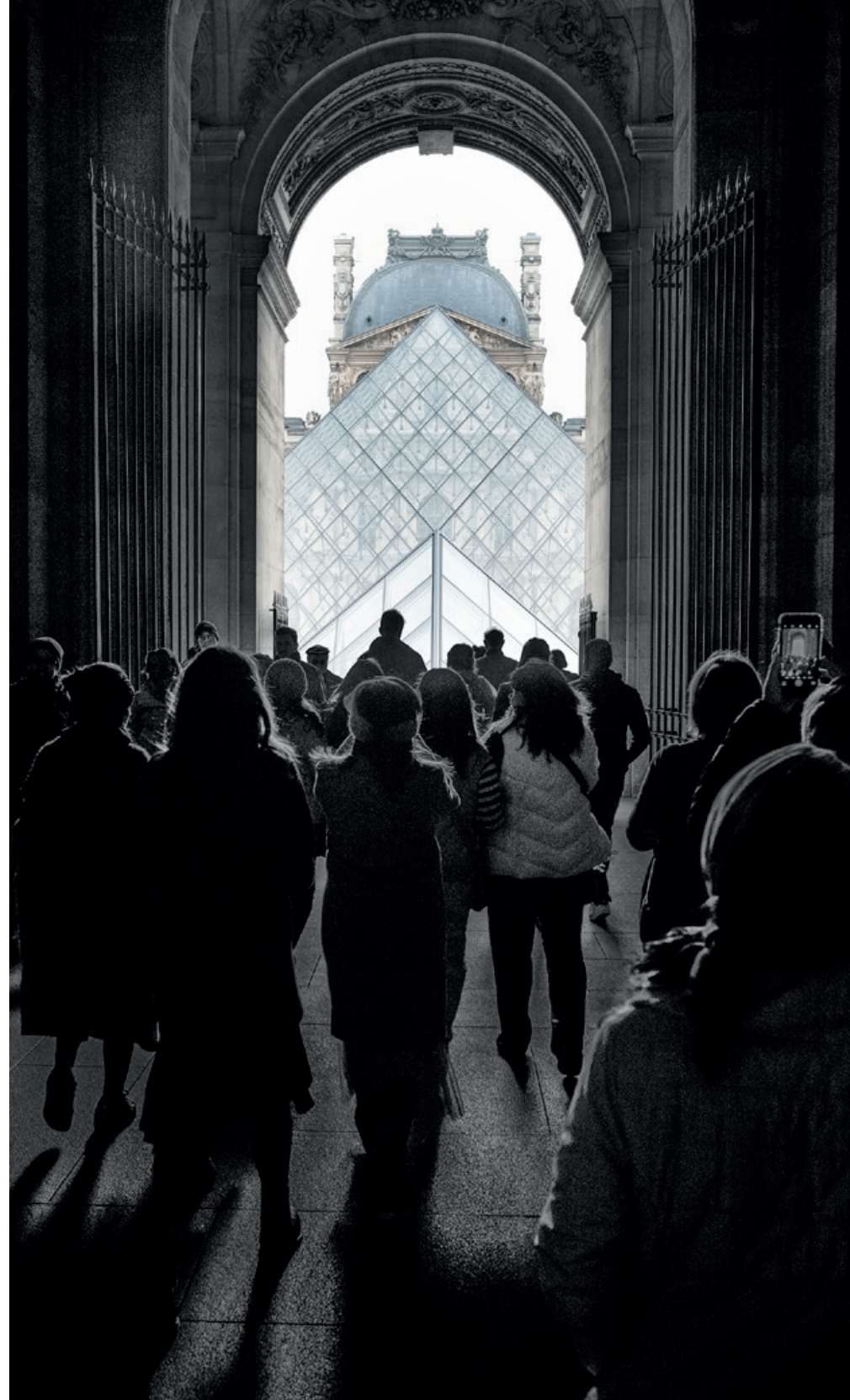
Viollet-le-Duc

Gedurende de negentiende eeuw werd naarstig gezocht naar de eigen Franse traditie op het gebied van de bouwkunst. Die werd gevonden in de gotische architectuur van de Middeleeuwen, waarvan de vele kathedralen, vooral in Parijs en zijn directe omgeving, getuigen. Het was met name Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc [1814-1879] die wees op het belang van de gotiek voor de eigen, identiteitsarchitectuur van Frankrijk. In opdracht van de toenmalige inspecteur van de monumentenzorg Prosper Mérimée restaureerde hij talrijke Middeleeuwse gebouwen, die tijdens de beeldenstorm en de Franse Revolutie vernield of beschadigd waren. Hij deed dat op een zeker niet onomstreden manier. Hij interpreteerde de Middeleeuwse gotische architectuur soms buitengewoon vrij. Hij maakte zijn restauratieprojecten mooier en gotischer dan ze ooit waren [geweest]. Illustratieve voorbeelden zijn de restauratie van de kerk van Vézelay, van het kasteel van Pierrefonds en van de stad Carcassonne. Ook in Parijs heeft Viollet-le-Duc zijn neogotische sporen nagelaten. Hij restaureerde daar de Sainte-Chapelle en de Notre-Dame. In dit laatste project is heel duidelijk zijn architectonische aanpak te herkennen. Hij bracht niet alleen het gebouw terug in de oude toestand, maar voegde er ook nieuwe elementen aan toe. Die hadden er naar zijn mening wel moeten zijn wanneer destijds 'historisch perfect' zou zijn gebouwd. Zo voegde hij aan de Notre-Dame een spits toe op de viering. Bij de brand in de Notre Dame van 2019 is deze vieringtoren verloren gegaan. De gedachte is om deze weer in de oorspronkelijke vorm terug te plaatsen op het dak van de kathedraal.

Parijs 1900-1950

1900-1910

In 1900 werd voor de vijfde keer in Parijs een wereldtentoonstelling gehouden. Het eerste decennium van de twintigste eeuw wordt op het gebied van de architectuur behalve door deze wereldtentoonstelling, ook sterk bepaald door de

hoogtijdagen van de art nouveau en de ‘vermaatschappelijking’ van de betonarchitectuur. Prominente Franse architecten beginnen binnen de Haussmann-enveloppe op een eigen manier de stad te transformeren. Ze introduceren een nieuwe architectuurtaal, gebruiken nieuwe materialen en passen dit alles toe op nieuwe architectonische opgaven.

Wereldtentoonstelling

De sporen van de Wereldtentoonstelling 1900 zijn in Parijs ook nu nog altijd goed te zien. Het gebied langs de Seine ter hoogte van enerzijds de Avenue des Champs-Élysées en anderzijds het Champ-de-Mars was al bij eerdere wereldtentoonstellingen uitgegroeid tot hét gebied bij uitstek voor de hallen en paviljoens van de deelnemende landen. Op het terrein waar tijdens een vroegere wereldtentoonstelling al een grote glazen hal had gestaan, werden voor de tentoonstelling van 1900 twee nieuwe gebouwen opgericht: Le Grand-Palais en Le Petit Palais. Bovendien werd ter hoogte van deze locatie een nieuwe brug over de Seine aangelegd: Le Pont Alexandre III. Deze drie elementen samen vormen een stedenbouwkundig ensemble van hoge kwaliteit. Ze zijn alle drie nog altijd beeldbepalend voor Parijs.

Art nouveau

De hoogtijdagen van de art nouveau liggen in de periode tussen 1880 en 1914. Deze stroming is breder dan alleen bouwkunst, ze heeft ook te maken met toegepaste kunsten, decoratieve kunsten, beeldhouwkunst en schilderkunst. Het is goed om te weten dat vrijwel elk land in Europa een eigen naam voor deze kunststriching heeft. In Duitsland heet ze *Jugendstil*. In Italië wordt van *Liberty Style* gesproken, terwijl de stroming in Spanje nauw gekoppeld is aan het werk van Antonio Gaudí en daar bekend staat onder de naam *Modernismo* of *Catalaanse Renaissance*. In Hongarije en Oostenrijk, meer specifiek in Boedapest en Wenen, wordt gesproken van *Budapester Secession* en *Wiener Secession*. Verder is er de geometrische art nouveau van Charles Rennie Mackintosh uit Glasgow. De term art nouveau wordt vooral in Frankrijk, België en Nederland gebruikt. Fameuze centra van deze stijl zijn plaatsen als Brussel, Nancy, Parijs, Darmstadt, Wenen, Boedapest, Riga, Helsinki, Glasgow, Milaan en bijvoorbeeld Barcelona. Ook een aantal Nederlandse steden heeft prachtige gebouwen in deze stijl. Denk bijvoor-

beeld aan Utrecht, Den Haag, Leeuwarden, Arnhem, Nijmegen, Roermond, Den Bosch en Maastricht. Ter zijde zij nog opgemerkt dat de term Jugendstil voortkomt uit de naam van het weekblad *Die Jugend*, dat vanaf 1896 in München verscheen. De term art nouveau verwijst naar een winkel in Parijs met de naam *art nouveau*. Daar werd door de kunsthandelaar Siegfried Bing nieuwe kunst aangeboden. Tussen de verschillende centra van de art nouveau zijn er onderling behoorlijk grote verschillen. Toch hebben ze allemaal gemeenschappelijke kenmerken. Een belangrijke inspiratiebron van de art nouveau is de natuur. Niet zonder reden dat de motieven vaak ontleend zijn aan gestileerde planten en bloemen [lelies, irissen, papavers, rozenknoppen], vogels [zwanen, pauwen] en libellen. We vinden die motieven terug zowel aan de buitenkant van de gebouwen, als ook binnen in het interieur, bijvoorbeeld bij bovenlichten, glazen hemels, trapleuningen en balkons. Deze motieven werden in glas, ijzer, tegels en mozaïeken uitgevoerd. De basis van de art nouveau lag in Engeland. Door de opkomst van de industrie raakte het ambachtelijke handwerk uit de gratie. De *Arts-and-Crafts Movement* van John Ruskin en later ook van William Morris benadrukte de artistieke en culturele betekenis van ambachtelijk en kunstzinnig vervaardigde producten. Een in dit verband relevante term is ‘Gesamtkunstwerk’. Dat wil zeggen dat dezelfde stijlkenmerken terugkomen in zowel het gebouw, de meubels, als in de gebruiksvoorwerpen. Tot de belangrijkste architecten van de art nouveau behoren Victor Horta [Brussel], Henry van de Velde [Weimar], Jules Lavirotte en Hector Guimard [Parijs], Henri Sauvage [Nancy], Antonio Gaudí [Barcelona], Charles Rennie Mackintosh [Glasgow], Otto Wagner, Josef Hoffmann en Joseph Maria Olbrich [Wenen], Ödön Lechner [Boedapest] en Peter Behrens [Darmstadt]. In Parijs zijn de volgende art-nouveaupanden zeer bezienswaardig: het Immeuble aan de avenue Rapp en het Hôtel Céramic, beide van Jules Lavirotte, Le Castel Béanger en Les Bouches de Métro van Hector Guimard en L’Église Notre-Dame du Travail van Jules-Godefroy Astruc.

Betonarchitectuur

Min of meer parallel aan de art nouveau ontwikkelde zich de betonarchitectuur. De betonskelet-bouw ontstond in 1892 toen de Fransman Hennebique [1842-1921] voor het eerst bij een appartementengebouw gewapend beton toepaste. Vooral industriële gebouwen werden van een betonskelet voorzien,

waarbij deze constructie vaak ook in het zicht bleef. Voor representatieve gebouwen werd het betonnen skelet omhuld met gevels van natuursteen of baksteen. Eén van de prominente figuren op het gebied van de betonarchitectuur is Auguste Perret [1874-1954], een van de drie 'Frères Perret'. De in België geboren architect kwam uit een aannemersfamilie die zich had gespecialiseerd op het gebied van gewapend beton. Tijdens zijn studie aan de de Parijse École des Beaux-Arts leerde hij de klassieke principes van proportie en composities. Deze wist hij te transformeren naar de betonarchitectuur. Hij heeft vooral naamsbekendheid gekregen door zijn wederopbouwprojecten van na de Tweede Wereldoorlog: de stationswijk van Amiens en de binnenstad van Le Havre. Maar al veel eerder had hij naam gemaakt met projecten in Parijs en omgeving. Zo ontwierp hij een appartementencomplex aan de Rue Franklin, de garage Ponthieu, de muziekhall van de École Normale de Musique, het Théâtre des Champs-Élysées en - even buiten Parijs in de plaats Le Raincy - de Cathédrale Notre-Dame du Raincy.

1910-1920

Het tweede decennium van de twintigste eeuw kan uiteraard niet los worden gezien van wat zich in de jaren 1914-1918 afspeelde: de Eerste Wereldoorlog. In Frankrijk staat deze oorlog bekend onder de naam *La Grande Guerre*. Een grote oorlog was het inderdaad: miljoenen dodelijke slachtoffers en nog veel meer gewonden. Tegen deze achtergrond is het een beetje vreemd om aandacht te vragen voor architectuur en stedenbouw uit deze periode. Wat valt er eigenlijk te zeggen over de architectuur in Parijs in een zo buitengewoon moeilijke periode voor deze stad? In fysieke zin heeft Parijs als stad weinig geleden onder *La Grande Guerre*. Het was natuurlijk wel een periode waarin de bouwactiviteiten op een laag pitje kwamen te staan. Desondanks gebeurde er op het terrein van de architectuur toch nog wel het een en ander. Het einde van de Eerste Wereldoorlog impliceerde een herbezinning op de toekomst. Daarbij werden ideeën ontwikkeld over een nieuwe toekomst: de maatschappij moest gemoderniseerd worden. De bakermat werd gelegd voor een nieuwe architectuur die spoedig alle aandacht voor zich zou opeisen: Het Nieuwe Bouwen, Bauhaus, *La Modernité*.

Maar het zou nog een paar jaren duren voordat daarvan de resultaten zichtbaar zouden worden. De periode 1910-1920 is een overgangperiode waarin de art nouveau op zijn retour is, de betonarchitectuur aan betekenis wint, de moderniteit zich aandient, maar tegelijkertijd ook een nieuwe stijl tot bloei komt, namelijk de art deco. Tot de meest opvallende architectonische prestaties uit deze periode in Parijs kunnen worden gerekend ateliers met woningen aan de Rue Campagne Première, appartementen aan de rue Balliard, Le Théâtre des Champs-Élysées, Les Magasins Réunis-Étoile en twee complexen terraswoningen van Henri Sauvage. In stedenbouwkundige zin diende zich een nieuw fenomeen aan, namelijk het slechten van de verdedigingswerken die op last van Adolphe Thiers, toenmalig premier van Frankrijk, tussen 1841 en 1844 waren aangelegd. Het ging om een groot cordon van bolwerken om Parijs heen met de bedoeling om op die manier de vijand buiten de stad te houden. Deze verdedigingswerken besloegen een enorme oppervlakte van bijna 8.000 hectaren. De lengte van deze verdedigingslinie was 33 km en omvatte bijna 100 bastions. Inmiddels was ook in Frankrijk een wet aangenomen die voorzag in financiële steun bij de bouw van woningen bestemd voor de arbeidende klasse. Het is goed om erop te wijzen dat Parijs door het slechten van de Thiers-linie er een enorm grondgebied bij kreeg. Natuurlijk rees de vraag of deze zone ingevuld zou moeten worden in de traditie van Haussmann of dat voor dit gebied een andere, meer eigentijdse stedenbouwkundige oplossing gewenst zou zijn.

1920-1930

De overwinning van de geallieerde troepen op de Duitse vijand bracht een euforie in Frankrijk teweeg. Na de verwerking van de oorlogstrauma's was er ruimte voor optimisme, men hoopte op en verlangde naar een betere toekomst. Elzas-Lotharingen werd weer onderdeel van Frankrijk en Duitsland werd verplicht tot enorme herstelbetalingen. Zeker in het begin van de jaren twintig leefde uitdrukkelijk de gedachte dat zich een nieuwe toekomst aandiente waarin wetenschap en technologie het zouden winnen van geloof en traditie. De gedachte van *Untergang des Abendlandes* [Spengler] werd overvleugeld

door het gedachtegoed van de moderniteit. Dat kwam in het Parijse straatbeeld ook tot uiting. Auto's gingen de boulevards opeisen, de uitgaansgelegenheden werden gefrequentierd, mannen droegen hoeden en lange modieuze jassen, vrouwen kleedden zich in korte rokken, knipten hun haar kort en rookten sigaretten. Huizen kregen een ander aanzien. Parijs werd nog meer dan voorheen het centrum voor de kunst. Kunstenaars en literatoren trokken naar Parijs om daar aan het bruisende culturele leven deel te nemen. Om een paar namen te noemen: Picasso, Dalí, Cézanne, Braque. Zij woonden bij voorkeur in Montmartre en later ook in Montparnasse of in het Quartier Latin. Nieuwe bewegingen zoals art deco, het Kubisme en Surrealisme vonden hier hun oorsprong, terwijl andere stromingen zoals Dada en Expressionisme er een goede voedingsbodem vonden. De toeristenstroom naar Parijs begon grote vormen aan te nemen. Vooral Amerikanen ontdekten massaal de lichtstad. Het waren *Les Années Folles*, de dolle jaren waarin alles kon en waar de vrijheid schier onbegrensd leek. In deze periode ontwikkelt zich in de architectuur naast de art deco, ook de stroming van het Modernisme: *La Modernité*.

Le Corbusier

De uit Zwitserland afkomstige architect Le Corbusier gaat een prominente rol spelen in Parijs [en daarbuiten]. Hij krijgt opdrachten, aanvankelijk uit de wereld van de eigen familie en van kunstenaars, voor het ontwerpen van woningen en ateliers die tot op de dag van vandaag mede het ruimtelijk beeld van Parijs bepalen. Decennialang zouden Le Corbusier en zijn adepten het architectuurklimaat in Parijs gaan bepalen. Zij konden steunen op het gedachtegoed en de ontwerp-theorieën van hun voorgangers: Tony Garnier, Auguste Perret en Henri Sauvage. Misschien goed om hier een paar woorden te wijden aan de stroming van het Modernisme. Het Modernisme is eigenlijk een verzamelnaam voor vernieuwende stromingen in de eerste helft van de twintigste eeuw. De naam wordt gebruikt voor een culturele beweging die vooral na de Eerste Wereldoorlog zich verzet tegen de verheerlijking van de traditie en die nieuwe, moderne wegen zoekt. Er moest een passend antwoord komen op de nieuwe uitdagingen van de moderne maatschappij. In de architectuur verwijst de stroming vooral naar het benaderen van de bouwopgave vanuit het perspectief van functionaliteit. Centraal staat de functie en de vorm is daarvan een

afgeleide: *form follows function* [Mies van der Rohe]. Equivalente begrippen voor deze stroming zijn Het Nieuwe Bouwen, Nieuwe Zakelijkheid en Bauhaus, het laatste verwijst naar de opvattingen van de architectuuropleiding in Dessau. Het ornament wordt afgezworen en daarvoor in de plaats komen strakke, sobere, geometrische basisvormen, platte daken en het gebruik van moderne materialen zoals gewapend beton. Dat alles het liefst in een lichte, zo mogelijk witte kleur. Le Corbusier zag een huis als een *machine à habiter*. Bekende werken van Le Corbusier in Parijs zijn: La Maison Ozenfant, Les Villas La Roche/Jeanne-ret-Raaf, Le Pavillon Suisse, Les Appartements Molitor en La Maison du Brésil. Le Corbusier zou Le Corbusier niet zijn als hij ook niet een eigen[zinnige] opvatting had over stedenbouw. Die heeft hij uitgewerkt in een boek met de titel *Urbanisme*. Parijs had er heel anders uitgezien als zijn *Le Plan Voisin* zou zijn gerealiseerd. De autofabrikant Voisin gaf opdracht aan Le Corbusier om een stedenbouwkundig plan voor de binnenstad van Parijs te maken. Dat deed hij maar al te graag. Hij werkte aan dit plan gedurende de jaren 1922-1925. In dit plan kon hij zich uitleven en zijn radicale urbanistische principes uitwerken. Hij hield van grootschalige, in zijn ogen grootse, ingrepen in het stedelijk weefsel. Hij schuwde daarbij absoluut niet om de historische bebouwing zo maar weg te denken en daarvoor in de plaats gigantische moderne torens te plannen. In 1925 werd Le Plan Voisin gepresenteerd. De auto als symbool van de moderne maatschappij werd daarbij het uitgangspunt. Dat beviel de autofabrikant Voisin uiteraard wel. Hij zag in gedachten zijn omzet en winst stijgen. Le Corbusier had voor het gemak de historische bebouwing van het centrum van Parijs met de grond gelijk gemaakt. Daarvoor in de plaats waren grote, brede boulevards gekomen waarover het verkeer zich gemakkelijk kon bewegen. De 200 meter hoge torens waren vooral bestemd voor kantoren. Parijs had naar zijn mening behoefte aan een nieuw, modern zakendistrict. Op het dak van de kantoortorens waren daktuinen gepland.

1930-1940

Men splitst het Interbellum in Frankrijk meestal op in twee perioden. De jaren twintig als de tijd waarin vrolijkheid en illusies heersten en de jaren dertig waarin tegenspoed en crisis de boventoon voerden. De jaren dertig waren voor veel Fransen een heel moeilijke tijd. De Krach van 1929 in Wall Street veroorzaakte

wereldwijd een economische crisis. Ook Frankrijk ondervond daarvan uiteraard de effecten. De werkloosheid nam gigantische vormen aan. De levensstandaard van vele mensen daalde. Sommige groepen raakten in acute financiële en sociale problemen. Een en ander had uiteraard ook zijn gevolgen voor de bouwactiviteit in Parijs. Het eerder ingezette grootscheepse sociale woningbouwproject gericht op betaalbare sociale huurwoningen [HBM] werd in de jaren dertig weliswaar gecontinueerd, maar verliep op den duur toch moeizaam. De in die periode populaire stroming van de art deco had duidelijke effecten op de aard en het karakter van de nieuwbouw. Behalve in de woningbouw stagneerden de bouwactiviteiten ook in de andere bouwsectoren. Er waren in deze periode van crisis en malaise wel een paar lichtpuntjes, namelijk de *Exposition Coloniale* die in 1931 in Parijs plaatsvond en waar Le Palais de la Porte *Dorée* een illustratief gebouw voor is, als ook de in Parijs gehouden Wereldtentoonstelling van 1937. In het kader van deze laatste genoemde tentoonstelling kwamen gebouwen tot stand die tot op vandaag opvallen door hun enigszins fascistoïde architectuur. Daarbij moet niet alleen aan het Palais de Chaillot, maar ook aan het Palais de Tokyo en het Conseil Économique et Social worden gedacht. De in de jaren dertig opkomende fascistische regimes drukten een duidelijk stempel op de architectuur van de genoemde gebouwen.

HLM en HBM

Wat wordt bedoeld met HBM en HLM? Het zijn verwijzingen naar de sociale woningbouw, vooral uit de periode van het interbellum, toen in heel Frankrijk, maar vooral ook in Parijs grootschalige sociale woningbouwprojecten werden gerealiseerd. HBM staat voor *Habitations à Bon Marché* [goedkope huurwoningen] en HLM voor *Habitations à Loyers Modérés* [woningen met een acceptabele huurprijs]. Deze sociale woningbouw gaat terug op de Wet Siegfried van 1894 waarin het begrip HBM werd geïntroduceerd en overheids gelden voor de sociale woningbouw beschikbaar werden gesteld. Later werd deze wet aangevuld met de Wet Strauss, waarin gemeenten gelden van de staat kregen om sociale woningbouw te realiseren. Ook werden financiële middelen aan plaatselijke woningcorporaties ter beschikking gesteld ten behoeve van woningbouw voor de arbeidende klasse. Deze wetten waren een reactie op de erbarmelijke woontoestanden van deze klasse in de negentiende eeuw. Vooral in de

grote steden waren veel sloppenwijken met zeer onhygiënische toestanden. De periodieke cholera-epidemieën die de steden teisterden, brachten de staat ertoe om actief te worden op het gebied van de volkshuisvesting. Weliswaar waren er ondernemers die zich het lot van hun arbeiders aantrokken en die zogeheten *Cités Ouvrières* stichtten [Mulhouse, Noisiel, Guise], en ook waren er allerlei liefdadigheidsinstellingen en filantropen, maar dat waren niet meer dan druppels op een gloeiende plaat. Al tijdens het eerste internationale congres van organisaties op het gebied van de volkshuisvesting, werd besloten om niet meer van woningen voor de arbeidende klasse te spreken, maar van *Habitations à Bon Marché*. Er werden OPHBM's in het leven geroepen: *Offices Publics d'HBM*, zeg: woningcorporaties. Op basis van de genoemde wetten werden duizenden, wat zeg ik tienduizenden en zelfs honderdduizenden sociale huurwoningen gebouwd. Vooral na de Eerste Wereldoorlog en in de jaren dertig van de twintigste eeuw vonden deze bouwactiviteiten plaats. In Parijs werd voor de nieuwbouw van de sociale woningbouw vooral gebruik gemaakt van de ruimte die vrijkwam door het slechten van de gordel van aarden verdedigingswerken [Thiers]. Hier verschenen talrijke wooncomplexen in een veelal oranjeleuk of gele baksteen van zes verdiepingen hoog. In tegenstelling tot de bouwblokken uit de enveloppe van Haussmann werd hier gekozen voor een verkaveling met meanderende bouwvolumes, waardoor het daglicht goed kon binnentreden in de woningen en ook een tuinaanleg langs deze bouwvolumes mogelijk was. Het geheel oogt daardoor veel minder strak dan bij de bouwblokken van Haussmann, is speelser in zijn opzet en biedt meer licht, lucht en groen. De HBM's werden via een wet uit 1949 omgedoopt tot HLM's.

Cités-Jardins

Naast de bouw van HBM's en HLM's in de zone van de vroegere verdedigingswerken van Thiers, zijn er buurten in het buitengebied van Parijs aangelegd waarbij gebruik werd gemaakt van het gedachtegoed van de Britse journalist en amateur-urbanist Ebenezer Howard. Hij had deze uitgewerkt in zijn boek *To-Morrow: A Peaceful Path to Real Reform* [1898], later herdrukt in 1902 en verschenen onder de titel *Garden Cities of To-Morrow*. Het was de geboorte van een beweging die beoogde de positieve punten van het wonen in de stad en die van het platteland met elkaar te verbinden en tegelijkertijd de negatieve kanten

van beide woonmilieus tegen te gaan. Het centrale begrip werd *Garden Cities*, in het Nederlands bekend onder de naam 'tuinsteden' en in het Frans onder de naam *Cités-Jardins*. In de visie van Howard moesten er op enige afstand van de grote steden kleine autonome steden worden gebouwd waar wonen, werken, dienstverlening en recreatie met elkaar verbonden waren. Algemene voorzieningen als stadhuis, kerk, concertzaal, bibliotheek, museum en andere collectieve voorzieningen zouden in het centrum van de tuinstad moeten worden gesitueerd. Slechts op die manier konden de grote steden met al hun problemen worden ontlast en kon er een menselijk leefmilieu in overzichtelijke kleine steden worden gerealiseerd. In Frankrijk is dit idee [net als in Nederland] op een wat andere wijze vorm en inhoud gegeven. In deze landen werd niet gekozen voor tuinsteden, maar voor tuinwijken: nieuwbouwwijken met veel openbaar groen, met grondgebonden woningen met voor- en achtertuin en in stedenbouwkundige zin opgezet als een min of meer autonome wijk met wijkvoorzieningen [kerk, school, winkels en buurthuis]. Het OPHBM de la Seine, onder leiding van Henri Sellier, heeft in totaal 15 tuinwijken in en rondom Parijs gesticht.

Art deco

De naam art deco is ontleend aan de grote expositie voor moderne decoratieve kunst, de *Exposition des Arts Décoratifs et Industriels Modernes*, die in 1925 in Parijs werd gehouden. De expositie was gepland voor 1915, maar door het uitbreken van La Grande Guerre ging deze toen niet door. Dat gebeurde wel tien jaar later. De expositie was een groot succes, niet alleen vanwege de grote aantallen bezoekers, maar ook door de impact die deze had op de beeldende, decoratieve en toegepaste kunsten. De expositie kan worden gezien als een 'hommage' aan de nieuwe tijd, de wereld van de handel, industrie, communicatie, transport en luxe. De art deco grijpt deels terug op de kunst van het ambacht, terwijl tegelijkertijd wordt voortgebouwd op de ontwikkelingen die door de nieuwe tijd, vooral door de machine, mogelijk werden gemaakt. Nieuw materiaal als chroom, bakeliet, glas en plastic werd gebruikt voor kunstzinnig vormgegeven ontwerpen en nieuwe gebruiksvoorwerpen. Het werd bovendien mogelijk om door massaproductie grote hoeveelheden van eenzelfde product te vervaardigen tegen een voor de koper aantrekkelijke prijs. De art deco als

zodanig heeft geen oprichter, noch een eensluidende artistieke visie. De art deco is toegepast op allerlei kunstuitingen, waaronder de architectuur. Zeker in Frankrijk is de art deco in de architectuur direct gekoppeld aan de Wederopbouw na de Eerste Wereldoorlog. Deze verwoestende oorlog bracht grote schade aan het patrimonium en aan de gewone alledaagse architectuur. Tienduizenden, honderdduizenden panden lagen in puin, vooral in de steden en dorpen vlakbij de loopgravenoorlog. De Zuidwesthoek van België en de Noordoosthoek van Frankrijk hebben het zwaar te verduren gehad. Dankzij een intensieve campagne gericht op de wederopbouw van de steden en dorpen in deze gebieden kon de oorlogsschade worden hersteld en kregen de nederzettingen weer een acceptabel uiterlijk. Veel monumenten werden gerestaureerd, gerenoveerd of in de oude stijl teruggebouwd, maar veel panden die niet de moeite waard werden geacht om opnieuw op te bouwen, werden vervangen door nieuwe panden, waarvan vele de uiterlijke verschijningsvorm hebben van de art deco. De wederopbouw van de steden vond plaats op basis van een stedenbouwkundige opvatting die hetzij in de richting van het Regionalisme ging [herstel van de historische bebouwing en het historische stratenpatroon], dan wel in de richting van het Modernisme [nieuwe bebouwing en nieuw stratenpatroon]. Ik noem hier enkele sociale woningbouwprojecten [HBM en HLM], als ook enkele andere gebouwen die in Parijs in de art-decostijl zijn uitgevoerd: L'Ensemble HBM rue André Messager, L'Ensemble de Logements Sociaux boulevard Berthier, Logements de Standing rue de Vaugirard, Le Paquebot en La Samaritaine.

1940-1950

Alhoewel Parijs door het oorlogsgeweld in fysieke zin maar beperkt schade had opgelopen, had de bezetting door de Duitse troepen natuurlijk toch wel een zeer grote invloed op het alledaagse leven in de stad. Uiteraard vroegen in die bezettingstijd andere onderwerpen dan stedenbouw en architectuur alle aandacht. Desalniettemin kwamen er ook in de oorlogsperiode enkele markante gebouwen tot stand. Een bijzondere plaats daarbij neemt het zogeheten *L'Oeuvre des Chantiers du Cardinal* in, een door de katholieke kerk opgezet bouwprogramma voor kerken en sociaal-culturele voorzieningen, zoals L'Église Sainte-Odile.

Parijs 1950-2000

In Frankrijk richtte de Wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog zich in eerste instantie op de steden die door oorlogsgeweld geheel of gedeeltelijk waren verwoest. Tijdens de oorlog werden er door de Duitsers bombardementen uitgevoerd op fabrieksterreinen in Parijs [Renault-fabrieken] en op de haven van Marseille. De meeste verwoestingen traden echter op door strategische bombardementen die de geallieerde troepen tussen 1943 en de lente van 1945 in het bezette deel van Frankrijk uitvoerden. Steden als Brest, Caen, Calais, Duinkerke, Le Havre, Rouen, Maubeuge en bijvoorbeeld Saint-Malo waren na de oorlog veranderd in een groot ruïneveld. Vooraanstaande Franse architecten kregen opdracht om wederopbouwplannen voor de verwoeste steden op te stellen. Auguste Perret bijvoorbeeld werd verantwoordelijk voor de wederopbouw van Le Havre, als ook voor het verwoeste stationsgebied van Amiens. Fernand Pouillon kreeg opdracht om een reconstructieplan voor de oude haven van Marseille en de wijk Le Panier te maken. Ook in Parijs vond wederopbouw plaats, maar van een heel ander karakter. De oorlogsverwoestingen aldaar waren - in vergelijking - bescheiden. Door de bezetting hadden de bouwactiviteiten bijna vijf jaar nagenoeg volledig stil gelegen. De woningnood was toegenomen, mede door de babyboom direct ná de Tweede Wereldoorlog. Ook had er verkrotting in een aantal arrondissementen plaatsgevonden. De infrastructuur, de openbare gebouwen en alle privé onroerend goed waren jarenlang niet onderhouden. Ze verkeerden allemaal in een deplorabele toestand. De Wederopbouw van Parijs richtte zich in de jaren vijftig dan ook in eerste instantie op het inhalen van de achterstand op het gebied van de woningbouw, op het kwalitatief op peil brengen van de bebouwing en op de aanleg van nieuwe fabrieksterreinen. Terwijl de Fransen nog moesten bijkomen van het Vichy-trauma stonden nieuwe uitdagingen voor de deur. Frankrijk moest investeren in de eigen toekomst, maar de benodigde financiële middelen ontbraken.

1950-1960

Na de oorlog nam het autobezit in rap tempo toe. Het verkeer, zeker in Parijs, werd drukker en drukker. In de jaren twintig en dertig was men begonnen met het slechten van de verdedigingswerken van Thiers. Daardoor waren brede

stroken terrein vrijgekomen die in eerste instantie vooral voor sociale woningbouw waren benut. Na de oorlog werd ook gedacht aan de bouw van een grote ringweg rondom Parijs om op die manier het verkeer dat niet in Parijs hoefde te zijn buiten de stad te houden. In 1956 werd begonnen met de aanleg van Le Boulevard Périphérique de Paris, een rondweg met een lengte van ruim 35 km. De bouw ervan zou tot 1974 duren. Op de verkeersborden wordt de boulevard kort aangeduid als BP. In de volksmond wordt gesproken van *Le Périph*. Het is een autosnelweg met twee banen met ieder in het algemeen vier stroken. De afslagen hebben veelal de naam van de vroegere poorten van de verdedigingswerken van Thiers, zoals Porte d'Italie, Porte d'Orléans, Porte de Clichy en Porte de Bagnole. Deze drukke ringweg is eigenlijk al vanaf het begin een bron van ergernis geweest. Er zijn vaak verkeersopstoppingen, mede als gevolg van verkeersongelukken. De weg zorgt voor veel verkeerslawaai en uiteraard ook voor luchtvervuiling. De aanleg van geluidswering heeft de geluidsoverlast voor de bebouwing langs de BP weliswaar verminderd, maar door de toename van het verkeer blijft het een bron van irritatie. Ook de gigantische luchtverontreiniging, onder andere door de toename van de fijnstofdeeltjes, zorgt voor veel kritiek. In deze periode kwamen enkele zeer boeiende architectuurprojecten tot stand, zoals het gebouw van de Unesco [Bernard Zehrfuss, Marcel Breuer en Luigi Nervi], Logements de Standing aan de Square Mozart [Lionel Mirabeau] en werd begonnen met de aanleg van een compleet nieuwe zakenwijk [met hoogbouw] La Défense.

1960-1970

De jaren zestig van de vorige eeuw waren in Frankrijk de triomfjaren, maar tegelijkertijd ook de neergang van de Vijfde Republiek onder Charles de Gaulle. Hij wilde, naast binnenlandse bestuurlijke hervormingen, ook een einde maken aan de uitzichtloze Algerijnse oorlog. In 1962 werd Algerije onafhankelijk. Algerijnse soldaten die zich bij de Franse troepen hadden aangesloten, ontvluchtten het land en vestigden zich in Frankrijk. Maar de jaren zestig in Parijs zijn bij velen in het geheugen gegrift als de jaren van spanningen tussen werkgevers en werknemers, als ook de jaren van het verzet van studenten tegen het kapitalisme en van de oorlog in Vietnam. De gedachten zullen uitgaan naar *Mai Soixante-Huit*, mei 68, de maand waarin een algemene staking in Frankrijk uitbrak en de

studenten in Parijs massaal de straat op gingen. Wie deze tijd heeft meegemaakt zal zich ongetwijfeld de beelden op de televisie herinneren van de studenten die met stenen en katapulten tegenover de Franse oproerpolitie stonden op de Boulevard Saint-Michel. Gedurende deze periode van schermutselingen was Parijs een stad vol met barricades. Het leek alsof er oorlog was uitgebroken. De studentenrevolte dreigde uit te groeien tot een bloedige revolutie. Het protest werd onderdrukt door de sterke hand van de Franse politie. Maar dit bleek uiteindelijk slechts uitstel van executie voor de positie van de *ordre établi*, want de revolutionaire kracht van de studenten, arbeiders en alle anderen die zich bij hen hadden aangesloten was zodanig groot dat zelfs een autoriteit als president Charles de Gaulle uiteindelijk voor het verzet moest zwichten. Daar zag het aanvankelijk niet naar uit, want de president hoopte door het uitschrijven van vervroegde verkiezingen de protesten in de kiem te smoren. Dat leek in het begin succesvol te zijn want De Gaulle behaalde een ruime verkiezingsoverwinning. Maar Mei 1968 bleek uiteindelijk het keerpunt te zijn. De oude, conservatieve maatschappij moest plaats maken voor een meer progressieve maatschappij. De drijvende krachten achter deze kanteling waren de bekende filosofen Jean-Paul Sartre, Jacques Derrida en de aanhangers van de 'Kritische Theorie' van de Frankfurter Schule. Tot die aanhangers behoorden de Duitser Rudi Dutschke en de uit Duitsland afkomstige, maar in Parijs studerende Daniel Cohn-Bendit, ook wel 'rode Rudi' genoemd vanwege zijn haarkleur en natuurlijk ook zijn ideeën.

De bevolkingsgroei in Frankrijk als gevolg van de na-oorlogse babyboom, maar ook door immigratie uit de Maghreb-landen, drukte op de woningmarkt. Om de woningnood aan te pakken werden in Parijs, met name aan de rand van de stad, grote woningcomplexen uit de grond gestampt. Vanuit stedenbouwkundig en architectonisch oogpunt behoren veel van deze complexen niet tot de meest geslaagde. De aandacht richtte zich bij de aanpak van de woningnood vooral op de kwantitatieve kant met verwaarlozing van de kwalitatieve aspecten. De nieuwbouw van woningcomplexen was in die periode vrijwel exclusief in handen van beleggers en bouwondernemingen. In de sfeer van de sociale woningbouw speelden ook de woningcorporaties een essentiële rol. Maar deze corporaties werden als gevolg van de nadruk die ze legden op hun financieel-economisch functioneren, steeds meer onderdeel van het kapitalistische systeem. Winst

kwam op de eerste plaats en de volkshuisvestingstaak werd een afgeleide daarvan. Het ging primair om productie en nog eens productie. De sociale woningbouwcomplexen bestonden vrijwel uitsluitend uit geprefabriceerde betonelementen die op de bouwplaats werden geassembleerd. De torenflats en de galerijflats namen de plaats in van gesloopte panden. Het resultaat daarvan is in meerdere arrondissementen van Parijs te vinden. De concentratie van mensen uit de lagere maatschappelijke klassen [vooral mensen met een migratie-achtergrond] leidde tot segregatie, bijvoorbeeld in het 10de, 11de en 12de arrondissement. De mensen die het zich konden permitteren, vertrokken uit de stad. Ze prefereerden een woonhuis buiten de stad en reisden dagelijks als forens van hun huis naar hun werk en vice versa, volgens het beruchte schema Métro, Boulot, Dodo.

In Parijs waren na de Tweede Wereldoorlog steeds meer buurten in verval geraakt. Aanzienlijke aantallen mensen leefden in erbarmelijke woonomstandigheden. Naar schatting waren er binnen de BP aan het begin van de jaren zestig van de vorige eeuw 200.000 mensen die in krotten en bouwvallen woonden. Volgens de opvattingen van toentertijd werden deze huizen gesloopt en kwamen er *tours et barres* voor in de plaats, zoals dat bijvoorbeeld in het 13de arrondissement het geval was.

Tours et barres

Architectuur van de jaren zestig in Parijs, meer in het algemeen in Frankrijk, kan niet los worden gezien van de genoemde *tours et barres*. Wat zijn dat? Het zijn de grote flatgebouwen in de vorm van torens en schijven, die zo nadrukkelijk op ons netvlies staan gebrand wanneer we aan de revolutiebouw uit de genoemde periode denken. Het is het schrikbeeld van menige Fransman. Stel je voor wonen, wat zeg ik, opgesloten zitten in een hoge woontoren of in een afgrijselijke woonschijf en dan ook nog aan de rand van de stad, of nog erger, in de banlieue. De *tours et barres* waren de [schijn]oplossing voor de grote woningnood waarmee ook Parijs na de Tweede Wereldoorlog te kampen had. De lange wachtlijsten van woningzoekenden als gevolg van de stagnatie in de bouw gedurende de oorlogsjaren en de toenemende trek van de bevolking naar de [grote] steden, noopten tot een massieve aanpak van de woningnood. Het recht van wonen werd erkend als een basisrecht, waaruit voortvloeide dat

de overheid voor zichzelf een taak zag op het gebied van de leniging van de woningnood. De oplossing werd gezocht in de bouw van veelal mono-functionele nieuwbouwwijken bestaande uit woontorens en woonschijven. Daardoor ontstonden grote, eentonige en saaie woonwijken. Je vindt dit soort bouw in veel Europese landen en zeker ook in Frankrijk. De hoge torens en lange schijven konden snel worden gebouwd. Ze bestonden uit elementen die vooraf op grote schaal industrieel waren vervaardigd, zogeheten prefab. De elementen hoefden slechts ter plaatse geassembleerd te worden. Dit gebeurde met hijskranen op rails. Het ging om het in en op elkaar plaatsen van betonnen vloeren en betonnen wanden. Hoewel de staat en de lokale overheid aan de basis lagen van deze gigantische woningprojecten werd een groot deel gebouwd door particuliere bouwondernemingen. Qua architectuur waren het vage aftreksels van het ideeëngoed van de CIAM. De nieuwbouwwijken werden autonoom ontwikkeld zonder of met weinig aandacht voor de karakteristieken van het landschap. De noodzakelijke voorzieningen voor de bewoners, zoals winkels, horeca, cultuurvoorzieningen, speelplaatsen en dergelijke ontbraken aanvankelijk volledig. Deze wijken werden geafficheerd als een vorm van modern wonen met een hoge woonkwaliteit. Honderdduizenden van dit soort flats werden in Frankrijk gebouwd, waarvan alleen al aan de rand van Parijs zo'n 350.000. Ze zijn indicatief voor een centralistisch Frankrijk dat dacht daarmee ook de naoorlogse economie een sterke impuls te geven. De flats in de *tours et barres* werden door woningcorporaties toegewezen aan mensen die tot de lagere sociale klassen behoorden. Als gevolg daarvan trad er een enorme sociale segregatie op, die later nog eens werd versterkt door de vele migranten, vooral uit Noord-Afrika. Wat destijds als een oplossing werd gezien, is vandaag een probleem geworden. Deze *tours et barres* zijn emblematisch geworden voor de probleemwijken, zowel in Parijs zelf als in de banlieue. Het zijn buurten met een hoge concentratie van kansarme mensen op de arbeidsmarkt, van mensen met lage opleidingen, van gebroken gezinnen en met een hoge criminaliteit. Sommige van deze wijken worden gezien als *no-go-areas*, gebieden waar zelfs de politie zich niet durft te vertonen. Ze worden tegenwoordig ook wel gezien als broedplaatsen voor extremisme en terrorisme: een schril contrast met de optimistische ideologie die er oorspronkelijk aan ten grondslag lag. Er wordt tegenwoordig gepoogd om deze wijken op te knappen, de bevolking meer divers te maken en de kwaliteit van het leven

aldaar te verbeteren. In de afgelopen jaren werd vooral gemikt op verbetering van het onderhoud van de flats en van de directe omgeving. Soms gebeurde dit door het 'opleuken' van de flats. Ze kregen een kleurtje, de liften werden verbeterd en het sanitair en de keuken werden vernieuwd. Echt succesvol zijn deze onderhouds- en verbeteringsprogramma's echter niet geweest. De *tours et barres* blijven meer dan een zorgenkind! Toch klinkt tegenwoordig ook het geluid dat in tegenstelling tot wat vaak wordt beweerd er een vorm van cohesie is ontstaan en dat het er minder slecht wonen is dan soms wel wordt beweerd. Om je eigen mening te vormen: ga er zelf eens heen, maar doe dat zeker niet in je eentje! Toch is het tegenwoordig niet meer zo gemakkelijk om de *tours et barres* uit de jaren zestig te ontdekken, want door stedelijke vernieuwingsprojecten worden de sporen van de gebouwen uit die periode steeds meer uitgewist. In Parijs vindt een permanente wisseling van grondgebruik en van bevolkingssamenstelling plaats. De woonfunctie verdwijnt en daarvoor in de plaats komen kantoren, sportaccommodaties, culturele instellingen en andere zaken. Zoals gezegd, vertrokken in de jaren zestig de mensen die zich dat konden permitteren naar buiten. Een proces van suburbanisatie trad in werking. In de stad bleven clochards, bedelaars, aan lager wal geraakten, SDF'ers [*Sans Domicile Fixe*], vluchtelingen en weinig kapitaalkrachtigen over. De dure grond in Parijs werd opgekocht door kapitaalkrachtigen die daar hun bedrijven, handelskantoren, banken, winkels, restaurants, modehuizen en ook hun *pied-à-terre* vestigden. Al in de jaren zestig begon in Parijs een proces op gang te komen dat door de stadssocioloog Manuel Castells in zijn boek *La Question Urbaine* werd genoemd *La reconquête de la ville par la bourgeoisie*. De gegoede burger zag weer kans om een plekje in Parijs te verwerven. Daarmee werd de kiem gelegd voor een proces dat later bekend zou worden onder de naam *gentrification*, een veryupping van Parijs. Dit proces kwam in het begin van de 21ste eeuw tot volle wasdom.

1970-1980

Het lijkt wel of Parijs in de jaren zeventig van de vorige eeuw permanent op zoek was naar welke architectuur en stedenbouw het beste bij de stad paste. Al meer dan 100 jaar was de stad in de greep van de stedenbouwkundige structuur en de architectuur uit de periode van Haussmann. Decennialang had dit alles prima gefunctioneerd, maar was het niet hoog tijd voor vernieuwing? Twee

groepen met ieder hun eigen opvatting stonden tegenover elkaar. Aan de ene kant de partij die vond dat Parijs vooral Parijs was door de heldere opbouw van boulevards en avenues met de er langs gelegen herkenbare bouwblokken met hun homogene architectuur. En aan de andere kant de partij die vond dat het hoog tijd was voor vernieuwing. Vooral architecten wilden wel eens wat anders doen dan alleen maar restauraties van monumenten of het ontwerpen van grote woonblokken. De macht van het Ministerie van Cultuur, dat waakte over de karakteristieke Parijse verschijningsvorm, werd bekritiseerd. Het was tijd voor iets nieuws, iets moderns. De in en nabij Parijs recent gerealiseerde projecten zoals La Tour Montparnasse, Le Forum des Halles en La Défense werkten niet in het voordeel van de architecten die de laatste mening waren toegedaan. Parijs vreesde dat het een vaag aftreksel zou worden van een moderne stad à la Manhattan. En ... daar zat toch echt niemand op te wachten! Er ontstond een zoektocht naar een architectuur die vernieuwend moest zijn, maar tegelijkertijd goed moest passen binnen de heldere stedenbouwkundige structuur van Parijs. Iedereen realiseerde zich dat Parijs natuurlijk ook moest vernieuwen, maar hoe? Voor een ware doorbraak in de opvattingen zorgde de nieuwbouw van het Centre Pompidou. Volgens critici was Parijs opgezaald met een gebouw dat leek op een olieraffinaderij. Aanhangers van hedendaagse architectuur zagen er een bewijs in dat zeer afwijkende en opvallende architectuur goed in het robuuste stedenbouwkundige stelsel van de stad kon worden ingepast. De discussie die over dit gebouw losbarstte, leidde ertoe dat iedereen er zo zijn of haar mening over had. Sommigen zeiden: 'dit kan absoluut niet, we zijn Parijs aan het vernielen'. Anderen zeiden: 'eindelijk iets nieuws dat getuigt van durf en dat ook in staat is om Parijs op de kaart te zetten'. Terwijl deze discussie zich richtte op het uiterlijk van de stad binnen de BP was er een andere thematiek die voor Groot Parijs van eminent belang was, namelijk het ontwikkelde plan om *Villes Nouvelles* te bouwen op enige afstand van de metropool [Saint-Quentin-en-Yvelines, Marne-la-Vallée, Évry, Cergy-Pontoise, Sénart]. In die nieuwe steden zou voldoende ruimte zijn om met nieuwe stedenbouw en nieuwe architectuur te experimenteren. Die kans is ook benut, getuige de projecten die daar tot stand zijn gekomen.

1980-1990

Met het aantreden in 1981 van François Mitterrand als president van Frankrijk begint een periode die beslissend is geweest voor de moderne architectuur in Parijs. Hij startte een programma dat bekend zou worden onder de naam *Les Grands Projets*, ook wel aangeduid met *Les Grands Travaux*. De socialistische president hechtte veel waarde aan cultuur. Hij zette zijn [cultuur]programma in juist op het moment dat de verzorgingsstaat onder druk kwam te staan. De overheid zou juist meer aan de markt moeten overlaten, ze zou minder regels moeten stellen, ze zou moeten decentraliseren en overheidstaken moeten privatiseren. Tegen deze achtergrond verbaast het dan ook enigszins dat hij juist de rol van de overheid benadrukte op het gebied van de cultuur. Hij heeft door zijn programma kans gezien om een duidelijk stempel op de architectuur van Parijs [en omgeving] te drukken. Zijn prestigieuze projecten hebben bijgedragen aan de mythische beeldvorming rondom zijn persoon. Hij kreeg als bijnaam Mitterramsès, daarmee verwijzend naar de bouwlustige farao uit het Oude Egypte. Tot Mitterrand's grote projecten horen onder andere het Institut du Monde Arabe, de Pyramide du Louvre, het Musée d'Orsay, de Opéra Bastille, de Grande Arche de la Fraternité en - pas vele jaren later - het meest omvangrijke project de Bibliothèque Nationale de France, tegenwoordig Bibliothèque François Mitterrand. Dit zijn de meest bekende projecten, maar er kwamen tijdens zijn presidentschap nog vele andere architectuurprojecten tot stand die sterk bepalend zijn geworden voor het gezicht van Parijs. Daarbij gaat het niet alleen om individuele gebouwen bestemd voor sport, industrie, techniek, cultuur, museum, muziek, politiek en bestuur, maar ook om gebouwencomplexen ten behoeve van de volkshuisvesting, als ook de herontwikkeling van voormalige industrieterreinen, zoals het Parc André Citroën en het Parc de la Villette.

1990-2000

In het laatste decennium van de vorige eeuw werd Frankrijk volledig betrokken in het zich ontwikkelende proces van Europese eenwording en mondialisering. De intensivering van de Frans-Duitse betrekkingen na de val van de Muur en de daarmee samenhangende toenemende Europeanisering impliceerden een acceptatie [niet door iedereen altijd van harte] dat Frankrijk zich meer moest richten op wat er allemaal in de wereld gebeurt. In 1991 werd de Eurotunnel

[of Chunnel] voltooid waardoor een directe treinverbinding tussen Frankrijk en Engeland mogelijk werd. Het proces van mondialisering was uiteraard ook goed merkbaar in de Franse hoofdstad; zowel in positieve als in negatieve zin. In 1995 en 1996 werd Parijs opgeschrikt door bomaanslagen in de RER. Eind augustus 1997 kwam Diana [Princess of Wales] om bij een ongeluk vlakbij de Place d'Alma. De paus bezocht de stad en droeg op de Champs de Mars een H. Mis op. De laatste toevoeging van Mitterrand aan de stad was de TGB [Très Grande Bibliothèque]. In 1998 werd Frankrijk in het speciaal voor dit toernooi gebouwde Stade de France wereldkampioen voetbal. Dit werd gevierd met een enorm overwinningsdefilé over de Champs-Élysées. Op de drempel van de eenentwintigste eeuw, in het laatste kerstweekend van de twintigste eeuw, werd Noord-Frankrijk en dus ook Parijs, getroffen door een enorme storm die veel schade aanrichtte. Op de Champs-Élysées waaiden grote bomen om en werden vele auto's beschadigd. Al deze gebeurtenissen indiceren rechtstreeks of indirect dat Parijs weer wereldnieuws was. Frankrijk, meer in het bijzonder Parijs, ging nog een stap verder en deed de grenzen open. Op het gebied van de architectuur komt dit tot uitdrukking in de toename van projecten die door buitenlandse architecten zijn ontworpen. Ondanks de grenzen die werden geopend, bleven Franse vedetten op het gebied van architectuur, stedenbouw en landschap in Frankrijk toch nog altijd een betekenisvolle rol vervullen. Boeiende projecten uit deze periode zijn onder andere: L'Ex-Siège Social de Canal+ [Richard Meier], L'Ex-American Center [Frank Gehry], Le Grand Écran d'Italie [Kenzo Tange], La Promenade Plantée [Jacques Vergely], Le Théâtre des Abbesses [Charles Vandenhove], La Fondation Cartier [Jean Nouvel] en Le Stade Charléty [Henri en Bruno Gaudin].

Parijs 2000-2020

Het heeft uiteindelijk toch nog vrij lang geduurd voordat ook architecten en stedenbouwkundigen overtuigd raakten van het feit dat gebouwen en gebouwde omgeving duurzaam moeten zijn. Het begrip duurzaamheid kent een geschiedenis van slechts enkele decennia. Tot 1987, het jaar waarin het Brundtland-rapport verscheen onder de naam *Our Common Future*, kwam het begrip 'duurzame ontwikkeling' niet eens in ons vocabulaire voor. Direct daarna begon

het aan een zegetocht. Het werd zelfs zo populair dat elk substantief van het adjectief 'duurzaam' werd voorzien: duurzame landbouw, duurzame economie, duurzaam toerisme, duurzaam wonen en bijvoorbeeld duurzame stedenbouw. Het rapport *Our Common Future* werd opgesteld door de *World Commission on Environment and Development* van de Verenigde Naties; een commissie onder leiding van de toenmalige Noorse premier Mevrouw Gro Harlem Brundtland. In het rapport wordt een relatie gelegd tussen de ontwikkelingsproblematiek en de milieuproblematiek. De grondslag voor de oplossing van beide problematieken werd gevonden in het toverwoord *sustainable development*: 'een ontwikkeling die tegemoet komt aan de noden van het heden, zonder de mogelijkheden van toekomstige generaties om in hun behoeften te voorzien in het gedrang te brengen'. Dit document heeft een enorme impact gehad op het milieubeleid, zowel van de nationale staten, van de Europese Unie als van de wereldgemeenschap. Het centrale concept heeft echter ook aan kracht verloren, omdat iedereen dit begrip op een eigen manier ging interpreteren. Zo is het in de loop der jaren aan erosie onderhevig geweest. Het is hier en daar zelfs een lege huls geworden.

2000-2010

Ook in Frankrijk werd het concept *développement durable* een toverwoord in het debat over de toekomst van het land. Uiteraard waren er al voor de millenniumwisseling architecten die bewust met duurzaamheid omgingen, maar expliciet en systematisch gebeurt dit pas sinds de laatste twee decennia. De 'groene golf' die door architectenland ging, heeft ook in Parijs zijn uitwerking gehad. Enkele architecten hebben zich zelfs gespecialiseerd op het gebied van de 'groene architectuur'. Hun naam wordt soms zelfs vereenzelvigd met deze stroming. Datzelfde geldt ook voor stedenbouw en landschapsarchitectuur. Ook op die gebieden zijn specialisten naar voren gekomen die ervoor hebben gezorgd dat het gezicht van Parijs 'vergroend' is. Tot de prominente groene architecten, stedenbouwers en landschapsarchitecten kunnen gerekend worden: Jean Nouvel, Édouard François, Bernard Huet, Jacqueline Osty en Ian Le Caisne. Enkele in dit verband boeiende voorbeelden zijn: Le Musée du Quai Branly, Tower Flower, Eden Bio, Le Promenade Berges de Seine en Le Parc Clichy-Batignolles.

2010-2020

De recente ontwikkelingen op architectuurgebied in Parijs hebben alles te maken met de maatschappelijke, economische en culturele ontwikkelingen van de laatste tijd. Daarbij spelen de gevolgen van de monetaire, economische, ecologische en sociale crisis van 2007 een belangrijke rol, maar ook het herstel van de economie vanaf 2015. Centrale vraagstukken in het tweede decennium van deze eeuw zijn het klimaat, het toekomstige Europa, de nieuwe internationale politieke verhoudingen, de migratie, nieuwe armoede en de etnische, sociale en culturele spanningen. De gevestigde politieke orde heeft het er knap moeilijk mee. Zelfs Emmanuel Macron, waarvan zo veel werd verwacht, heeft geen bevredigende antwoorden op de grote hedendaagse vraagstukken getuige de gele-hesjes-beweging. Is er tegen de achtergrond van deze grote problemen nog wel plaats voor een debat over architectuur en stedenbouw? Welke beginselen kunnen in deze tijd als inspiratiebron fungeren voor opgaven in architectuur en stedenbouw? In architectonisch en stedenbouwkundig opzicht zie je dat in het tweede decennium van de eenentwintigste eeuw drie thema's sterk in de belangstelling staan. In de eerste plaats het vinden van een nieuwe bestemming voor historisch waardevolle gebouwen, zoals Les Grands Moulins de Paris, Le Collège des Bernardins, Le Centquatre, Les Anciens Entrepôts MacDonald en Hermès. Ten tweede de herontwikkeling van stedelijke gebieden die in verval waren geraakt, waaronder Le Parc de Bercy, L'île Seguin en Les Docks de Saint-Ouen. In de derde plaats de realisatie van de aandacht vragende, iconische en extravagante architectuurprojecten, zoals La Fondation Louis Vuitton, La Philharmonie, La Seine Musicale, La Canopée, Le Centre Spirituel en Culturel Orthodoxe Russe en Le Tribunal de Paris.

Slot

Parijs is een wereldstad die blijft fascineren. Dat geldt zeker ook voor de stedenbouw en architectuur van deze stad. Gedurende de laatste 150 jaar heeft de stad een enorme transformatie doorgemaakt. Het is een boeiende tocht om deze periode door te lopen en de architectonische hoogtepunten daaruit te beschrijven en te becommentariëren. Het schrijven van urbane monografieën komt vaak voor. Ze verschillen onderling in hun disciplinaire uitgangspunten, hun zaken die centraal worden gesteld en hun diepgang. Ze kunnen fungeren als een gids in de verkenning van de stad. Wanneer de stedenbouw en architectuur centraal staan, dan kan zo'n monografie heel goed fungeren als een reisgids, zowel voor de bewoner als voor de bezoeker van de stad. Het is aardig als je dan via zo'n urbane monografie gevraagd wordt om met de auteur de betreffende stad te bezoeken: *Kom met mij mee naar Parijs!*

de stad als

grootste uitvinding van de mens

Ben Wilson *Metropolis*

Inleiding

Er zijn weinig wetenschappers die zich wagen aan een beschrijving van de geschiedenis van het verschijnsel stad. Natuurlijk zijn er talrijke monografieën over individuele steden en van sommige steden zijn dat er zelfs tientallen. Immers, hoe vaak is de geschiedenis van Parijs, Londen, New York of bijvoorbeeld Barcelona niet beschreven? Bij dit type publicaties gaat het echter om de unieke geschiedenis van die ene stad: haar ontstaan, haar ontwikkeling, haar hoogtijdagen en haar actuele situatie. Dit soort studies is buitengewoon informatief, zeker als men specifiek in die ene stad is geïnteresseerd. Maar, als men iets wil weten over de geschiedenis van steden in het algemeen, dan is het aantal publicaties aanzienlijk geringer. Dat is te begrijpen, want een beschrijving en analyse van de geschiedenis van alle steden, over de hele wereld en gedurende alle millennia, dat is natuurlijk heel andere koek. Een dergelijke type studie is buitengewoon omvangrijk en gecompliceerd, en is nauwelijks door één enkele wetenschapper te doen. Toch lukt het sommige wetenschappers om zo'n studie met succes af te ronden. Enkele staan mij daarbij helder voor de geest. Dat is in de eerste plaats die van de welbekende socioloog Max Weber die in zijn *Wirtschaft und Gesellschaft* uitgebreid aandacht besteedde aan de verschillende 'idealtypen' van de stad. Voor Weber is een markt het belangrijkste en beslissende kenmerk van een stedelijke nederzetting. Een stad is voor hem een nederzetting waarbinnen een voortdurende goederenuitwisseling plaatsvindt, met goederen die speciaal voor die markt geproduceerd zijn. Op basis van deze definitie onderscheidt Weber drie typen steden, te weten de consumentenstad, de producentenstad en de handelaarsstad. Aan de hand van die typologie maakt hij een tocht door de geschiedenis van steden en geeft een beschrijving van de *Idealtypen* Antieke stad, Middeleeuwse stad en Industriële stad. Karakteristiek voor alle steden in de geschiedenis is dat ze een reeks gemeenschappelijke kenmerken hebben, te weten een politieke autonomie, een rechtssysteem, een openbaar bestuur, een belastingstelsel, burgerrechten en stadsrechten. Verder denk ik ook aan de monumentale studie van Lewis Mumford getiteld *The city in history*. In dit invloedrijke boek onderzoekt Mumford de ontwikkeling van

het verschijnsel stad. Ik beschik over de paperback editie van 1961 met een een piepkleine lettergrootte, veel woorden en een paar katernen foto's. Ook hij maakt een verkenningstocht door de geschiedenis van de stad waarbij hij een [kritische] beschrijving geeft van de Antieke stad, de Middeleeuwse stad, de Koningssteden, de Industriestad, de Commerciële stad en de Uitdijende stad. De opkomende megalopolis ziet hij als een bedreiging: het evenwicht tussen de natuurlijke condities en de enorme mensenmassa's gaat daarin verloren. Het is de taak van de stadsplanning om de organische relatie tussen mensen en hun leefruimte te herstellen.

In het onderwijs stadssociologie heb ik jarenlang gebruik gemaakt van het boek van Honoré Rottier, getiteld *Het verleden van steden; 4000 jaar bouwen en verbouwen in steden*. In dit boek wordt ook de geschiedenis van steden beschreven en wel op een compacte en zeer toegankelijke manier. Het bestaat uit vier hoofdstukken, te weten 1. de stad in de Oudheid; 2. de Middeleeuwse stad; 3. de stad in de Renaissance en de Barok en 4. de Hedendaagse stad. De auteur ziet kans om de essentie van de steden uit de genoemde cultuurperiodes helder en compact weer te geven. Geen onnodige uitwijdingen, maar rechttoe rechtaan op het doel af. Voor een eerste kennismaking met de geschiedenis van steden is dit boek nog altijd een aanrader! Maar recent is nu het boek *Metropolis* van de Britse historicus Ben Wilson verschenen. Het is inmiddels in het Nederlands vertaald en het kan worden gezien als een buitengewoon waardevolle aanvulling op wat er op dit gebied allemaal al geschreven is.

Wie is Ben Wilson?

Natuurlijk vind je op de achterflap van het boek informatie over Ben Wilson. Hij studeerde geschiedenis aan de Universiteit van Cambridge. Hij heeft meerdere boeken op zijn naam staan en schreef bijdragen in bekende kranten en tijdschriften zoals *The Spectator*, *The Literary Review* en *The Guardian Online*. Via het internet is wat meer informatie over hem te vinden. Daarbij leer je dat hij interessante naamgenoten heeft, zoals Ben[jamin] Wilson een achttiende-eeuwse Brits portretschilder en natuurvorser, alsook Ben Wilson de vermaarde, op jeugdige leeftijd vermoorde Amerikaanse basketballer. De Ben Wilson waarover we het

hier hebben, promoveerde op een proefschrift over de dood van Jesus. Hij is een van de grote specialisten op het gebied van Het Nieuwe Testament. Naast zijn historisch-theologische studies publiceerde hij boeken als onder andere *What Price Liberty?* en *Empire of the Deep: The Rise and Fall of the British Navy*. Hij adviseerde TV-zenders bij het maken van documentaires.

De grootste uitvinding van de mens

De ondertitel van het boek van Wilson is *De grootste uitvinding van de mens*. Dat klinkt misschien wat vreemd in de oren van mensen die bij de grootste uitvinding direct denken aan het wiel, het schrift, de boekdrukkunst, de stoommachine of de computer. Maar, Wilson toont overtuigend aan dat de stad deze kwalificatie verdient. Maar, dan moeten we ons wel realiseren dat het om een ander soort uitvinding gaat dan die welke Willie Wortel in zijn laboratorium doet. De uitvinding van de stad heeft niet van het ene op het andere moment plaatsgevonden, althans wanneer we ons eigen leven als referentiepunt nemen. Als we ons echter realiseren dat de aarde naar schatting 3,5 tot 4 miljard jaar oud is en dat homo sapiens pas 300.000 jaar geleden op de wereldbol verscheen, dan is de stad toch in een relatief korte tijdspanne uitgevonden. Immers, aan het einde van de laatste ijstijd, ongeveer 11.700 jaar geleden, veranderde het leven van de mensen op aarde ingrijpend. Verspreid over de wereld begonnen groepen van jager-verzamelaars gewassen te kweken en te veredelen om in hun levensonderhoud te voorzien. Deze gewassen konden gedijen op een vruchtbare bodem toen de aarde opwarmde. Dit gebeurde vooral in de sikkels of de halvemaan: een gebied dat van de Nijl in het westen tot de Perzische Golf in het oosten liep. Dit relatief kleine gebied kende topografische en klimatologische omstandigheden die voor de voedselproductie buitengewoon gunstig waren. Er kon een voedseloverschot worden bereikt, waardoor mensen in de gelegenheid waren om ook andere dingen te doen dan alleen maar het land bewerken. Handwerkslieden, handelslieden, priesters, bestuurders en dergelijke verschenen op het toneel. Ze zorgden voor een pluriforme samenstelling van de bevolking van de eerste nederzettingen. Een volstrekte garantie dat steden zich verder over de aardbol konden verspreiden, was er niet. Desondanks wist deze uitvinding, na

een aarzelend begin, de hele planeet te veroveren. Aanvankelijk was het aantal steden en het aantal mensen dat in steden woonde beperkt, maar gedurende de eeuwen heen veranderde dat. Niet zo snel als wij vaak denken, want bijvoorbeeld 200 jaar geleden woonde er pas drie tot vijf procent van de wereldbevolking in steden. Dat aandeel is nu ongeveer de helft van de wereldpopulatie en in 2050 zal dat zo'n twee derde deel zijn.

De [stads]geschiedenis aan de hand van illustratieve voorbeelden

Wilson behandelt de geschiedenis van de stad aan de hand van illustratieve voorbeelden uit verschillende cultuurperiodes en uit verschillende delen van de wereld. In totaal worden zo'n twintig steden tamelijk uitvoerig besproken: Uruk, Harappa, Babylon, Athene, Alexandrië, Rome, Bagdad, Lübeck, Lissabon, Malakka, Tenochtitlan, Amsterdam, Londen, Manchester, Chicago, Parijs, New York, Warschau, Los Angeles en Lagos. Verder worden honderden andere steden en passant genoemd. Het is boeiend dat hij bij zijn typering van steden minder de uiterlijke verschijningsvorm als uitgangspunt neemt en meer het alledaagse sociale, economische en culturele stadsleven. Zo gaat hij in op ogenschijnlijk triviale zaken als: voedsel, eetgewoonten, drinkgewoonten, kleding, gebruiksvoorwerpen, omgangsvormen, huisvesting, werkplaatsen, handel, straatgeweld, criminaliteit, wapens, moord- en doodslag, geldverkeer, feesten, pleziertjes, sex enzovoort. Het is tegen die achtergrond dat hij spreekt van Babylon als stad van de zonde, Rome als keizerlijke megastad, Bagdad als gastropolis, Amsterdam als consumptiestad en Londen als gemoedelijke stad.

De geboorte van de stad

Het boek begint met een verhaal, het Gilgamesj-epos, dat direct en indirect informatie verschaft over de eerste stad op onze aardbol, namelijk Uruk. Daarvoor moeten we terug naar pakweg 4.000 jaar voor Chr. en wel naar Mesopotamië, gelegen in het tweestromenland van Eufraat en Tigris. Nieuwe klimatologische omstandigheden, nieuwe landbouwtechnieken en nieuwe conserverings- en irrigatietechnieken stelden mensen in staat om op compacte wijze bij elkaar te

wonen en te werken, en ook om er handel te drijven met het ommeland. Hier zet Wilson al meteen de toon voor zijn wijze van benadering van het verschijnsel stad. Ik citeer: 'Een stad is altijd meer dan een verzameling gebouwen: ze onderscheidt zich niet zozeer door haar uiterlijke verschijningsvorm van andere nederzettingen als wel door de menselijke activiteiten waartoe ze inspireert.' [p. 41] In de stad ontstonden nieuwe beroepen, ontwikkelden zich nieuwe vormen van kunst, werd religie en aanbidding geboren en nam handel een prominente plaats in. De stad bracht niets minder dan de beschaving op gang.

De hof van Eden en de stad van de zonde

Van oudsher wordt verschillend gedacht over wat de stad voor mensen betekent. Tegenover elkaar staan pro-urbanisten en anti-urbanisten. Voor sommigen is de stad de verwerkelijking van het aardsparadijs, voor anderen is het een gunstige voedingsbodem voor zonde en verderf. Wilson illustreert dat aan de hand van twee steden uit de Oudheid: Harappa en Babylon [2000-539 v. Chr.]. Harappa ligt in de Indusvallei. 'De Harappanen leefden in permanente vestigingen, in stevig gebouwde huizen en aten zowel wilde als veredelde voedingsstoffen uit diverse bronnen. Technologisch gezien waren ze geavanceerd, ze kenden het schrift en hadden uiterst gespecialiseerde vaklieden. En het belangrijkste was nog dat deze wijdvertakte samenleving verenigd werd door een verfijnd stelsel van geloofs-overtuigingen die bepaalden hoe men in de gemeenschappen met elkaar omging.' [p.66] Tegenover deze stad in pais en vree plaatst hij Babylon, de stad die in het Oude Testament al als de stad van verderf wordt beschreven. Babylon ontwikkelt zich tot een monster waarover de mens geen controle meer heeft. De Toren van Babel, zo fascinerend uitgebeeld door Pieter Bruegel de Oude, werd een van de krachtigste metaforen van de mensheid daar waar het hoogmoed, eigenwaan en verderf betreft. De zonden waren opgestapeld tot aan de hemel.

Kosmopolis

Denkend aan een oude stad komt vaak het beeld van Athene voor ogen. De Griekse stadstaat gelegen op de Acropolis met zijn machtige gebouwen, zoals het Parthenon, het Erechtheion, de Nikè-tempel en het Odeion. De stad wordt gezien als de bakermat van de democratie, waar de bevolking het voor het zeggen had. De stad kende een intieme structuur die de uitwisseling en verspreiding van

ideeën vergemakkelijkte. Een mix van politiek, filosofie, kunsten, winkelnering, zakendoen op straatniveau gaf de stad haar opvallende bruisende karakter. Het krioelde van de mensen op de agora en de priesters en bestuurders hadden het druk met hun eigen besognes in de bovenstad. De volksvergaderingen speelden zich af op een schelpvormige heuvel, de Phyx. Plato ontwikkelde ideeën over de ideale stad in zijn *Politeia* en *Nomos*. In vergelijking met Athene was Alexandrië een heel andere stad [507-30 v. Chr.]. Deze stad wordt wel gezien als de eerste echte wereldmetropool. De ruimtelijke structuur van de stad was gebaseerd op het Hippodamiaanse schema, zoals dat eerder in Milete was toegepast, dat wil zeggen op een orthogonaal stelsel van haaks op elkaar geplaatste straten. Wilson typeert deze stedenbouw als autocratische plannenmakerij. De stad kende een betoverende mix van invloeden uit de aangrenzende gebieden. Dat was ook fysiek waarneembaar in de uit twee delen bestaande stad met zijn talrijke tempels, beeldhouwwerken, gymnasiums, theaters, sportscholen en wat dies meer zij. Maar bovenal was Alexandrië de stad van de wijsheid, de stad van de grootste bibliotheek uit de Oudheid, waar het intellectuele erfgoed werd bewaard en werd gekopieerd. Er was een levendige handel in boeken. Dankzij deze bibliotheek zijn veel geschriften uit de Antieke Oudheid bewaard gebleven.

Keizerlijke megastad

Rome was [en is] een wereldstad. Het Antieke Rome was de etalage bij uitstek van de ambities van de Romeinen [30 v. Chr.-537 n. Chr.]. Groter was, aldus Wilson, voor de Romeinen altijd beter: grotere steden, grotere openbare gebouwen, grotere ambities, meer grondgebied, meer luxe, meer macht en meer spullen. Al die gulzigheid werd samengevat in een type gebouw dat bij de Romeinen zeer populair was, namelijk de baden. In de derde eeuw konden de Romeinen kiezen uit elf grote keizerlijke openbare thermae [badhuizen] en circa negenhonderd [echt waar!] kleinere en vaak particuliere balneae. Keizer Caracalla liet een ontzagwekkend thermencomplex bouwen met een enorm koepeldak. De baden vormden de ontmoetingsplekken bij uitstek voor de Romeinen. 'Mensen gingen erheen om zaken te doen, over politiek te praten, te roddelen en om er uitnodigingen voor diners te bemachtigen. Ze gingen erheen om te zien en om gezien te worden. Ze aten en dronken, redetwistten en flirtten, en bedreven af en toe, in een nis, de liefde; ze krabbelden graffiti op het marmer.' [p.128] Naast de baden

waren er talrijke andere openbare gebouwen en natuurlijk ook de woningen voor de burgers. Er ontstonden de eerste flatgebouwen: grote complexen van gestapelde woningen, waarin honderden mensen samenwoonden. Maar de stad kende in het algemeen slechte woonomstandigheden, bevuilde straten, open riolen en vormde de voedingsbodemp voor ziektes en epidemieën. De stad werd door de Romeinen ook als een vehikel gebruikt bij de romanisering van de veroverde gebieden. Zij stichtten in totaal meer dan 2.000 nederzettingen en allemaal volgens eenzelfde ruimtelijk ordeningsprincipe, te weten een afgebakende rechthoek met twee hoofdassen: de cardo en de decumanus, stadspoorten, stadsmuren, hoektorens, weertorens, alsook een gridpatroon van straten binnen de ommuring, waarin overheidsgebouwen, tempels, thermen, theater, amfitheater, herbergen, ateliers en woningen werden gesitueerd. Deze steden vormden de uitvalsbasis voor de verspreiding van de Romeinse cultuur.

Gastropolis

Als we denken aan het fenomeen van de Michelin-sterren en van de toprestaurants, dan denken we in de eerste plaats aan al die lokaliteiten waar de Franse keuken hoog in het vaandel staat. Maar het kan natuurlijk ook allemaal zonder sterren en buiten Frankrijk en buiten Europa. Wilson roemt de stad Bagdad uit de periode 550-1250 als culinaire hotspot en kwalificeert die stad als gastropolis. 'Of het nu ging om de culinaire hoogstandjes van de kaliefen en de superrijken of om het eten van de armsten, de inwoners van Bagdad namen voedsel zeer, zeer serieus en ze gebruikten zeldzame en dure ingrediënten. Dit was een stad waar de kaliefen persoonlijk toezicht hielden op de bereiding van hun favoriete gerechten, waar dichters weemoedige regels bij recepten schreven en waar chefs beroemdheden werden. Je kon er knabbelen aan sappig, gekruid shawarma-schapenvlees [shoarma], de voorloper van de döner kebab, of aan een bazmāward, een soort negende-eeuwse kipburrito met gehakte noten en kruiden. Ander geliefd straatvoedsel was bādhinjān mahshi: gekookte en gehakte aubergine, gemengd met gemalen walnoten en amandelen, gekarameliseerde uien, verse kruiden, azijn, kaneel en karwijzaden.' [p.164] Met andere woorden: smakelijk eten in deze gastropolis!

Steden in oorlogstijd

Als je het hebt over steden in oorlogstijd zul je waarschijnlijk niet in eerste instantie aan Lübeck denken. Toch bespreekt Wilson de stad Lübeck als illustratief voorbeeld voor dit type stad. Maar hij doet dat op een wat andere dan gebruikelijke manier door namelijk in te gaan op deze stad in de periode van de Kruistochten en het Hanzeverbond. Uiteraard begint hij met een verwijzing naar Lübeck als eerste Duitse stad die kennismaakte met de Britse brandbommencampagne tijdens de Tweede Wereldoorlog, maar dit doet hij als 'opstapje' naar het Lübeck uit de Late-Middeleeuwen. Wilson ziet deze stad in die periode [1226-1491] als een nieuwe vorm van urbanisatie, gebaseerd op het motto *Stadtluft macht frei*. Deze uitdrukking had een bijzondere juridische betekenis: een lijfeigene die een jaar en een dag in een stad had gewoond, was automatisch vrij man. 'Maar dat *frei* viel ook ruimer op te vatten: nu Lübeck niet langer onder een markgraaf, graaf, erfgroothertog, bisschop of koning viel, ging het de stad voor de wind; in 1226 was ze een 'vrije rijksstad' geworden en was ze in naam alleen gehoorzaamheid verschuldigd aan het verre Heilige Roomse Rijk; volgens de stadsconstitutie berustte de macht bij de *Rat* en bestond de gemeenteraad uit twintig *Ratsherren* die door de gilden en ambachten waren benoemd. Geestelijken en ridders mochten niet alleen geen deel uitmaken van de raad, maar konden ook geen gemeenteland kopen. De raad legde de uitvoerende macht in handen van vier *Bürgermeister*.' [p. 190]

Steden in de wereld

Spanje en Portugal worden grootmachten in de westerse wereld. Via ontdekkingsreizen werden nieuwe handelswegen naar andere werelddelen geopend. De invloed van deze landen in de periode 1492-1666 is over de hele wereld te bespeuren, vooral in Zuidoost Azië en in Amerika. Om de gevolgen van deze avonturen voor de steden aan te geven, bespreekt Wilson vier steden, te weten Lissabon, Malakka, Tenochtitlan en Amsterdam. Vier onderling totaal verschillende steden, maar tegelijkertijd representatief voor de urbane variëteit die zich in de wereld aftekent.

Lissabon had een sensualiteit en een exotisme te bieden die in andere Europese steden onbestaanbaar waren. Dat was ook te zien in de bouwkunst. 'De sierlijke, zogeheten manuelijnse stijl, nog altijd te zien in de Torre de Belém en het Mosteiro dos Jerónimos, symboliseert Lissabons eclectisch 'winkelen' in de hele wereld. De stijl is een bombastische synthese van laatgotische, Moorse, Afrikaanse, Italiaanse en Vlaamse stedelijke ontwerpen, met Indiase tempelversieringen, doorspekt met nautische thema's en iconen die aan ontdekkingen gerelateerd zijn: armillaria, [hemelbollen], patronen van gedraaid koord, decoratieve knopen, ankers, handgesneden beelden van rinoscerossen, olifanten en andere exotische dieren.' [p. 212]

Malakka lag in die tijd in het centrum van de wereld: het was het knooppunt bij uitstek van belangrijke handelsroutes. De stad had een grote haven voor wel 2.000 schepen. Alle handel was hier geconcentreerd. 'Specerijen, stoffen, lakwaren, slaven, geneeskrachtige kruiden, reukwater, edelstenen, porselein, ivoor en goud werden hier vanuit Azië en Afrika aangevoerd; dat gold ook voor de beste Europese koopwaar, die vanuit Venetië en Caïro binnenkwam.' [p. 220]

De ontmoeting van de Spanjaarden met de metropool Tenochtitlan [nu: Mexico-Stad] was een complete verrassing. De stad werd doorsneden door kanalen en was door brede avenues in wijken verdeeld. 'De huizen van de adel waren gemaakt van gemetseld natuursteen; die van de rijken van adobe-leemsteen. De meeste mensen woonden in met riet gedekte huizen, vervaardigd van waterplanten en ingesmeerd met modder. Die woningen werden gewit of in felle kleuren beschilderd. De Spanjaarden bewonderden de met bloemen bezaaide huizen, de versieringen en het huisraad.' [p. 227] In het centrum van de stad bevonden zich de openbare gebouwen, tempels, hoven en paleizen op een ommuurde plaza. Dat alles werd overschaduwd door de Grote Tempel, zestig meter hoog, waar elk jaar duizenden mensenoffers aan de goden werden gebracht.

Hoe anders was dit allemaal in Amsterdam, een stad die van een bescheiden omvang was, maar met een handelsspirit die bepaald geen windeieren zou leggen. 'Amsterdam luidde een nieuw soort stad in, een stad gebaseerd op consumentisme en individualisme, en op financieel kapitalisme. Dichtbevolkte

steden hebben altijd markten gecreëerd, maar een stad als Amsterdam was vooral succesvol doordat een groot deel van de inwoners betrokken werd bij het genereren en vasthouden van de rijkdom; ze ontwikkelden zich tot consumenten van luxegoederen en kunst.' [p. 241]

De gemoedelijke metropool

Londen [1666-1820] wordt door Wilson getypeerd als de gemoedelijke metropool. Waarom zou je zeggen? Het antwoord is: vanwege de koffiehuisen. Aan het eind van de zeventiende eeuw was nieuws in Londen een belangrijk artikel geworden en het koffiehuis werd het belangrijkste centrum van dat nieuws. Het koffiehuis ontwikkelde zich tot forum voor discussie en uitwisseling van nieuws. Koffiehuisklanten consumeerden het nieuws, maar ze maakten zelf ook nieuws. Geen wonder dat journalisten, maar ook andere op nieuws beluste mensen, het koffiehuis opzochten om aan de laatste nieuwtjes te komen. Londen was in die tijd ook *the place to be* wat betreft de wetenschap en waar vonden dan de virtuoze wetenschapsvoordrachten plaats? Inderdaad, in de koffiehuisen! James Hodgson gaf gratis lezingen over Newtoniaanse wis- en sterrenkunst in het Marine Coffee-House en toonde daarbij een hoop luchtpompen, microscopen, telescopen, prisma's en andere apparaten die buiten de Royal Society nooit eerder te zien waren geweest.' [p. 250] Het koffiehuis, met zijn rituelen van gezelligheid en informele wijze van informatie-uitwisseling, stond symbool voor een nieuw soort stedelijke beschaving die toen opkwam. Zoals bekend verwoestte de *Big fire* van 1666 een groot deel van de *City of London*. De discussie laaide opnieuw op over de vraag of de stad een zegen, dan wel een drama was voor de mensheid. Om het stadsleven dienstbaar te maken aan de mens is één factor vereist, je zou ook moeilijk anders van een Engelsman mogen verwachten, en dat is hoffelijkheid: de afgesproken regels en onuitgesproken codes die het dagelijks verkeer tussen mensen regelen. Hoffelijkheid en beleefdheid zorgen er voor dat het leven in de stad gemakkelijker wordt, ze werken als een soort smeermiddel bij ontmoetingen tussen armen en rijken, alsook tussen bewoners en vreemden. Dit alles laat onverlet dat Londen toen ook wel degelijk achterbuurten kende van bouwvakkers, metselaars, roeiers, draagstoelsjouw-ers, kolenboeren en visventers wier spierbundels de stad draaiende hielden.

De poorten van de hel

Steden kunnen ook worden gezien als de poorten van de hel. In de negentiende eeuw waren het onder andere Manchester en Chicago die als *shock cities* konden worden gekwalificeerd, steden die veel harder groeiden dan andere. Deze snelgroeïende steden waren bezeten door winstbejag. Er waren grote verschillen tussen arm en rijk, wat onder andere tot uitdrukking kwam in de huisvesting. Beide steden kenden beruchte krottenwijken met overal hopen afval, vuilnis en troep. Het ontbrak die buurten aan [sanitaire] voorzieningen, de huisjes waren rug aan rug tegen elkaar aangebouwd, de straten waren zonder riolering. In Chicago woonden de recentelijk gearriveerde immigranten in houten hutjes zonder enige voorziening. Verontreinigd water, uitwerpselen en ratten veroorzaakten buik- en vlektyfus, dysenterie, difterie, pokken en peuterdiarree. Verder zorgde de periodiek optredende cholera voor massale sterfte in deze industriesteden. Er trad ook een uitsortingsproces op naar sociale status. Er voltrok zich een proces van segregatie, waarbij de armen in de sloppenwijken dichtbij het centrum kwamen te wonen en de middenklasse en de rijken naar de rand van de stad trokken of naar de dorpen in de omgeving. In de sloppenwijken lagen niet alleen de gezondheidsproblemen opgestapeld, maar ook verschijnselen als dronkenschap, geweldpleging, moord, doodslag, bedreigingen, diefstal, prostitutie, maffia, jeugdbendes, corruptie en noem maar op. Al Capone is het icoon bij uitstek van de misère in deze steden. Maar er zit ook een andere kant aan deze zaak. In de ogen van buitenstaanders hadden de industriële 'monsters' veel weg van het inferno, van de poorten van de hel, maar anderen zagen in deze nieuwe versie van de metropool mogelijkheden, waarbij de sloppenwijk als een uitweg uit de armoede van het platteland werd gezien en een kans bood tot een beter leven. Daarbij namen de immigranten van verschillende etnische herkomst, de arbeiders en vooral ook de vrouwen belangrijke initiatieven om hun gezamenlijke lot te verbeteren. Nieuwe bewoners zagen kans om de schok, de vervreemding en de vijandigheid van de stad te overleven door hun eigen stadsgemeenschappen op te bouwen. 'De vindingrijkheid en het overlevingsinstinct die in de stedelijke woestenis aan de dag werden gelegd, waren van grote invloed op de volkscultuur - van radicale politiek en feminisme tot en met honkbal, voetbal en hiphop.' [p. 297]

Het Parijssyndroom

Het antipode tegen de *shock cities* Manchester en Chicago werd aangemaakt in de negentiende- en vroegtwintigste-eeuwse metropolen bij uitstek: Parijs en New York. We weten het allemaal, het Parijs zoals we dat kennen is een creatie van de tweede helft van de negentiende eeuw. Het is een soort coproductie van Napoleon III en de prefect van het departement Seine: Georges-Eugène Haussmann. 'De bloedvaten van de stad waren dichtgeslibd; die moesten worden verwijld, er moest meer licht en lucht naar de donkere plekken, waardoor de inwoners zich vrijer door de metropool zouden kunnen bewegen.' [p. 305] Het Parijs dat toen ontstond, was een product van Napoleontische keizerlijke macht en van Haussmanns systematische denkwijze. Het weerspiegelde de moderne behoefte aan mobiliteit en de diepgewortelde behoefte van de meesterplanner aan orde en uniformiteit, aldus Wilson. De plannen impliceerden de afbraak van talrijke woningen die voor het gemak als krotten werden gekwalificeerd. Het beeld van de Middeleeuwse stad werd vervangen door dat van een grootse boulevardstad. Om het menselijk leed dat dit veroorzaakte en de historische lagen die daardoor verdwenen, maakte de keizer, noch de stadsplanner zich zorgen. Het bleef overigens niet bij geometrische straten die omzoomd werden door eenvormige rijen gebouwen met gevels van de voor de stad kenmerkende botergele kalksteen. Nee, het plan was veel grootser en omvatte ook het planten van bomenrijen langs de boulevards, de aanleg van grote parken, van spoorlijnen en treinstations, van een ingenieus ondergronds rioleringsstelsel en van waterleidingen die gezond water moesten transporteren. Bij dit alles kwamen pronkgebouwen die als zichtpunt een belangrijke plek in de stadsplattegrond innamen, zoals bijvoorbeeld het operagebouw. Van dat alles konden de stromen toeristen genieten wanneer ze in groten getale de wereldtentoonstellingen in Parijs bezochten. Het tijdperk van het massatoerisme had zich aangediend. Het wandelen door Parijs werd een speciale attractie. De flaneur deed zijn intrade, de persoon die zo maar wat door de straten liep, op een terrasje ging zitten of ergens op een plein een rustplek zocht. Kijken en nog eens kijken werd het devies. Kijken naar alles wat bij het moderne stedelijke leven behoort: niet alleen de moderne gebouwen, maar ook de stadsmensen in hun bonte variëteit. De toeristen, maar vooral ook de inwoners van Parijs zelf genoten van alles wat de grote stad te bieden had: cafés, restaurants, parken, theaters, dansgelegenheden,

opera, ballet, muziek, musea en de talrijke amusementscentra. Door flaneren, door het ronddwalen in een stad wordt deze leefbaar en aangenaam. Op die manier kan een stad worden veroverd, of je nu een toerist of een inwoner bent.

Mensen in een wolkenkrabber: New York

Het was een onvergetelijke ervaring. We stonden op het dak van één van de torens van de *Twin Towers* in New York. Je kon heel Manhattan overzien met de Battery, China Town, Green Village en ook The Bronx, Brooklyn, Queens, Staten Island en de Hudson River. Je zag het Vrijheidsbeeld als een stipje aan de horizon. Maar de Twin Towers zijn er niet meer, ze stortten in bij een terroristische aanslag van Al Qaida in 2001. Daarmee werd ook een aanslag gepleegd op alles wat grootstedelijk en futuristisch was. Immers, vooral in New York was de drang naar hogere sferen, tot uitdrukking komend in de bouw van wolkenkrabbers, sterk aanwezig. De ruimte was schaars, het kapitalisme vierde hoogtij, financiële speculanten hadden de touwtjes in handen en de onderlinge wedijver tussen bedrijven zorgde ervoor dat er een strijd ontstond om het hoogste gebouw. Dit streven kon nauwelijks verhullen dat naast de uit de grond schietende kantoorkolossen en woontorens voor de rijken, er in de stad talrijke sloppenbuurten waren met een hoge concentratie van de meest uiteenlopende etnische groeperingen en met dito problemen. In talrijke films is New York het toneel bij uitstek van speculerende kapitalisten, van geldwolven, van een niets ontziende jacht op geld en een ongelimiteerd streven naar nog meer materieel bezit. De stad met haar karakteristieke skyline vormt het decor voor de bewieroking van de stad waarin alles kan en waar de *American dream* verwerkelijkt kan worden. Maar via ditzelfde medium van de film wordt ook een ander New York getoond, een stad die bol staat van misdaad, corruptie, afpersing, moord, armoede, jeugdbendes, prostitutie, zwervers, daklozen, straatkinderen, armoede, ondervoeding en onheilspellende ziektes. De verschillende generaties wolkenkrabbers in New York getuigen allemaal van de stijl die in de periode van tot stand komen populair was. Boeiend zijn vooral de neostijlen die je kunt herkennen aan de top van de wolkenkrabbers: neoromaans, neogotisch, neo-egyptisch, neoklassiek enzovoort. In de twintigste eeuw komen daar de wolkenkrabbers bij in de sfeer van de Art Deco, van het Modernisme en de Internationale Stijl en weer later in de architectuurtaal van het Postmodernisme en de High Tech. De stad werd

vooral een verticale stad en dit silhouet ging als een tsunami over de hele wereld. Het aantal wolkenkrabbers in de wereld is inmiddels bijna ontelbaar geworden en de hoogste gebouwen reiken inderdaad tot in de wolken.

Vernietiging

Gedurende de geschiedenis zijn steden verdwenen. Een niet onbelangrijk deel daarvan is vernietigd. Een aantal is door oorlogshandelingen ten onder gegaan, maar veel van die steden hebben zich weten te herstellen: ze zijn opnieuw opgebouwd. Er is weinig kennis en fantasie voor nodig om te weten hoe je een stad door mensenhand kunt vernietigen en dat geldt zeker ook voor de moderne stad. Zorg ervoor dat stedelingen verstoken blijven van water, voedsel, medische zorg en onderdak en succes is gegarandeerd. Wilson stelt dat een overzicht van pogingen van de mensheid om steden van de kaart te vegen ons meer vertelt over de wijze waarop steden functioneren dan [bijna] alle andere inzichten. Tegen die achtergrond gaat hij in op diverse gehanteerde vernietigingspogingen, zoals bezetting, bombardementen, totale oorlog, genocide, deportatie en plundering. Aan de hand van welke stad kunnen deze pogingen het beste worden geïllustreerd? Men raadt het al, aan de hand van Warschau, want de Poolse hoofdstad heeft tussen 1939 en 1945 al die tactische varianten meegemaakt. Via de bezetting aan het begin van de oorlog werden de inwoners van Warschau opzettelijk gereduceerd tot een bevolking van slaven, in afwachting van de uiteindelijke sloop van hun stad. De Gestapo patrouilleerde in de stad en voedde de angst door willekeurig mannen en jongens op te pakken en ze naar dwangarbeiderskampen te deporteren. Vrouwen en jonge meisjes werden meegenomen en verkracht. De Joden werden in een getto opgesloten. De poorten van het ommuurde stadsdeel gingen dicht en de voedselverstreking was op minder dan hongerniveau. Later in de oorlog werd grote schade aan Warschau toegebracht door zowel Duitse artilleriebeschietingen als luchtaanvallen. 'Het lot dat de stad had getroffen, overtrof zo ongeveer alles wat steden in een moderne oorlog te verduren hebben gehad.' [p. 390] Maar, en dat is het fascinerende, zelfs temidden van de totale verwoestingen bleven er sporen van leven bestaan. Men wist overlevingsstrategieën te ontwikkelen om ook in uiterst bizarre omstandigheden te overleven. Het is verbazingwekkend om te constateren hoe mensen in staat waren om temidden van de puinhopen hun

leven opnieuw op te bouwen. Later werden al die initiatieven ingezet om tot de wederopbouw van de stad te komen. Dat geldt niet alleen voor Warschau, maar ook voor vrijwel alle andere steden die door de vernietigingsstrategieën aan de rand van hun [voort]bestaan werden gebracht.

Geluiden uit de voorsteden

Gedurende lange tijd was er sprake van een compacte stad, omsloten door stadsmuren en stadspoorten, later door autowegen rondom de stad. Maar de stad zou verder uitdijen buiten haar aanvankelijke grenzen. Ze spreidde zich zelfs uit over een nog veel groter gebied door de aanleg van *suburbs*, van voorsteden. De toename van het autobezit was hier in grote mate debet aan. Wilson wijst op Los Angeles als de 'geboorteplaats' van dit suburbanisatieproces. Na de Tweede Wereldoorlog werden op grotere afstand van de stad in het buitengebied massaal, gestuurde bungalows in ranchstijl gebouwd bestemd voor gezinnen uit de [witte] midden- en arbeidersklasse. Dat was de stad van morgen: huizen en straten aangelegd rond een supermodern winkelcentrum met een zee van gratis parkeerplaatsen. Er ontwikkelde zich in de voorsteden een nieuwe suburbane levensstijl. De bouw van *suburbs*, in hun stedenbouwkundig concept mede geïnspireerd door de gedachten van Ebenezer Howard over de *Garden City*, de tuinstad, vond navolging in de hele wereld. Er trad een ware urbane exodus op. Er ontstond een wereld op zich van witte huiseigenaren uit de midden- en hogere arbeidersklasse. Met andere woorden, als we het tegenwoordig over steden hebben, dan moeten we het noodzakelijkerwijs ook hebben over de talrijke voorsteden, over de uitdijende stad, over een agglomeratie en meer nog over stedelijke regio's. In de eenentwintigste eeuw zijn dit soort stedelijke agglomeraties en stedelijke regio's over de hele wereld heel gewoon geworden. Wilson merkt op: 'De aanjagers van de wereldeconomie zijn niet langer gewone steden, maar 29 stedelijke megaregio's, bestaande uit gecombineerde grootstedelijke gebieden; tezamen produceren deze agglomeraties meer dan de helft van 's werelds totale geldwaarde.' [p. 405] Dit alles zou niet mogelijk zijn geweest zonder een overheidsbeleid dat er duidelijk op was gericht de mensen vanuit de stadskernen naar de voorstedelijke periferie te doen verhuizen. Het resultaat van dit alles: de in verval rakende binnenstad werd het leefgebied van immigrantengemeenschappen, nadat de mensen uit de midden- en arbeidersklasse waren

weggetrokken naar de gezondere voorsteden, satellietsteden en geplande nieuwe steden. Toch kregen deze *suburbs* later zware kritiek te verduren. Suburbia werd afgeschilderd als een hemel die vervolgens in een hel verandert. Vrouwen werden groene weduwen genoemd: ze waren aan huis gebonden en zaten gevangen in saai huishoudelijk werk, terwijl hun mannen uren lang van en naar hun werk pendelden. Dat leidde tot zuipen, pillen slikken, partnerruilfeestjes en nog erger. Hoe achterhaald de suburbane idylle ook lijkt, deze droom van een ruim, voornamelijk huis in een mooie omgeving met goede scholen en een *shopping mall* is over de hele wereld populairder dan ooit! De consequenties voor het groen, de natuur en het milieu zijn echter navenant.

Megastad

Het is niet de eerste gedachte die bij je opkomt wanneer gesproken wordt over de megastad, maar dit type stad heeft op opvallende en snelle manieren invloed uitgeoefend op de evolutie van de dierlijke inwoners. Zoogdieren vinden hun voedsel op de vuilnisbelten in de stad in plaats van te jagen op hun prooi. De warme steden met hun hitte-eilandeffect stellen bepaalde vogels in staat om er te overwinteren in plaats van naar warme gebieden te trekken. Het zijn verrassende zaken waarmee Wilson kans ziet de lezer permanent te boeien en aan te zetten tot nadenken. Hoewel het percentage grond dat de steden innemen op onze planeet bescheiden is, vindt de urbanisatie wel vooral plaats op die plekken waar de biodiversiteit het grootste is en dientengevolge daar ook de grootste reductie van die diversiteit optreedt. En dat niet alleen, de megasteden en megastedelijke regio's nemen ook grote hapen uit 's werelds vruchtbaarste akkerlanden. De grote steden zorgen verder voor gigantische koolstofemissies, voor fijnstofdeeltjes en voor klimaatverandering. Maar, in de steden worden initiatieven ontwikkeld om de relatie tot de natuur te verbeteren. Dat gebeurt op talrijke manieren, zoals stadslandbouw, biologische stadsboerderijen, aanleg van daktuinen, poreuze bestrating, planten van bomen, aanleggen van parken, ontwikkelen van groene boulevards, kortom door de creatie van groene steden. Dit alles is een bewijs voor het feit dat steden complexe, adaptieve systemen zijn. De grote technologiebedrijven hebben de zin en betekenis ontdekt van *smart cities*: er worden overal sensoren aangebracht om *big data* naar centrale computers over te seinen waarmee de stad in staat wordt gesteld om *real time*

te reageren op verkeersstromen, energieverbruik en bijvoorbeeld vervuilingsniveaus. Zo ontstaan slimme steden die in staat zijn alle informatie te genereren, te verwerken en te benutten voor een directe regulering. Wilson stelt 'nu steden digitale technologieën in hun infrastructuur inbouwen, is een van de meest opvallende en meest betekenisvolle aspecten van het huidige urbanisme, de manier waarop wij steden zijn gaan zien als onderdeel van hun ecosysteem en niet als plekken die losstaan van de natuur.' [p. 456] Lagos, als een van de megasteden, wordt door velen gezien als een rampzalige plek waar het hopeloos mis is gegaan. Voor anderen daarentegen getuigt de stad van het uitzonderlijke vermogen van de mens om zich aan de stedelijke omgeving aan te passen en die tot zijn woongebied te maken, hoe weinig uitnodigend en afschrikwekkend die omgeving ook lijkt. De stad toont dat de mensheid in staat is, ook in uiterst wanordelijke omstandigheden, tot zelforganisatie, zelfredzaamheid en zelfbehoud. De enorme Afrikaanse megastad is berucht wegens de ordeloos uitdijende sloppenwijken, de corruptie, de misdaad, de afgrijselijke infrastructuur en de ergste files ter wereld. Toch verschijnen in die stad ook al de eerste glinsterende wolkenkrabbers, luxe vakantieresorts en jachthavens vol superboten. 'Lagos is een stad van miljoenen ondernemers en duizenden micro-economieën die te midden van alle herrie floreren. Overall in de stad zijn mensen constant bezig met handeldrijven, met rondkomen, met overleven; ze vormen complexe netwerken buiten de formele economie om, die daar geen zicht op heeft en geen grip op kan krijgen.' [p. 467] De informele sector moet volgens Wilson dan ook niet als probleem worden gezien, maar juist als kweekplaats van talent en vindingrijkheid.

De toekomst van de metropolis

De krachten die tot urbanisatie hebben geleid, waren in de twintigste eeuw centrifugaal, maar in de eenentwintigste eeuw deed de tegengestelde kracht, de centripetale kracht zich gevoelen. Enerzijds concentreren de productieve krachten zich in een aantal megastadregio's en anderzijds binnen iedere stad in het centrale zakendistrict. De spectaculaire stedelijke renaissance van deze eeuw is duidelijk af te lezen uit de skyline. Er ontstaan iconische wolkenkrabberssteden.

In de hoge torens huizen de kapitaalkrachtige bedrijven en wonen de kapitaalkrachtige mensen die vaker niet dan wel hun luxe appartement [permanent] bewonen.

Waar gaat het heen met de metropolis? Steden zullen veranderen niet uit idealisme, maar uit noodzaak. De nieuwe grootstedelijke vorm zal, aldus Wilson, bestaan uit meerdere lokale stadscentra. Heel concreet is Wilson niet over hoe een en ander dan zal uitzien en dan zal functioneren. Hij besluit zijn imposante studie met de volgende algemene notie: 'Ons overleven als menselijke soort hangt af van het volgende hoofdstuk van onze stedelijke odyssee. Dat verhaal zal niet in glimmende wereldsteden tot stand komen. Het zal niet worden geschreven door technocraten die digitale oplossingen voor onze problemen verzinnen of door meesterplanologen die de stad opnieuw, als waren ze goden op de Olympus, ontwerpen. Het zal worden verteld, en aan den lijve worden ondervonden, door miljarden mensen die in megasteden en snelgroeiende metropolen in ontwikkelingslanden leven. De meeste mensen zullen in informele nederzettingen wonen en in de doe-het-zelfeconomie werkzaam zijn, zoals trouwens, de afgelopen vijfduizend jaar, al het geval is geweest met talloze stadsbewoners. Dat zijn de mensen die steden bouwen en ze in leven houden; die overleven dankzij hun vernuft en creativiteit, en die zich aanpassen aan veranderingen in hun milieu. ... Als we de geschiedenis als gids mogen zien, leert ze ons dat zij daarin zullen slagen.' [p. 487]

Slot

Ben Wilson heeft een monumentaal boek geschreven over de geschiedenis van de stad. Als historicus heeft hij zich uitgebreid verdiept in de materie, talrijke bronnen geraadpleegd, keurig een grote reeks relevante citaten bij elkaar gebracht en op een zeer toegankelijke manier zijn relaas over de geschiedenis van de stad aan het papier toevertrouwd. Hij is verder gegaan dan zijn eigen discipline wat af te leiden is uit de aard van de geraadpleegde bronnen, maar ook uit de sociaal-geografische, stadssociologische, milieukundige en bestuurskundige beschouwingen die hij ten beste geeft. Het boek kan zonder meer toegevoegd worden aan de lijst van boeken die ik in het begin van dit hoofdstuk noemde, namelijk die van Max Weber, Lewis Mumford en Honoré Rottier. Hij heeft kans gezien om abstractie en concreetheid op een wonderbaarlijke manier aan elkaar te koppelen en met elkaar in verband te brengen. Daardoor is het boek zeer leerzaam en lezenswaardig geworden. Voor iedereen die belangstelling heeft voor steden is het mijns inziens verplichte literatuur. De formule die hij gekozen heeft om per cultuurperiode steeds één of enkele [illustratieve] steden centraal te stellen, is een goede vondst. Daardoor is het niet alleen een overzichtswerk geworden, maar ook een bron om te raadplegen als men specifiek in een van de behandelde steden geïnteresseerd is. Een boeiend gegeven vind ik verder dat hij in het algemeen niet volstaat met het noemen van een zelfstandig naamwoord op zich, maar dat hij daar steeds specifieke tot de verbeelding sprekende adjectieven aan toevoegt. Ik geef een paar willekeurige voorbeelden: rumoerige, overvolle stad; ongepolijste, schunnige buurt; hypnotiserende metropool; opkomende consumentenmetropool; zombi-apocalyptische industriesteden.

Een punt van kritiek wil ik desondanks toch noemen. Zijn beschouwing over de toekomst van de metropolis is namelijk erg vaag. In feite komt die beschouwing niet veel verder dan: het aantal steden zal groeien, de grote steden groeien het hardst, de verstedelijking zal vooral in de ontwikkelingslanden plaatsvinden, de steden gaan de hoogte in met glimmende wolkenkrabbers en de breedte in met sloppenwijken, de megastad zal polycentrisch zijn opgebouwd en de verhouding tot de natuur in de stad zal fundamenteel veranderen. Deze inzichten zijn inmiddels toch wel min of meer gemeengoed. Maar tegelijkertijd moeten we beseffen dat de realisatie van een humane metropool, de creatie van een duurzame stad, de verwezenlijking van een stad met minder verschil tussen arm en rijk, het garanderen van een gezonde stad nog altijd een grote uitdaging voor de mensheid is, waarvoor geen 'stadsvaccin' direct beschikbaar is!

de stad als

'goede stad'

TOPOS *op zoek naar de 'goede stad'*

Inleiding

Je kunt ook nog op een andere manier *De stad als open boek* zien, namelijk in de zin van een stad met bewoners die allemaal hun eigen opvattingen over de stad hebben. Ook dat boek verdient het om opengeslagen te worden. Daar ligt een taak voor lokale architectuurcentra. Voor wie het [nog] niet weet: TOPOS is zo'n architectuurcentrum en wel van Maastricht.* Deze stichting bestaat al zo'n 25 jaar. Gedurende deze periode is TOPOS buitengewoon actief geweest op het gebied van architectuur, stedenbouw, ruimtelijke ordening, cultureel erfgoed, volkshuisvesting, landschap en aanverwante terreinen. De aandacht is steeds gericht geweest op het verleden, het heden en de toekomst van de stad Maastricht. Het algemene doel van dit architectuurcentrum is om de bevolking te sensibiliseren voor de ruimtelijke kwaliteit van Maastricht. Dit gebeurt door middel van lezingen, debatten, excursies, exposities en bijvoorbeeld publicaties. Ook TOPOS heeft 'geleden' onder de corona-pandemie. Vanaf het moment van uitbraak van Covid-19 waren we niet in staat fysieke bijeenkomsten te organiseren. Er is toen gekozen voor alternatieve activiteiten waarbij het accent lag op het mobiliseren van de achterban. En met succes! In tamelijk korte tijd werden de volgende projecten gerealiseerd. In de eerste plaats een boek over *Mijn favoriete gebouw in Maastricht en omgeving*. Maar liefst 140 gebouwen werden aangedragen en samengebracht in een prachtig boekwerk. Er werden wedstrijden georganiseerd rondom tekeningen van en over Maastricht [Teun Swinkels, Herman van den Bosch sr.] en rondom foto's onder de titel *Maastricht oog voor detail* [deuren, ramen, balkons, dakkapellen, teksten op gebouwen, hekwerken]. Aansluitend werden burgers opgeroepen om zogenaamde 'verbeterplekken' in de stad Maastricht aan te dragen. In totaal werden 124 van zulke plekken beschreven en werden suggesties voor verbetering gedaan. Dit alles werd gebundeld in het boek *Maastricht op weg naar een nog mooiere stad?!* Tot slot van de corona-periode heeft TOPOS de focus gericht op de 'goede stad'. Maar wat is een 'goede stad'? Dat is de vraag die TOPOS in aansluiting op studies van wetenschappers op het gebied van de architectuur, stedenbouw, cultureel erfgoed, planologie, [stads]sociologie, geschiedenis enzovoort heeft voorgelegd aan 'de' burger.

* TOPOS, Architectuurcentrum Maastricht, is een van de lokale architectuurcentra in Nederland. Gedurende de afgelopen 25 jaar heeft TOPOS actief bijgedragen aan het sensibiliseren van 'de' Maastrichtenaar en in Maastricht geïnteresseerden voor architectuur, stedenbouw, cultureel erfgoed en landschap. Dit is bij uitstek 'mensenwerk', dat wil zeggen dat vrijwilligers hun tijd en energie inzetten voor een ideëel doel. Er is dan ook alle reden om mensen die in belangrijke mate hebben bijgedragen aan het succes van TOPOS te noemen. Zelf ben ik [Nico Nelissen] gedurende de helft van de 25 jaar dat TOPOS bestaat, de voorzitter van de stichting. Dankzij de inzet van mijn voorgangers en van iedereen die in bestuur en programmaraad gedurende de afgelopen jaren zich heeft ingezet, is TOPOS een begrip geworden. Bij het noemen van namen is het risico altijd aanwezig dat iemand wordt vergeten, maar dat risico nemen we. Ik noem in willekeurige volgorde: André Peeters, John Wevers, Wim van den Bergh, Niek Bisscheroux, Servé Minis, Jos Kramer, Fred Humblé, Hans Hoorn, Janike Kernland, Boudewijn Snelder, Carlos Apers, Will Köhlen, Bas van der Pol, Jan Houwen, Peter de Ronde, Wim Heuts, Math Reneerkens, Guido Quanjel, Ivo Rosbeek, Roland van Bussel, Bart Bux.

We zeiden al dat wetenschappers niet [altijd en alleen] de wijsheid in pacht hebben. Die wijsheid is ook in de hoofden en harten van burgers te vinden. Het is tegen deze achtergrond dat TOPOS het initiatief heeft genomen om burgers naar hun idee over de 'goede stad' te vragen. Concreet is het verzoek gedaan de volgende zinsnede aan te vullen: *Een 'goede stad' is voor mij een stad die*

Zoals we eerder vermeldden, is van deze gelegenheid uitvoerig gebruik gemaakt. Niet minder dan 134 mensen hebben hun 'quote' aan TOPOS toegestuurd. Laten we beginnen met het geven van een overzicht van alle uitspraken ['quotes'] van de inzenders. We hebben ze als een 'lint' achter elkaar gezet. Begin eraan en je blijft lezen. Het was geen eenvoudige opgave, zo werd ons geregeld medege-deeld, want om in enkele woorden aan te geven wat een 'goede stad' is, is bepaald geen sinecure. Enkele personen weten overigens hun opvatting wel in een of enkele woorden onder te brengen, maar er zijn er ook die er meer dan de limiet van 40 woorden voor nodig hebben. Laten we eens luisteren naar wat al die burgers zien als een 'goede stad'. Laat u verrassen door de serieusheid, speelsheid, gedurfdheid, geestigheid, luciditeit, diepgang, beknoptheid en originaliteit van de inzendingen. Daar komen ze dan.

een goede stad

is een stad die

- ... ooit vanuit zijn unieke geografische ligging, bijzondere en zeer lange cultuur-historische achtergrond en tradities en monumentaal [duurzaam in brede zin van het woord] is gebouwd, ook deze algehele geschiedenis educatief kenbaar maakt of uitdraagt door middel van daarvoor geschikte musea [Maurice Bastings]
- ... bewoners en bezoekers meer biedt dan je kopen kunt voor geld [Rinie Beckers]
- ... open staat voor nieuwe mensen, nieuwe gewoonten, nieuwe vormen en nieuwe smaken. Die tegelijk zuinig is op haar verleden [Joop van den Berg]
- ... compassie heeft met al zijn bewoners en waar bezoekers zich thuis voelen. Alle aspecten van het leven vinden er plaats. Je proeft er respect voor historie en visie op de toekomst [Helene van den Besselaar]
- ... groot genoeg is om jezelf in te kunnen verliezen, maar ook klein genoeg is om bekenden vaak onverwacht te ontmoeten [Harry Boekwijt]
- ... bruist van initiatieven, tolerant is en van diverse samenstelling [Ed de Boer]
- ... waar bestuurders de mensen die er wonen en werken belangrijker vinden dan zichzelf [Herman van den Bosch]
- ... een stad die biedt: cultuur en natuur, architectuur en infrastructuur, winkels en terrassen; met jong en oud, grijze muizen en kleurrijke, gekke en saaie mensen. Vooral sjiek en sjofel, ernstig en zorgeloos; om te studeren en te flaneren [Marij van den Bosch]
- ... mensen bij elkaar brengt omdat men elkaar wat te bieden heeft zowel qua kunst, cultuur als ambacht en handel. Houd het leven in de stad! [Nico Bouwman]
- ... een stad die een tram heeft [Rob Bruijnzeels]
- ... 'The most beautiful thing in Tokyo is McDonald's', the artist wrote in his 1975 book, *The Philosophy of Andy Warhol*. 'The most beautiful thing in Stockholm is McDonald's. The most beautiful thing in Florence is McDonald's. Peking and Moscow don't have anything beautiful yet. 'Maastricht heeft inderdaad drie McDonald's. Dus volgens Andy Warhol een mooie stad [René Coenegracht]
- ... oog en respect heeft voor architectuur door de eeuwen heen. Een stad met een ondernemersklimaat. Een stad die zich afvraagt van wie is die stad, waarom is die stad en waarvoor is die stad. De kracht van de stad ligt in de nuancering van de belangen [Koos Consten]

- ... een plek waar faciliteiten [winkels, theater, filmhuis, restaurants, cafés] op loopafstand bereikbaar zijn. De stad moet een gemengde bevolking hebben [Wilmien Coumans-Loos]
- ... precies als Maastricht vanwege goed wonen, goed werken en goed recreëren in een goede omgeving met veel goede mensen onder een goede lucht. Dat is een 'goede stad' [Armand Cremers]
- ... aantrekkelijke woonruimte, parken en pleinen, en een gezond klimaat biedt. Een stad waarin aandacht is voor opleidingen, medische zorg en cultuureducatie, naast voldoende economische activiteiten [Hans Cremers]
- ... Nijmegen heet [Peter Daanen]
- ... mij omarmt als een warme deken [Bert Dackus]
- ... een stedelijk, multicultureel gebied, waar een samenleving kan ontstaan van alle leeftijden, inkomens en rassen, die met elkaar harmonisch kunnen omgaan en daarin voldoende plekken vinden om gemeenschappelijke activiteiten te kunnen uitoefenen. De stedelijke ruimtes dienen kleinschalig, intiem op elkaar afgestemd te zijn met goed ingerichte openbare straten en pleinen [René Daniëls]
- ... in woord en daad het belang van cultuur uitdraagt [Frank Delissen]
- ... leefbaar is voor mensen van alle lagen van de samenleving [Eveline Deneer]
- ... je steeds weet te verrassen met zowel oude als nieuwe verhalen en met onverwachte plekken, al woon je er een leven lang [Geneviève Deneer]
- ... de interactie tussen mensen, bedrijven en instellingen maximaal stimuleert. De gebouwde omgeving [hoewel deels een gegeven] en infrastructuur moeten dit faciliteren [Jacques van Dinteren]
- ... een 'diverse' stad met veel rust en ruimte [Rob van Dinther]
- ... harmonie en vitaliteit uitstraalt zowel in fysieke als in sociaal-culturele, economische en bestuurlijke zin. Een goed bereikbaar, veilig en geschikt geheel van huizen, gebouwen, straten, pleinen, parken en andere openbare ruimtes ten dienste van bewoners en bezoekers [Eduard Disch]
- ... op de menselijke maat is gebouwd. Niet te groot, niet te klein. Voldoende ontmoetingsplaatsen voor jong en oud, voor groot en klein. Gezellige pleinen vooral en veel groen [Catherina Drakopoulou]
- ... sociaal zeer divers is, met alle kleuren en gezindten, met een cultuuraanbod dat ruimte geeft aan allerlei groeperingen, zonder mechanisch lawaai dat anderen hindert, een divers winkelaanbod heeft, en een zondag zoals de schepper die bedoeld heeft! [Coen Eggen]
- ... Mediterrane sfeer ademt, Europees georiënteerd is, Sjeu heeft, Thuisgevoel geeft, Rijke cultuur heeft, Engel in het stadswapen heeft, Echt joie de vivre uitademt, Culinair hoogstaand en divers is, Haar unieke gebouwen en monumenten koestert [René Erckens]
- ... er, ogenschijnlijk als vanzelf, voor zorgt dat mensen zich er prettig voelen [Peter van Esch]
- ... zorgt voor een goede balans tussen economisch en sociaal klimaat [Maria Essers]
- ... zijn prachtige, historisch belangrijke en culturele waardevolle schatten toegankelijk heeft gemaakt voor zijn inwoners en toeristen waardoor onze zintuigen: zien, ruiken, horen, proeven en voelen worden geprikkeld en het kuieren door de stad een echte ontdekkingsreis is [Bert Felling]
- ... plek waar verschillende soorten mensen om verschillende redenen op verschillende momenten van de dag aanwezig zijn [Jos Gadet]
- ... een thuisgevoel biedt voor haar inwoners en een goede gastheer is voor elke bezoeker, een stad waarin identiteit, kwaliteit, diversiteit en aandacht voelbaar en waarneembaar zijn [Sjef Goessens]
- ... een historisch sublieme ervaring oproept, natuur en cultuur verweeft in haar publiek domein, en zich door burgers en gebruikers toekomstgericht laat vernieuwen [Henri Goverde]
- ... menselijkheid en de verbinding met de natuur centraal stelt, die investeert in het welzijn van de inwoners, die kiest voor groen en leefbaarheid in plaats van asfalt en zakelijkheid [Ineke Groot]
- ... vol levendigheid is en een prettige en veilige woon- en werkomgeving is voor iedereen [Tobias de Groot]
- ... waar de publieke ruimte gekenmerkt wordt door een bijzonder intiem karakter. Een stad die intimiteit heeft: een ervaring van verbondenheid van in dit geval mens en ruimte. Maastricht kent een reeks stedelijke ruimten die je zo kunt kwalificeren [Hari Gulikers]

... leeft en waar iedereen zich thuis kan voelen [Marlies Haack-Hermans]

... een fijnmazige structuur heeft van wonen, werkgelegenheid, winkelfuncties, dienstverlening, recreatie en cultuur, met een hoge visuele kwaliteit van de gebouwde omgeving en het groen. Een uitgebreid netwerk van openbaar vervoer geeft de privé-auto een ondergeschikte en aanvullende functie [Michel Habets]

... je omarmt als een geliefde [Frans Heckers]

... ik als een onvervreemdbaar deel van mijn identiteit weet [Vincent Hendrikse]

... zijn verleden koestert [Jo Hendrikx]

... is een kosmopolitische stad waar men zich meteen thuis voelt, zo'n stad is Maastricht [Hans Hendrix]

... is als een boom, diep geworteld tussen bos en akkerland, schuilplaats voor dieren, voedsel, broed- en rustplaats biedt aan vogels van diverse pluimage; genereus open naar haar omgeving; met een eigen karakter, een eigen gezicht, waar je van kunt (gaan) houden [Paul Hoeke]

... de regisserende rol vervult op grond van een integrale visie. Die visie is gebaseerd op alle behoeften op het gebied van wonen, werken, recreatie, verkeer en de sociale en culturele behoeften van haar inwoners. Deze dienen te worden afgewogen en afgezet tegen de noodzaak van duurzame natuur- en milieuwaarden [Hans Hoorn]

... ruimte biedt aan spontaniteit en dynamiek [Frank Hovens]

... niet zozeer geld uitgeeft aan mooie en dure lantaarnpalen, maar haar burgers genoeg licht geeft om te leven [Hein van der Hulst]

... intelligent, goed uitziend, stijlvol, creatief, toegankelijk en opwindend is [Annelies Jaminon]

... mij de geborgenheid van mijn jeugd schenkt [Wil Jansen]

... veel mogelijkheden biedt, met een breed aanbod van culturele activiteiten het liefst voor alle leeftijden en bevolkingsgroepen. Ik denk ook aan uitnodigende groenvoorzieningen binnen en buiten de stad, aan pleinen met terrassen, aan goede horeca en een interessant winkelaanbod. En niet te vergeten zowel historische als ook moderne bebouwing, dus een stad met karakter [Angela Janssen-Steffes]

... veilig, schoon, sfeervol en zonder overlast met veel cultuur, horeca en detailhandel liefst met veel monumentale gebouwen en groen en zuivere lucht [Jan Janvier]

... herbergzaam is. Die een gezonde functiemenging in zich herbergt in economische, culturele en sociale zin. Een stad is een gezonde verblijfplaats voor een ieder, om te werken, te recreëren en te wonen. Een goede stad is verdraagzaam voor allen en kan dealen met alle menselijke invloed. Een 'goede stad' is en blijft van menselijke maat [Frank Jasper]

... waarin je verhalen herkent, waarin je de geschiedenis voelt, maar waar je ook altijd de vooruitgang ziet. Waar je makkelijk kunt struinen door en langs groen. Waar mensen elkaar willen leren kennen, samen voor een mooi buurtgevoel zorgen, elkaar steunen als dat nodig is [Rob Jaspers]

... gemaakt wordt door haar inwoners, tradities, evenwichtige stedelijke invulling, haar schoonheid, waar werken en recreëren in balans moeten zijn, daar waar het goed toeven is, vertrouwd en veilig voelt, en waar het altijd goed thuiskomen is [Joost Jeuken]

... het verhaal van zijn geschiedenis laat zien en die uitnodigt om elkaar te ontmoeten [Joke Jongeling]

... bruist van activiteiten. Een stad waar mensen zich thuis voelen. Waar mensen oog voor elkaar hebben. En een stad die je voor altijd in je hart sluit [Bert Jongen]

... me stimuleert om te ontmoeten, te bewegen en te creëren. Om onderweg van A naar B iets nieuws te ontdekken. Waar je binnen verlangt om naar buiten te gaan [Maarten Jongeneel]

... naast woongenot, cultuur en winkel- en uitgaansmogelijkheden ook mooie natuur op fietsafstand biedt aan zijn inwoners [Piet van Kalmthout]

... minimaal een aantal voorzieningen 'met ballen' heeft. Mooie horecaplekken en terrassen met uitzicht, een museum, een theater, een markthal, een bibliotheek, een park, een sociëteit en een expositiezaal het liefst allemaal in een historische setting [Will Köhlen]

... aanvoelt als de publieke huiskamer voor bevolking en bezoekers [Alfons J. Kruijer]

... leeft en een duidelijke stedenbouwkundige structuur heeft [Jo Kusters]

... veilig en verzorgd is en variatie biedt [VVV]. Veilig om je ook buiten te kunnen begeven, verzorgd omdat het de leefkwaliteit verhoogt en variatie om functies als wonen, recreëren, shoppen en cultuur dichtbij te hebben [dus de decentrale stad]! [Arie Lamboo]

... leeft en liefheeft! [Jan Lantink]

... in harmonie is. Waar de diverse bouwstijlen elkaar juist aanvullen en niet afstoten. Gebouwd in een grillig patroon, vol smalle straatjes en verborgen hoekjes. Een warme, aimabele stad waar men zich meteen thuis voelt [José van der Leeuw]

... waar inwoners glimlachen [Wannie Ligthart]

... herkenbaar en beleefbaar blijft door haar historische wortels, maar buiten haar centrum ook bijzondere [oudere en jongere] wijken, gebouwen en groen koestert om van te genieten en te ontdekken [Karel Loeff]

... gezond en vitaal is en daardoor kwaliteit weet te behouden. Kwaliteit is wat het wordt! [Jef Loontjens]

... net als je kleren, net als je huis, bij je past. Een menselijke maat, organisch gevormd en samen zelf in te kleuren [Séverine Louf]

... je het gevoel geeft dat je ervaart als je in de Mariakapel van de Onze Lieve Vrouwe Basiliek bent: ontroering, licht, hoop, rust, drukte en warmte. En trots omdat je die schoonheid mag ervaren. Als je dan die kapel uitloopt, nog bevangen van de sereniteit, ervaar je en omarm je de beelden van een bruisende, zinderende stad. Wauw! [Appie Luermans]

... bruist. Een stad waar altijd iets te beleven valt. Een goede mix van wonen, werken, beleven. Van horeca, retail, cultuur en evenementen, kortom activiteit! [Leon Maes]

... bruisend is. Waar men zorgdraagt voor alle burgers en voor een schone, mooie en veilige omgeving. Waar veel groen is en waar de burgers kunnen participeren over het gebruik van de openbare ruimte. Ik ben geboren in zo'n stad [Ellen Marcusse-Peters]

... historie, cultuur en leefbaarheid weet te combineren. Dat betekent behoud van oude centra, nieuwbouw integreren met een passende identiteit, zoveel mogelijk vergroenen, ook de achterdaken, die niet in het zicht liggen, en zorgt voor goede sociale voorzieningen ook op het terrein van cultuur [Maurice Martens]

A photograph of a kitchen with a red wall. In the foreground, there is a counter with several bottles of sauce in a red tray. The text 'een goede stad' is overlaid on the image in a large, white, sans-serif font.

een goede stad

is een stad die

- ... voor mij thuis voelt, waar ik graag met familie en vrienden ben, waar ik rond kan dolen over straten onbekommerd, maar ook nostalgisch door wat opdoemt uit mijn gedachten of uit haar stenen [Jef Maurer]
- ... goed georganiseerd is en toch frivol, die warmte uitstraalt en die voelt als een warme jas in een besneeuwd bos [Guus Maussen]
- ... een dynamische en ontspannen leefruimte biedt voor een maximale diversiteit aan bewoners, plekken, verhalen, erfgoed, landschappen, voorzieningen, activiteiten, opinies en dromen, zodat je telkens opnieuw wordt verleid, uitgedaagd, omarmd, verrast en 'opgetild' [Leon van Meijel]
- ... de menselijke maat hanteert, gelegen is aan water en bos, met hoogteverschillen en afwisselend in plek en plaats, speelruimte heeft [zowel letterlijk als figuurlijk] en rust en rumoer [van hofje tot kermis] geschikt voor jong en oud! [Olof Middelbeek]
- ... het verleden koestert om de beste keuzes te kunnen maken voor de toekomst waarbij creativiteit en saamhorigheid een ideale voedingsbodem vormen voor geluk van haar inwoners [Ronald Migo]
- ... de erfenis van het culturele verleden respecteert en waar mogelijk gebruikt als inspiratiebron voor nieuwe ruimtelijke plannen waarbij de continuïteit van de stedelijke identiteit leidt tot een vertrouwde en prettige leefomgeving [Servé Minis]
- ... waakt over het welzijn van haar burgers en jong en oud een avontuurlijke, veilige en groene leefomgeving biedt [Tonnie van Mulken]
- ... lucht geeft en ademt, mensen omarmt, bomen verwelkomt, kunst mogelijk maakt, geur en kleur geeft in verscheidenheid [Ilse Mutsaers]
- ... voelt als een huid [Wim de Natris]
- ... mij inspireert tot het maken van mooie foto's en dat heb ik heel sterk in Maastricht [Marina Nefkens]
- ... ruimte biedt aan mijn kinderen om onbezorgd op te groeien, zich te ontwikkelen en de wereld te leren kennen. Een stad met veel groen en respect voor de omgeving. Een stad waarin we gezamenlijk fijn kunnen leven in onze multiculturele samenleving en respect hebben voor elkaars culturen, waarden en normen [Niek Nelissen]

- ... warm aanvoelt en tegelijk 'cool' is. Waarin je je thuis voelt, waar je lekker kunt rondlopen, leuke mensen kunt treffen en kunt genieten van de schoonheid en de geest van die stad. Liefst vanaf een terrasje met een lekker glaasje wijn [Piet Nelissen]
- ... gelegenheid geeft tot 'rondneuzen', waar je nieuwe en bekende plekken kunt [her]ontdekken, waar kunst en cultuur voorhanden is, waar je gezellige terrassen hebt en natuurlijk ook waar je kunt 'rondneuzen' in winkels [Andrea Nelissen-de Pont]
- ... een centrum heeft waar mensen kunnen vertoeven, waar ze zich veilig voelen en waar ze zich kunnen vermaken. Dit betekent een grote variatie aan culinaire en culturele gelegenheden: terrassen, boutiques, musea et cetera. Bij een goede stad hoort ook moderne architectuur die past bij de oude gebouwen. In de wijken buiten het centrum moeten faciliteiten zijn voor jong en oud: parken, speeltuinen, scholen, bibliotheken en recreatiecentra. Er moet ook een overvloed zijn aan vegetaties, grasvelden, bomen en perken, wat bijdraagt aan het uiterlijk van een stad en aan gezonde lucht voor de bewoners [Miranda Nelissen-Palmer]
- ... als ik haar achter laat door klagen en nuilen, nog altijd op me wacht om - hoe oud ze ook is geworden - mijn heimwee te omarmen met haar parken, bruggen en straten. Dan stroomt verlangen door en kom ik weer thuis in mijn stad [Twan Niesten]
- ... haar historisch verleden kan vertellen, omdat de bewoners in het verleden en het heden respectvol met haar historisch erfgoed zijn omgegaan [Kitty Nuyts]
- ... mij verwarmt, mij blij en gelukkig maakt, mij laat lachen en genieten van haar schoonheid en mij het gevoel van thuis zijn geeft [Theo Oostdijk]
- ... waar ik naar terug verlang als ik een tijdje ben weggeweest [Raymond Oostwegel]
- ... gebruik maakt van alle kennis en kunde van de bewoners die zich inzetten voor de stad. De gemeente maakt dan eindelijk serieus werk van de veel genoemde burgerparticipatie. Nu is dat nog steeds een loos begrip [Peter Otten]
- ... aanvoelt als een warm bad! [Willem Jan Pantus]
- ... met historie en cultuur, met leven, groen en gezelligheid. Enkele kernwaarden: goede en voldoende woningen, goed winkelbestand, goed ontsloten, aan een rivier of ander water gelegen, scholen en opleidingen van niveau zoals de universiteit, de natuur in de buurt, sportmogelijkheden, schouwburg, bioscoop [Ruud Payens]
- ... waar je de structuur van het grondplan voelt en herkenbaar is vanuit de historische oorsprong. En dat de stad zich daarna heeft ontwikkeld en aangepast heeft aan alle maatschappelijke codes met als leidraad de menselijke schaal [Harry Peeters]
- ... leert van gemaakte fouten uit het verleden. Blindelings weer nieuwe fouten maken, blijft onbegrijpelijk en onacceptabel, om triestig van te worden [Nic Pepels]
- ... gebruik maakt van de kennis van zijn burgers en langs die weg werkt aan een karakteristieke en betekenisvolle toekomst [Frans Peperzak]
- ... zichzelf noopt tot het continu faciliteren en verbeteren van gemeentelijke voorzieningen voor haar inwoners en bezoekers, met daarbij een goede balans tussen [stedelijke en maatschappelijke] vernieuwing en zorg voor haar cultureel erfgoed [Gilbert Peters]
- ... bruist, aan zee ligt en een berg heeft. Die je van het eerste begin kunt lezen naar de laatste ontwikkelingen. Een logische opzet, zodat je niet verdwaalt zonder gids [Harry Reijnders]
- ... grotendeels zelfvoorzienend en milieuvriendelijk is en kwalitatieve kansen biedt voor burger- en ondernemerschap. Als organisme moet de stad kunnen groeien en krimpen [!]; ze maakt deel uit van een groot lichaam, onze aarde! [Math Reneerkens]
- ... voor je zorgt en je omarmt als je weer thuis komt [Inge Rengers]
- ... niet alleen zich bezighoudt met de kwaliteit van het centrum, maar vooral ook zorgt voor hoogwaardige inrichting van de stedelijke buitenruimte in buurten, wijken en bedrijfsgebieden. Het is vooral belangrijk om een maximale 'mix' te realiseren [Helen Ronner]
- ... op weg is, die worstelt met toekomst en verleden, een perpetuum mobile levend in het heden, die groen en steen boetseert tot onderdak, die naar buiten straalt en verenigt wie er wonen en die bekoort met de zinding van thuishkomen [Kees de Ruwe]

... voor ieder een thuis geeft met de bereidheid om de stad te delen. Het gaat om het aangaan van verbinding. Het geven en nemen. Het gehoord en gezien worden als mens [Saskia Sanders]

... waar mensen in perfecte symfonie kunnen wonen, werken en genieten van een omgeving die vol ambitie van alle stakeholders, constant wordt doorontwikkeld [Jan Scheele]

... aan alles de ruimte biedt [Gerd Scheers]

... de inwoners de kans geeft zich te ontplooiën, solidariteit als norm heeft, een broedplaats van innovaties is, ICT-technisch vooroploopt, bedrijvig én rustig is, veel natuurschoon heeft, veilig is en trots maakt [Arthur Schekermans]

... als maïzena bindt. Weg met de klontjes - het gaat om één smakelijk topgerecht! [Joke Schoot Uiterkamp]

... je omarmt als een warm bubbelbad, bruisend en uitdagend, altijd in beweging. Maastricht dus! [Wiel Schreurs]

... een stad die aan zee of aan een rivier ligt [Jacqueline Schuurmans]

... onzichtbaar en vanzelfsprekend voeding geeft aan communicatie en diversiteit, aan kleur, geur, geluid en vorm, die dromen maakt, paradijsvogels en rafelranden koestert en een plek veroverd in de tijd [Lex Smeets]

... leeft en bruist, die ruim in het groen zit en waarvan je hart een sprongetje maakt als je er weer terugkeert [Tom Smit]

... een goede, milieubewuste stedenbouwkundige inrichting heeft met architectonisch verantwoorde gebouwen! [Tom Smits]

... een open en inspirerende uitstraling heeft, voor al haar inwoners [Marlies Smits-Ketelaars]

... voor mij voelt als thuiskomen. Geborgenheid en veiligheid ervaren. Dat is zeker zo in mijn geboortestad, maar voelt voor mij ook zo aan bij elke andere 'goede' stad waar dan ook [Marlène van de Staay]

... als een warme jas om mij heen zit. Waar ik mij thuis voel alsof ik thuis ben. Dat kan zijn op vele plekken op de wereld. Maar thuiskomen in 'mijn stad' is altijd het fijnst [Monique Stalpers]

... 's avonds bruist! [Robert Stalpers]

... een gevarieerd aanbod aan voorzieningen te bieden heeft: wonen, werken, winkelen, cultuur en sport. Een stad moet bruisen maar ook plekken van rust zijn belangrijk, zoals parken en begraafplaatsen. Een goede stad heeft bij

voorkeur een historisch centrum met monumentale gebouwen en pleinen. De openbare ruimte van de stad is verzorgd maar ook rafelranden horen erbij [Kees Teeken]

... innerlijke vitaliteit combineert met uiterlijke schoonheid [Monique Thelen]

... vriendelijk, creatief, sociaal en democratisch is en waar de bewoners zich te voet en per fiets over groene lanen en sfeervolle pleinen verplaatsen naar alle belangrijke bestemmingen inclusief het buitengebied [Laurent Theunissen]

... diversiteit biedt in bebouwing, bewoning en begroeiing. Zij vormen de basis voor ontmoeting, interesse en interactie tussen mensen, leefstijlen en levensvormen. Die zijn nodig om een stad een bruisende plek te laten zijn van inspiratie, veelzijdigheid, welvaart, cultuur en veiligheid [Jacques Thielen]

... mij past als een handschoen, waar ik prettige burens heb en als ik buiten kom minstens drie personen goedendag zeg, waar ik een ommetje kan maken en een terrasje kan pikken, waar ik een filmpje kan pikken en veilig s' nachts over straat kan lopen en waar de mensen die ik tegen kom 'gezellig keuvelen'; en ja, waar ook school, gezondheidszorg en ov op loopafstand is [Pauline Tomlow]

... bruist en rekening houdt met al zijn bewoners en het geheel opstuwt in de vaart der volkeren, zoals onze oudste stad Nijmegen [Frans Tromp]

... leeft en mij veel biedt, waar ik mij thuis voel en waarnaar ik verlang als ik er een tijdje uit weg geweest ben [Frans van Tuel]

... er netjes uit ziet, waar je trots op bent en daarmee zorgt voor verbinding tussen mensen. Als de stad een zootje is, zijn de mensen dat ook [Arnoud van de Ven]

... verleidt en verbindt [Ben Verfürden]

... is zoals de Italiaanse auteur Italo Calvino schreef: 'Bij een stad geniet je niet van de zeven of zeventig wonderen, maar van de antwoorden die ze geeft op een vraag van jou.' [Wouter Jan Verheul]

... die mij het gevoel geeft weer 'thuis te zijn' [Huub Villevoeye]

... ruimte - in de meest brede zin van het woord - biedt aan iedereen en iedereen welzijn, flora en fauna en die soepel en op natuurlijke wijze meebeweegt met de tijd [Ine Voets]

... zichzelf vernieuwt met behoud van kenmerkende oude bebouwing en oude leefmilieus waardoor mensen zich, door de jaren heen, thuis kunnen blijven voelen in eigen stad en wijk [Chris Vos]

- ... boeit door de architectuur, inspireert door de cultuur en plaats biedt aan de natuur. Bovendien streeft een goede stad ernaar haar inwoners te ondersteunen en te verbinden [Joke Wagenaar]
- ... ervoor zorgt dat je er thuis voelt. En dat niet alleen voor vandaag, maar ook voor morgen en overmorgen. En niet alleen voor de huidige bewoners en de vele [Euregionale] omwonenden, maar hopelijk ook voor vele 'nieuwelingen' [Harry Welters]
- ... je omarmt en verwarmt, die veiligheid en geborgenheid biedt. Die herkenbaarheid en behagen losmaakt. Die kwaliteit toont en identiteit verleent. Een stad die je toefluistert: 'hier ben je thuis' [Eric Wetzels]
- ... aantrekkelijk is; goed bestuurd, waar inwoners samenleven, waar je trots op bent. Een fijne plek om te wonen, te werken, te ontspannen, te genieten, te huilen... Een stad waar je wil zijn! [Carl van Wijk]
- ... zuinig is op haar historisch erfgoed en daaraan karakter ontleent [Hans Willems]
- ... waar mensen, van allerlei pluimage, veilig kunnen samenleven in gemengde wijken. Daarnaast voorziet de stad in een goede mix van winkels, horeca, musea en groenvoorziening voor recreatie en ontmoeting [Carolien Willemse]
- ... bruist en leeft met allerlei vormen van cultuur. Een stad die een evenwicht vindt tussen het gebruik van de fiets **en** de auto. Ook ouderen en mindervaliden moeten naar het centrum kunnen gaan. Dus binnensteden niet volledig afsluiten voor gemotoriseerd verkeer [Geneviève Wong-Chung - Estourgie]

Inhoudsanalyse door Piet Nelissen

Heeft u alle uitspraken ['quotes'] gelezen? Zo ja, dan zult u de behoefte voelen om te ontdekken wat nu de overeenkomsten en verschillen zijn in de opvattingen over een 'goede stad'. Daarvoor hebben we een specialist ingeschakeld, Piet Nelissen, die veel ervaring heeft met kwantitatieve en kwalitatieve inhoudsanalyses. We laten hem hier graag aan het woord.

Ik heb de reacties ['quotes'] van de inzenders onderworpen aan de methode van inhoudsanalyse. Dit is een onderzoeksmethode die in de communicatiewetenschap veel wordt gebruikt voor de beschrijving en duiding van communicatie-uitingen, zoals redactionele artikelen, reclame-uitingen, beeldreportages, politieke programma's et cetera. De geestelijk vader van deze methode, Bernard Berelson, gaf in 1952 de volgende definitie: *Content analysis is a research technique for the objective, systematic and quantitative description of the manifest content of communications.* [B. Berelson, 1952].

Werkwijze

Als basis voor de analyse heb ik genomen de individuele inzender, met zijn of haar individuele 'quote'. Per inzender zijn meerdere aspecten en dimensies van de 'quote' onderzocht. Allereerst: het aantal in de 'quote' voorkomende aspecten waaraan een 'goede stad' volgens de inzender moet voldoen. Vervolgens ben ik nagegaan aan welke meer abstracte dimensies/ kernwaarden van een 'goede stad' die aspecten refereren. Hierbij zij opgemerkt dat meerdere aspecten kunnen vallen binnen eenzelfde dimensie. Op basis van de ontvangen inzendingen heb ik de volgende kernwaarden/ dimensies onderscheiden:

1. De *ziel* van de stad [lekker [thuis]voelen, geborgenheid, sfeervol, menselijke maat, trots]
2. Het *gezicht* van de stad [goed en verzorgd uitzien, respect voor historie en architectuur]
3. De *voorzieningen* van de stad [op gebied van wonen, winkelen, recreatie, horeca, cultuur, natuur, culinair]
4. De *levendigheid* van de stad [bruisend, kansrijk, verbindend, ondernemersklimaat]
5. De *leefbaarheid* van de stad [veiligheid, gezondheid, rust, geen overlast]
6. De *toekomst* van de stad [open mind, verdraagzaam, divers, toekomstgericht]
7. De *ligging en omvang* van de stad [rivier, natuur, landschap, middelgroot]
8. Het *bestuur* van de stad [lokaal bestuur, burgerparticipatie, burgerkapitaal]
9. *Overig*

Op basis van enkele ons bekende kenmerken van de inzender, zoals geslacht, leeftijd, professionele betrokkenheid bij architectuur, ruimtelijke ordening, openbaar bestuur, heb ik gekeken naar verschillen in opvattingen tussen de genoemde categorieën wat betreft hun opvatting over wat een 'goede stad' is.

De 'goede stad' van 'de' Nederlander?

Zoals gezegd, het basismateriaal van de inhoudsanalyse wordt gevormd door de 'quotes', de uitspraken over wat een 'goede stad' is van 134 inzenders. Deze inzenders vormen geen representatieve afspiegeling van de Nederlandse bevolking. Het betreft hier immers mensen die voorkwamen in het e-mailbestand van geïnteresseerden in architectuur, stedenbouw en cultureel erfgoed en veelal woonachtig of werkzaam in of rondom Maastricht en Nijmegen. Men kan zelfs stellen dat het geen doorsnee, maar juist een 'select' gezelschap van mensen betreft. De spiegel over de 'goede stad' die wordt voorgehouden is dan ook de spiegel van een groep inzenders die iets hebben met architectuur, ruimtelijke ordening, stedenbouw, cultureel erfgoed, landschap en openbaar bestuur.

Kwantitatieve inhoudsanalyse

De resultaten van de analyse heb ik op een [kwantitatief] rijtje gezet. Dit laat zien welke dimensies van een 'goede stad' het meest pregnant naar voren komen. En ook om te bezien of een en ander varieert al naar gelang de diverse categorieën inzenders. Of in deze de uitspraak: *let us make the important quantitative and not the quantitative important*, geweld wordt aangedaan, laat ik aan de lezer over. Ik merk overigens nog op dat het unieke van de reactie [de onderlinge combinatie, waarbij het geheel meer is dan de som der delen] zowel door een kwantitatieve, als door een kwalitatieve inhoudsanalyse een beetje verloren gaat.

De ontvangen 'quotes' zijn voor driekwart afkomstig van mannen. Onder de inzenders bevinden zich evenveel 'jongeren' als wat oudere mensen [ouder dan 60]. Een kwart van de inzenders had of heeft een professionele betrokkenheid bij architectuur, ruimtelijke ordening, stedenbouw of openbaar bestuur.

Wat allereerst opvalt, is dat daar waar men de 'goede stad' typeert men meestal niet een, maar verschillende aspecten naar voren brengt [gemiddeld 3,5]. Die aspecten blijken verder veelal niet te refereren aan een, maar aan meer [onderscheiden] dimensies [gemiddeld 2,1].

In bijgevoegde tabel heb ik weergegeven hoeveel procent van de inzenders zaken noemt die betrekking hebben op de onderscheiden dimensies.

Percentage inzenders dat een kenmerk van de 'goede stad' noemt in een van de onderscheiden dimensies

	Totaal	Man	Vrouw	Jong	Oud	Professional	Liefhebber
Ziel	44	46	41	48	41	47	43
Gezicht	35	40	22	22	48	29	38
Voorzieningen	36	35	38	28	44	35	36
Levendigheid	29	30	27	33	25	35	27
Leefbaarheid	20	20	19	16	23	26	18
Toekomst	19	20	16	18	20	24	18
Ligging en omvang	6	6	5	6	6	12	4
Bestuur	6	6	5	6	6	3	7
Overig	13	14	11	15	11	9	14

De ziel van de stad

Bijna de helft van de inzenders typeert als kernwaarde van de 'goede stad' het eigene, het innerlijke, de ziel van de stad en haar bewoners. Het [hart]verwarmende karakter, de sfeer, het lekkere gevoel er te zijn, te vertoeven of er thuis te komen. Kortom de beleving, het thuisgevoel en de warmte vormen voor velen waar het om gaat als men het over een 'goede stad' heeft.

Het gezicht van de stad

Ongeveer een van elke drie inzenders geeft aan dat de 'goede stad' voor hem zich vooral kenmerkt door het gezicht van de stad, de ruimtelijke kwaliteit. De stad wordt als een 'goede stad' beschouwd als die er goed verzorgd uitziet, met prachtige monumenten, fraaie moderne gebouwen en met aantrekkelijke straten en pleinen.

De voorzieningen van de stad

Ook een op de drie inzenders geeft aan dat de diversiteit en kwaliteit van het voorzieningenniveau in de stad [wonen, winkelen, werken, recreatie, horeca, natuur etc.] voor hem essentieel is wanneer het gaat om een 'goede stad'.

Het levendige van de stad

Een vergelijkbaar aantal inzenders attendeert erop dat hun 'goede stad' zich moet kenmerken door 'reuring'. De stad moet bruisend zijn, levendig, mensen met elkaar verbinden, kansen bieden aan alle bevolkingsgroepen, vooral ook aan ondernemers.

De leefbaarheid en de toekomst van de stad

Bij de kernwaarden van de 'goede stad' worden in een van de vijf 'quotes' verwijzingen gemaakt naar de gewenste toekomstgerichtheid van een 'goede stad' en naar de noodzaak dat de 'goede stad' veilig, leefbaar en gezond is.

De ligging, omvang en bestuur van de stad

De omvang van de stad, haar geografische ligging, alsook de kwaliteit van het bestuur en het openstaan van het bestuur voor denkbeelden van de burgers, alsmede het [dankbaar] gebruik maken van het menselijk kapitaal in de stad, zijn zaken die - zij het in beperkte mate - genoemd worden daar waar men een 'goede stad' voor ogen heeft.

Bij deze kwantitatieve [inhouds]analyse maak ik nog een opmerking, een bevinding en een aanbeveling.

De inzender typeert, in het algemeen, de 'goede stad' niet als eendimensionaal, maar [beperkt] meerdimensionaal [gemiddeld 2,1 dimensies]. Dit laatste is uiteraard ook het gevolg van het feit dat de 'quote' maximaal veertig woorden mocht bevatten en dus alleen *the hart of the matter* genoteerd werd.

Universele waarden van de 'goede stad'?

Opmerkelijk is overigens dat de typering van de 'goede stad' niet of nauwelijks varieert wanneer men let op geslacht, leeftijd en de professionele betrokkenheid bij architectuur, ruimtelijke ordening en openbaar bestuur. Hebben we wellicht te maken met universele waarden van de 'goede stad' die niet of weinig variëren tussen bepaalde bevolkingscategorieën? Dit neemt niet weg dat er toch enkele verschillen zijn die de aandacht vragen. Opvallend is bijvoorbeeld dat vrouwen verhoudingsgewijs wat minder accent leggen op het uiterlijk van de stad, op het gezicht van de stad. Dat geldt ook voor de jongeren. Dient zich bij de jongeren een accentverschuiving aan in de betekenis van bepaalde kernwaarden voor de 'goede stad'? Of is het een kwestie van afwachten totdat ze ouder zijn en dan meer betekenis gaan hechten aan het gezicht, de ruimtelijke kwaliteit van de 'goede stad'?

En dan nog even dit: driekwart van de inzenders noemt minstens een van de drie belangrijkste kernwaarden van de 'goede stad': haar ziel, haar gezicht of haar voorzieningen. Dat maar zeven procent deze drie kernwaarden gelijktijdig noemt in wat men typeert als een 'goede stad' mag niet verwonderen. De 'quote' moest immers kort en bondig zijn, dat vereist keuzes maken.

Wens

Ik spreek bij deze de wens uit om te komen tot een longitudinale peiling naar de 'goede stad', representatief voor de gehele bevolking in Nederland en andere [Europese] landen. Langs die weg kunnen de ontwikkelingen in kernwaarden van de 'goede stad' vastgesteld worden en kan bepaald worden of en hoe die verschuivingen zich voordoen bij diverse bevolkingsgroepen in de verschillende landen.

Kwalitatieve inhoudsanalyse

Naast een kwantitatieve analyse heb ik ook op een meer kwalitatieve wijze naar de inhoud van de 'quotes' gekeken. Daarbij staat niet het tellen centraal, maar juist de duiding van wat naar voren wordt gebracht. Alleen al de moeite die de inzenders zich getroost hebben om op de invitatie van TOPOS in te gaan, verdient zo'n benadering. Daarnaast kan een kwalitatieve benadering behulpzaam zijn bij de omschrijving van 'ideaal-typen' van een 'goede stad' en biedt zij ook de gelegenheid om een link te leggen met wat wetenschappers over de 'goede stad' zeggen.

Ideaaltypen

Wanneer men de 'quotes' de revue laat passeren en probeert aan te voelen wat de inzender poogt over te brengen wanneer deze zijn of haar 'goede stad'-beeld naar voren brengt - zeker daar waar metaforen gebruikt worden - dan komt men onvermijdelijk uit bij de principes van Yin en Yang. Anders gezegd, bij het beeld van twee polaire, maar alleen ogenschijnlijk tegengestelde stadsbeelden, te weten dat van de *Gemeinschaft* en de *Gesellschaft* [Tönnies, Weber]. Twee ideaaltypen, eentje aan de linkerzijde en de andere aan de rechterzijde van het continuüm. Op zichzelf bestaan de typen niet. Het zijn gedachteconstruc-

ties waarin accentverschillen worden gearticuleerd. Ieder type heeft zijn eigen kenmerken, karakteristieken en kwaliteiten. Ik vind het een uitdagende 'queste' voor de lezer om de 'quotes' van het 'goede stad'-beeld te positioneren in het veld van de genoemde twee uitersten. Om hierbij behulpzaam te zijn, heb ik bij beide 'goede stad'-beelden de kenmerken vermeld. De lezer zal merken dat in vele 'quotes' de dualiteit van de twee ideaaltypen verborgen zit. Het betreft heel vaak een beetje [meer] van dit en een beetje [meer] van dat. En dan doemt het gevoel op van: *by averaging we loose all intelligence* [J. Naisbitt, 1982].

Gemeinschaft	Gesellschaft
menselijk	zakelijk
romantisch	functioneel
klein	groot
gevoel	verstand
warm	koud
subjectief	objectief
emotioneel	rationeel
nostalgie	toekomst
verbondenheid	individualiteit
poëzie	proza
rond	rechthoekig
adoratie	oordeel
vrouwelijk	mannelijk
uniek	uitwisselbaar
rood	blauw
zacht	hard
hart	skelet
aarde	hemel
zuiden	noorden
vochtig	droog
goed	kwaad
licht	donker
liefde	haat
stilte	beweging

Brein versus hoofd en hart

Boeiend is verder dat wat in de hoofden en harten van de burgers aanwezig is aan ideeën over de 'goede stad' een opmerkelijke parallelliteit vertoont met wat in de breinen van de in de vorige hoofdstukken genoemde wetenschappers zit. In de sociaal-ecologische benadering van de stad [Nelissen, 1972 en 1974] wordt het accent gelegd op de kerndimensies P[opulatie], H[abitat] en V[oorzienen] en deze zien we als kerndimensies terug in de 'quotes': de ziel van de stad, het gezicht van de stad en de voorzieningen in de stad. Manuel Castells [1968] spreekt van P[roduction], C[onsumption] en É[change] die zich afspelen in de wereld van de ziel, het gezicht en de voorzieningen van de stad. Richard Sennett [2018] gaat uit van de kerndimensies *city* en *ville*, met andere woorden van de ziel en van het gezicht van de stad. In de stadsidealën die gedurende de geschiedenis zijn ontwikkeld, worden permanent voorstellen gedaan voor een 'goede stad' die authenticiteit en identiteit moet hebben [de ziel van de stad], die mooi moet zijn [het gezicht van de stad] en die gerieflijk moet zijn [de voorzieningen in de stad]. Ook stadsgoeroes als Richard Florida [2005] en Jeb Brugmann [2009] bewegen zich met hun 'magische formules' op het vlak van de kernwaarden die in de 'quotes' terug te vinden zijn. Zij houden een pleidooi voor steden met meer ziel, een goede ruimtelijke uitstraling en passende voorzieningen, zeker in een nieuwe revolutionaire stedelijke orde. Wat burgers in alledaagse woorden zeggen, vertellen wetenschappers ons in hun academische taal. Dit jargon heeft wel als voordeel dat daardoor [extra] diepgang ontstaat in het begrijpen van wat een 'goede stad' is.

Slot

De analyse van de 'quotes' voor wat een 'goede stad' is, toont naar mijn mening aan dat iedereen op een eigen manier een unieke 'goede stad'-compositie samenstelt. Zonder zich dit wellicht bewust te zijn, hebben de inzenders, met maximaal veertig woorden, een profiel geschetst van wat een 'goede stad' is, c.q. behoort te zijn. Waarschijnlijk zijn ze zich evenmin ervan bewust dat tal van wetenschappers, na jarenlange uitgebreide studie, boekwerken het licht hebben doen zien waarin zij de, lees hun, ideale stad, respectievelijk 'goede stad' presenteren. Een overwinning van spontaniteit op wetenschap? Van Yin op Yang? Maar we weten dat ze niet zonder elkaar kunnen [bestaan].

de stad van

de toekomst

Nico Nelissen *terugblik en vooruitblik*

Inleiding

In de voorafgaande hoofdstukken heb ik een aantal publicaties over de stad besproken. Ook is er aandacht besteed aan de TOPOS-queste naar de 'goede stad'. Al die publicaties zijn geschreven gedurende de afgelopen vijftig jaar. Dat is ook de periode waarin ik mijzelf met het verschijnsel stad heb beziggehouden. Wat valt er, als ik terugkijk op die periode, dan te zeggen over eventuele veranderingen, verschuivingen en trends in de stad, alsook over mogelijke paradigma-wisselingen en nieuwe theorieën over de stad? En ... heeft het nog wel zin om een blik op de toekomst van de stad te werpen?

Verschuivingen in materiële en formele object

Grosso modo constateer ik dat de stad waar ik mij enkele decennia geleden mee bezighield, niet meer de stad is waar ik vandaag de dag mijn aandacht op richt [verschuiving in het materiële object]. De theoretische perspectieven die vroeger mijn vertrekpunt waren, zijn dat nu niet meer, althans in ieder geval zeker minder [verschuivingen in het formele object]. Ook constateer ik dat er een verschuiving is opgetreden in de definitie van de stedelijke werkelijkheid, een verschuiving waarbij de stad eerst als probleem werd gezien, maar nu als een oplossing wordt beschouwd. Verder zijn de strategieën om de stadsproblemen op te lossen wezenlijk veranderd. Dat alles vraagt om een nadere toelichting.

'Mijn' urbane sociologie

Voor mij was vijftig jaar geleden Maastricht een stad. Het was mijn geboorteplaats en de plek waar ik mijn jeugd doorbracht. Maar voor mij was ook Nijmegen een stad, daar waar ik mijn wetenschappelijke carrière begon aan wat toen nog heette de Katholieke Universiteit Nijmegen en nu Radboud Universiteit Nijmegen. Dat waren de plaatsen die mijn beeld van de stad in sterke mate bepaalden. Amsterdam, Rotterdam, Luik, Brussel, Antwerpen, Parijs en Londen

waren in die tijd voor mij grote steden en ik zag plaatsen als Sittard, Roermond, Zutphen, Deventer, Roermond en bijvoorbeeld Venlo als kleine steden. 'Mijn' urbane sociologie was in die tijd de bestudering van de problemen waarmee deze steden te maken hadden, te weten een verval van de binnenstad, een trek naar buiten, verkeerscongesties binnen de bebouwde kom, onbewoonbaar verklaarde woningen, een groot woningtekort, burgerprotest, actiegroepen en een wanhopig lokaal bestuur.

Reizen en nog eens reizen

In de loop der jaren veranderde mijn zicht op steden en de eraan gekoppelde problemen. Door veel steden te bezoeken, veel verder dan mijn aanvankelijke actieradius, ontwikkelde zich een veel omvattender en diepgaander beeld van wat een stad is. Bovendien werd mijn aandacht in toenemende mate bepaald door de architectuur, het cultureel erfgoed, de stedenbouw, de stadsvernieuwing, de ecologische aspecten en de rol van het lokaal bestuur. Ik werd in Europees verband [Raad der Europese Gemeenten en Regio's] betrokken bij de monumentenzorg en de stadsvernieuwing van steden. Daardoor kon ik veel steden in Europa bezoeken en bestuderen. Maar misschien wel de grootste verbreding van mijn kennis van steden trad op door mijn 'bijbaan' aan de Academie van Bouwkunst Maastricht, waar ik 26 jaar stafdocent was [1966-1992]. In dat kader organiseerde ik voor de studenten studiereizen. Deze reizen waren vooral gericht op architectuur en stedenbouw, maar ook op de kunst- en cultuurgeschiedenis van die steden. De 25 jaar dat ik samen met Andrea Nelissen-de Pont, Marlène van de Staay, Jo van de Staay [†], Ton Kleinjans [†], Marion Pieters, Jacques Geurts en John Hogenboom, studiereizen verzorgde voor ons 'El Topia' - een eerbetoon aan mijn overleden echtgenote Ellie [†] - heeft zo mogelijk een nog grotere invloed gehad op mijn kennis van en inzicht in steden. Met dit gezelschap werden in de periode 1995-2020 honderden steden bezocht, becommentarieerd, geanalyseerd en bekritiseerd. Dit alles tot groot genoegen van alle trouwe deelnemers. Ik maakte verder vanuit mijn hoedanigheid van urbaan socioloog en later als milieu- en bestuurskundige ook studiereizen naar talrijke steden en stedelijke regio's in Europa, maar ook wel ver daarbuiten. Daarnaast verzorgde ik talrijke weekendreizen voor de Alliance Française Nijmegen en voor De Gouden Engel [Gerard Kemna], waardoor er nog meer steden aan het lijstje van bezochte steden konden worden toegevoegd.

Bezochte steden

Ik heb gedurende de afgelopen vijftig jaar talrijke steden bezocht: steden uit de verschillende perioden van de Westerse cultuurgeschiedenis, steden van allerlei soort en aard. Te veel steden om allemaal op te sommen. Toch wil ik er een aantal noemen al was het maar om de lezer op ideeën te brengen. Ik heb ze ondergebracht in een schema waarbij ik verschillende typen steden heb onderscheiden. Mag ik u vragen om in de eerste plaats na te gaan of u die steden zelf ook al hebt bezocht en in de tweede plaats om steden te noemen die u hebt bezocht en die in 'mijn' schema niet voorkomen? Ik hoop dat u dit 'Overzicht van bezochte steden' als een aanmoediging ervaart om steden te bezoeken en te ervaren dat een stad een open boek is!

Overzicht van bezochte steden

Monolithische steden: Hagar Qim, Mnajdra, Ggantijade, Stonehenge

Kretenzische steden: Heraklion, Knossos, Festos

Keltische steden: Bonn, Glauberg, Bibracte, Belgrado

Antieke Griekse steden: Mycene, Epidaurus, Delfi, Sparta, Olympia, Athene, Korinthe, Agrigento, Syracuse, Palermo, Paestum, Pula

Etruskische steden: Arezzo, Perugia, Fiesole, Tarquinia, Volterra

Antieke Romeinse steden: Nijmegen, Maastricht, Heerlen, Rome, Napels, Milaan, Turijn, Genua, Pompei, Verona, Parijs, Arles, Orange, Nîmes, Lyon, Vienne, Bavay, Metz, Trier, Bitburg, Xanten, Koblenz, Mainz, Boppard, Segovia, Mérida, Tarragona, Itálica, Salamanca, Bonn, Keulen, Koblenz, Mainz, Aken, Saalburg, Tongeren

Vroeg-Middeleeuwse steden: Breda, Dordrecht, Gouda, Utrecht, Dokkum, San Gimignano, Turijn, Milaan, Gerona, Pisa, Albenga, Laon, Reims, Poitiers, Rouen, Mons, Doornik, Amiens, Erfurt, Bamberg, Limburg an der Lahn, Poznan

Byzantijnse steden: Istanboel, Venetië, Ravenna

Islamitische steden: Cádiz, Granada, Córdoba, Sevilla, Rovinj, Kairouan

Hanzesteden: Kampen, Zwolle, Deventer, Zutphen, Doesburg, Arnhem, Venlo, Roermond, Tiel, Bremen, Hamburg, Rostock, Lübeck, Stralsund, Wismar, Torún, Breslau

Laat-Middeleeuwse steden: Amersfoort, Alkmaar, Hoorn, Veere, Zierikzee, Amerongen, Leeuwarden, Sneek, Tallinn, Kopenhagen, Stockholm, Antwerpen, Gent, Kortrijk, Warschau, Lublin, Avignon, Dijon, Colmar, Osnabrück, Freiburg, Regensburg, Avila, Palma de Mallorca

Renaissancesteden: Florence, Pienza, Siena, Úbeda, Baeza

Baroksteden: Wenen, München, Dresden, Regensburg, Brühl, Schwerin, Würzburg

Vestingsteden: 's-Hertogenbosch, Heusden, Willemstad, Zaltbommel, Naarden, Bourtagne, Namen, Charleroi, Nieuwpoort, Veurne, Dinant, Luxemburg, Neuf-Brisach, Rocroi, Aigues-Mortes, Besançon, Maubeuge, Le Quesnoy, Palma Nova

Koningssteden: Den Haag, Versailles, Fontainebleau, Chantilly, Compiègne, Charleville-Mézière, Sint Petersburg, Wenen, München, Mannheim, Karlsruhe, Heidelberg, Saarlouis, Madrid, Monaco, Londen, Kopenhagen, Stockholm, Newcastle, Sint Petersburg

Classicistische steden: Amsterdam, Vicenza, Weimar, Helsinki

Industriesteden: Eindhoven, Tilburg, Enschede, Hengelo, Zaanstad, Chemnitz, Essen, Wolfsburg, Arc-et-Senans, Guise, Lille, Roubaix, Luik, Le Grand Hornu, New Lanark, Liverpool, Bilbao

Handelssteden: Augsburg, Nürnberg, Basel, Zürich, Frankfurt a/M, Porto, Salzburg, Belgrado

Havensteden: Den Helder, Bremerhaven, Triëst, Genua, Livorno, Marseille, Barcelona, Malaga, Glasgow, Cherbourg, Dover, Southampton, San Sebastian, Alhao, Faro, Oslo, Bergen, Stavanger, Malmö

Pronksteden: Valencia, Toledo, Lissabon, Wenen, Boedapest

Universiteitssteden: Leiden, Groningen, Canterbury, Oxford, Cambridge, Bologna, Coimbra, Dublin, Toledo, Salamanca

Tuinstiteden: Welwyn, Letchworth

Nieuwe steden: Zoetermeer, Lelystad, Almere, Nieuwegein, Stevenage, Milton Keynes, Cumbernauld, Irvine, Glenrothes, Täby, Widovre, Rodovre, Saint-Quentin-en-Yvelines, Marne-la-Vallée, Cergy-Pontoise, Évry, Villeneuve d'Ascq

Badsteden: Scheveningen, Bergen aan Zee, Zandvoort, Cadzand, Renesse, Nice, Cannes, Antibes, Oostende, Aken, Kleve, Baden-Baden, Karlsbad, Bad Ems, Paris Plage-Le Touquet

Kunststeden: Haarlem, Brugge, Florence, Praag, Krakau, Nancy, Darmstadt, Wopswede, Kassel

Wederopbouwsteden: Rotterdam, Middelburg, Le Havre, Calais, Arras, Duinkerke, Saint-Quentin, Soissons, Boulogne-sur-Mer, Cambrai, Douai, Lens, Saint-Omer, Tourcoing, Maubeuge, Valenciennes, Verdun, Troyes, Ieper, Diksmuide, Belgrado, Berlijn, Leipzig, Hannover, Münster, Essen

Modernistische steden: Como, Brno, Lausanne, Dornach, Stuttgart, Hagen, Novi Sad, Firminy, Pessac, Bellinzona

EU- en VN-steden: Brussel, Straatsburg, Luxemburg, Frankfurt am Main, Den Haag, Genève

Steden buiten Europa: Jerusalem, Tel Aviv, Beersheba, Jericho, Petra, Amman, Efeze, Aphrodisias, Izmir, Antalya, Alexandrië, Caïro, Gizeh, Dendera, Saqqara, Thebe, Philae, Aboe Simbel, Tunis, Carthago, Kairouan, Sousse, Santa Cruz, Lanzerote, Los Angeles, New York, Washington, Atlanta, Salt Lake City, New Orleans, Phoenix, Tempe, Las Vegas, Monterey, Palm Springs, Redding, Santa Barbara, San Francisco, Philadelphia, Montreal, Quebec, Peking, Havana, Trinidad, Cienfuegos, Santiago de Cuba

Documentatie, presentaties en lezingen

Alle bezochte steden heb ik uitvoerig bestudeerd, gedocumenteerd en op de gevoelige plaat vastgelegd [foto, dia, digitale foto]. Alle informatie is opgeslagen op mijn computer. De bestanden beslaan geen kilobytes, geen megabytes, geen gigabytes, maar terabytes! Wat de fotobestanden betreft nog een aanvullende opmerking. Door de lens van een camera leer je met andere ogen naar de stad te kijken. Niet alleen als toerist, maar ook als onderzoeker die oog heeft voor de interactie tussen mens en [gebouwde] omgeving. Door plekken te fotograferen ontwikkel je letterlijk oog voor lokale eigenheid, patronen en betekenissen. Voeg aan dit alles de kasten vol met boeken toe over al die steden, dan realiseer je je wat dit voor nabestaanden zal betekenen wanneer zij dit allemaal moeten opruimen. Van veel steden heb ik PowerPoint-presentaties gemaakt. Talrijke lezingen heb ik over steden gegeven, vaak met het accent op de hedendaagse architectuur en stedenbouw. Ik stond voor grote zalen met honderden mensen, maar ook wel in kleine zaaltjes behorend bij een café of restaurant met hooguit twintig mensen. De uitnodigingen kwamen van uiteenlopende gremia: internationale organisaties, universiteiten, professionele organisaties, lokale architectuurcentra, woningcorporaties, ministeries, provincies, gemeenten, wetenschappelijke kringen, Probus-clubs, Lions-clubs en vriendenclubs.

De stad is de stad niet meer

Wat is nu de algemene conclusie die ik kan trekken uit al mijn studies van steden? Door de kennismaking met al die steden ontstond een steeds uitgebreider en diepgaander beeld van het verschijnsel stad. Ik constateerde dat mijn traditionele archetypische voorstelling van de stad, zijnde een overzichtelijke, historische, door een torensilhouet bepaalde stad met een voornamelijk middeleeuwse plattegrond, een anachronisme was geworden. De stad was niet meer de stad. Maar, wat was ze dan wel?

Stad als containerbegrip

Het begrip 'stad' is feitelijk een overkoepelend begrip, misschien wel een containerbegrip geworden voor de meest uiteenlopende soorten nederzettingen van enige omvang. Net zoals een mug en een olifant onder de noemer 'dier', zo kunnen Heusden en New York onder de noemer 'stad' worden gerangschikt. De vraag daarbij is of de verschillen niet meer bepalend zijn voor wat een stad is dan de onderlinge overeenkomsten. De tienduizenden steden die we verspreid over de aardbol kennen, hebben behalve enkele algemene gemeenschappelijke kenmerken, vooral ook hun eigen karakteristieke eigenschappen. Daardoor onderscheiden ze zich juist van andere steden. Steden hebben net als mensen, hun eigen identiteit die juist wordt bepaald door de specifieke combinatie van individuele eigenschappen. Iedere stad kent zijn eigen oorsprong, zijn eigen ligging, zijn eigen geschiedenis en zijn eigen bevolkingsomvang en -opbouw. Een stad heeft ook zijn eigen bronnen van bestaan, zijn eigen werkgelegenheid en zijn eigen beroepsbevolking. Iedere stad heeft verder zijn eigen bebouwing, zijn eigen scholen, zijn eigen kerken, zijn eigen fabrieken, zijn eigen winkels, zijn eigen galleries, zijn eigen theaters, zijn eigen terrasjes, zijn eigen restaurants, zijn eigen ziekenhuis, zijn eigen benzinestations, zijn eigen garages, zijn eigen bibliotheek en zijn eigen museum. Wat voor de bebouwing geldt, gaat ook op voor de openbare ruimte. Iedere stad heeft zijn eigen parken, zijn eigen begraafplaats, zijn eigen speelplaatsen, zijn eigen straten, zijn eigen pleinen, zijn eigen infrastructuur. Niet alleen de fysieke, maar ook de immateriële aspecten bepalen de eigenheid van een stad. Iedere stad heeft zijn eigen buurten, zijn eigen humor, zijn eigen trots, zijn eigen politiek, zijn eigen bestuur, zijn eigen verenigingen, zijn eigen

organisaties, zijn eigen cultuur en zijn kenmerkende [eigen]aardigheden. Kortom zijn eigen karakter, zijn eigen unieke identiteit. Dat maakt de studie van steden tot een waar avontuur, want steeds stuit je weer op bijzonderheden, waardoor een stad juist verschilt van andere steden. Die mooie kerktoeren, dat prachtige bankgebouw, die bijzondere bioscoop, dat fascinerend hofje, dat merkwaardige standbeeld, die heerlijke patisserie, die merkwaardige man, die vreemde burgemeester, die gepassioneerde stadsgids en vul deze lijst zelf maar aan. De stad is door dit alles een zintuiglijke totaalervaring: je kunt een stad zien, horen, proeven, ruiken en voelen. Denk maar eens terug aan een stad die je hebt bezocht en gegarandeerd dat de herinneringen in alle geuren en kleuren terugkomen!

Geen universele oplossingen

De consequenties van de constatering dat steden onderling enorm verschillen, reiken verder. Er zijn voor de problemen van al die verschillende steden geen universele oplossingen, dit in weerwil van wat weleens wordt verondersteld of gesuggereerd. Er duiken steeds weer magische formules op die de indruk wekken de oplossing te zijn voor alle problemen van alle steden. Uniforme aanpakken hebben echter veelal niet het gewenste effect, omdat ze niet of te weinig rekening houden met het eigene, het specifieke van de betreffende stad. Lokale bestuurders zijn vaak dol op magische formules voor de aanpak van stedelijke vraagstukken, maar helaas komen ze achteraf tot de ontdekking dat het gewenste effect achterwege bleef omdat onvoldoende rekening werd gehouden met de specifieke omstandigheden in de betreffende stad. De aanpak van het huisvestingsvraagstuk bijvoorbeeld is een kwestie van maatwerk, hetzelfde geldt voor vele andere vraagstukken, zoals bijvoorbeeld kantorenleegstand, energiebesparing, daklozenopvang, snelfietsroutes, onderwijsspreiding, winkelstraten, evenementen, terrassenbeleid, dagtoerisme, hangplekken enzovoort. Steden verschillen soms zo sterk van elkaar qua sociaal-culturele eigenheid van bewoners, bestuur, regelgeving en ondernemerschap, dat universeel bedoelde oplossingen overal anders uitpakken.

Verticalisering en uitdijning

Veel steden zijn uitgegroeid en zullen uitgroeien tot megalopolissen. Een stad van enkele miljoenen inwoners is geen uitzondering meer, maar wordt in

toenemende mate regel. Per dag trekken duizenden en duizenden mensen van het platteland naar de stad om daar hun geluk te zoeken. De wereld wordt in steeds meer geurbaniseerd en vooral 'gemega-urbaniseerd'. Rijk en arm wonen ogenschijnlijk samen in die steden, maar in de praktijk vertoeven ze veelal in gescheiden werelden. Het leven van de rijke speelt zich af in luxe kantoren, dure restaurants en pompeuze appartementen op hoogte, terwijl dat van de arme zich afspeelt in de uitgestrekte sloppenwijken aan de rand van de grote metropool. Morfologisch gezien, treedt er enerzijds een verticalisering van de stad op door de enorme toename van wolkenkrabbers [die bovendien de neiging hebben steeds hoger te worden] en anderzijds een horizontalisering door de zich als een olievlek uitdijende sloppenwijken. Op enige afstand van de grote stad bevinden zich de *suburbs* van de middenklasse. Het is dan ook de vraag waar de stad fysiek eindigt. Steeds vaker wordt daarom gesproken van stedelijke agglomeratie of van een *Daily Urban System*, een stedelijke gebiedsomvang die wordt bepaald door circa een tot anderhalf uur reistijd naar het stadscentrum, aangezien dat de tijdspanne is die de meeste inwoners bereid zijn tussen wonen en werken af te leggen. De mate waarin openbaar vervoersnetwerken en autowegen zich ontwikkelen, bepalen daarmee in belangrijke mate de omvang van de *urban sprawl*.

De stad als magneet

De populariteit van de stad als 'geëigend' leefmilieu voor mensen wordt in sterke mate bepaald door de gedachte [mogelijk de illusie] dat de stad [meer] kansen biedt op een beter leven. Mensen trekken naar de stad omdat ze daar geld kunnen verdienen, omdat ze daar een baan kunnen vinden, omdat ze middelen kunnen verwerven om in het eigen levensonderhoud te voorzien, omdat ze er handel kunnen drijven, omdat ze daar pizzabezorger kunnen worden, omdat ze er flesjes water kunnen verkopen, omdat ze er een handeltje kunnen opzetten, omdat ze er naar school kunnen gaan, omdat ze er kunnen studeren, omdat ze er medische verzorging kunnen krijgen, omdat ze daar met hun familie kunnen leven, omdat ze er een beetje levensgeluk kunnen verwerven, omdat ze er ontspanning en plezier kunnen beleven, omdat ze er in drugs kunnen handelen, omdat ze er kleine diefstallen kunnen plegen of omdat ze daar een topfunctie in het bedrijfsleven kunnen veroveren. De stedelijke magneet trekt aan, maar stoot ook af door teveel drukte, lawaai, onveiligheid en congestie.

De stad een 'geluksmachine'?

Over de vraag of de trek naar de stad daadwerkelijk de levenscondities van mensen verbetert, verschillen de meningen. Aan de ene kant leeft de opvatting dat de stad als een soort 'geluksmachine' fungeert, dat wil zeggen dat de stad de omgeving bij uitstek is om op de maatschappelijke ladder te stijgen. De stad biedt meer kans op werk, er is meer markt [lees: een concentratie van producenten en consumenten]. Hoe slecht men het ook in de stad heeft, men heeft er in ieder geval meer kansen dan op het platteland, zo luidt de opvatting. In materieel opzicht is daar veel voor te zeggen, maar of dat ook op het geestelijke vlak geldt, wordt betwijfeld. Daar komt bij dat er eigenlijk weinig kennis is over hoe het precies gaat met mensen [en ook bedrijven en instellingen] die naar de stad trekken. De enorme urbanisatie wordt gedreven door een goudkoorts van stedelijke gelukszoekers, die niet alleen bestaan uit de klassieke gastarbeiders, maar ook uit kunstenaars, acteurs, fotomodellen, muzikanten en hoogopgeleiden uit de zakelijke sectoren. Worden ze er beter op of houden ze de schijn op dat het beter gaat? Wat zijn de zichtbare en onzichtbare kanten van de trek naar de stad van de migranten? We bevinden ons hier op het terrein van de veronderstellingen, halve waarheden, hele leugens, ophouden van schijn, niet als *looser* willen worden gezien en het erop blijven hopen dat het ooit beter wordt. Met andere woorden een onderwerp dat serieuze nadere studie verdient.

Verschuivingen in de theoretische kaders

De theoretische kaders om de stad te bestuderen zijn uiteraard ook aan evolutie onderhevig. Een paar trends zijn te bespeuren. In de eerste plaats is er een verschuiving opgetreden van de empirisch-analytische naar de ontwerpende theorieën. Terwijl vroeger nogal wat nadruk werd gelegd op wat een stad is, welke structuur ze heeft, hoe ze functioneert en welke veranderingen en conflicten zich daar in voordoen, vraagt de huidige superurbanisatie eerder om ontwerptheorieën die bestuurders in staat stellen om in recordtijd nieuwe grote steden uit de grond te stampen. Het geloof in één zaligmakende oplossing is er nog steeds, ondanks de ervaring dat magische formules slechts een beperkte houdbaarheidsdatum hebben. Ook is er een verschuiving opgetreden van constaterende theoretische

modellen [via handelingstheorieën, conflicttheorieën en systeemtheorieën] naar kritisch-normatieve theorieën waarbij juist de basale problemen van de stad in het middelpunt van de belangstelling staan en de stad bekritiseerd wordt vanwege de 'onmenselijkheid' die dit leefmilieu produceert. Al met al kan men zeggen dat theorieën van het *Old Urbanism* steeds meer plaats maken voor die van het *New Urbanism*. Hoe vaag dit laatste ook is, ik zal enkele kenmerken van het *New Urbanism* proberen te duiden.

Verschuivingen in de definitie van de werkelijkheid

Terwijl de stad gedurende de tweede helft van de twintigste eeuw vooral gezien werd als een vat van problemen, als een bron van kwaad en als een mensonwaardige omgeving, heeft er een verschuiving plaatsgevonden in de richting van de stad als kader voor de oplossing van al die problemen. De stad biedt kansen, de stad biedt perspectief, de stad garandeert voorspoed, de stad produceert kunst en cultuur, de stad brengt mensen van verschillende culturen bij elkaar, de stad zorgt voor informatie-uitwisseling en communicatie, de stad houdt de mensen scherp, de stad is de economische motor, de stad biedt hoogwaardige opleidingen, de stad levert banen op, de stad biedt mensen levensgeluk. Met andere woorden, wat ooit een probleem was [de stad] wordt nu gezien als een oplossing! Hierbij past de nuancering dat de steden als magneet altijd periodes van aantrekken en afstoten hebben gekend. Een periode van bloei kan worden opgevolgd door een periode van verval. Zie in dat verband bijvoorbeeld de hedendaagse problematiek van krimpsteden, de steden die worden geconfronteerd met een vertrekoverschot. Hier zijn bewoners en bestuurders wel degelijk met een probleem opgezaagd, door het vertrek van arbeidskrachten en consumenten, en het verdwijnen van [financieel] draagvlak voor voorzieningen. Dus ook hier blijkt maar weer dat de stad niet voor iedereen een oplossing biedt. Kijken we echter op wereldschaal en door de duizenden jaren geschiedenis heen, dan is ondanks de permanente dynamiek van opkomst en verval van steden, de stad toch nog steeds in trek.

Verschuivingen in de oplossingsstrategieën

De sterk door de overheid bepaalde oplossingsstrategieën voor de problemen in de stad, vooral via lokale bestuursmaatregelen en door een georganiseerde ruimtelijke planning van bovenaf, hebben niet tot het gewenste resultaat geleid. Met als gevolg dat er veel burgers en burgergroepen zijn die kritische vragen stellen over de toekomst van de stad vanuit de vraagstelling: *Van wie is de stad eigenlijk?* Daarnaast worden er talrijke spontane burgerinitiatieven genomen om voor alledaagse ongemakken een oplossing te zoeken. Sla er eens een lokale huis-aan-huis-krant op na en maak een lijst van burgerinitiatieven om zelf verbeteringen in steden aan te brengen en je zult verbaasd zijn over het aantal en de variëteit. Het gaat in elke stad om tientallen, soms wel honderden initiatieven, en dat op de meest uiteenlopende levensterreinen: voedselproductie, kookcursussen, tafeltje-dek-je, biologische landbouw, leesclubs, scholierenvervoer, onderwijsassistentie, kinderopvang, stadsboerderijen, leesclubs, computersistentie, autodelen, naschoolse opvang, hulp bij partnerverlies, tuinonderhoud, klusjes in huis, oppasregeling, mantelzorg, opschonen terreinen, yogacursussen, fitness, afstandsonderwijs, enzovoort, enzovoort. Kortom, er is sprake van het heft meer in eigen handen nemen en het zelf zorgen voor oplossingen daar waar de overheid en het bedrijfsleven verstek laten gaan of tekortschieten. Het zijn allemaal symptomen van een nieuwe urbane beweging, waarbij een bottom-up-benadering centraal staat. Er wordt via al deze initiatieven concreet inhoud gegeven aan wat men de 'doe-het-zelf-democratie' zou kunnen noemen.

Conclusies

Welke conclusies kan men al met al uit het bovenstaande trekken? Ik heb de stad zien veranderen, de aard en het karakter van de urbanisatie zien veranderen, de urbane problemen zien veranderen, de oplossingsstrategieën zien veranderen, de hoofdrolspelers zien veranderen, de winnaars en de verliezers zien veranderen, maar één ding bleef gelijk: de oplossingen die voor de problemen werden

aangedragen bleken allemaal op termijn geen echte oplossing te zijn. De vele stadsidealen die gedurende de geschiedenis zijn aangedragen, hebben namelijk ook één ding gemeen: ze blijken geen echte oplossing te zijn en de veronderstelde werking blijkt een beperkte houdbaarheidsdatum te hebben. Erger nog, de gesuggereerde oplossingen bleken soms juist de oorzaak van nieuwe problemen te zijn en die problemen moesten op hun beurt weer opgelost worden. Daarmee trad de 'perpetuum mobile' in werking van problemen, veronderstelde oplossingen, nieuwe problemen, nieuwe oplossingen en weer nieuwe problemen. De stad is op die manier zowel oorzaak als gevolg van de *condition humaine* en zal dat [gelukkig] altijd blijven!

In de kristallen bol kijken

Zullen we aan het einde van onze verkenningen in het kader van *De stad als open boek* het wagen om toch nog even in de kristallen bol te kijken? Vooruit dan maar! Welke stad voorzie ik in de toekomst? Is het een metropool met miljoenen inwoners? Is het een urbane regio met allerlei bevolkingsconcentraties verspreid over een groot gebied? Bepalen de glanzende wolkenkrabbers de toekomstige stad? Zijn de sloppenwijken aan de rand van de stad beeld- en sfeerbepalend voor de stad van de toekomst? Ik zie het volgende in de kristallen bol. Een steeds groter aantal mensen zal in steden wonen. Een steeds groter deel van de bevolking zal in steden wonen. Er zullen naar verhouding heel veel mensen in heel grote steden wonen. De stedelijke bevolking zal steeds diverser worden. De segregatie naar ras en etniciteit zal in steden toenemen. De gemiddelde leeftijd van de stedeling zal toenemen. De gemiddelde levensverwachting in steden zal toenemen. Steden zullen energiezuiniger worden. Steden zullen meer recylen. Steden zullen groener worden. Stadslandbouw wordt een normaal verschijnsel. Verticale stadslandbouw zal toenemen. Steden zullen minder afval produceren. Steden zullen schonere lucht hebben. De biodiversiteit in steden zal toenemen. In de bouw zal meer gebruik worden gemaakt van hout en van andere duurzame materialen. Steden zullen meer circulair worden. De steden zullen minder versteend zijn. De warmte-accumulatie in steden zal gereduceerd worden. Steden zullen trots blijven op hun cultureel erfgoed. Gebouwen die leeg komen te staan, zullen een nieuwe bestemming krijgen. Het verkeer in steden zal

aan banden worden gelegd. Het openbaar vervoer in steden zal toenemen. De auto wordt in de stad teruggedrongen. Er komt meer ruimte en prioriteit voor de voetganger en de fietser. Verkeersbewegingen worden gemonitord door big data. Vrachtverkeer zal voor een deel uit de [binnen]stad worden verbannen. Er zullen veel meer elektrische auto's rijden. Er ontstaan meer en andere verkeersmodaliteiten en deelautosystemen. Het voedsel zal voor een deel in de eigen stadsregio worden geproduceerd. Biologische producten gaan aan populariteit winnen. Het aantal parken en groene longen zal in de stad toenemen. De vegetatie zal meer zijn afgestemd op inheemse soorten. De gezondheidszorg zal decentraler worden georganiseerd. De stad zal meer worden afgestemd op het omgaan met pandemieën. De steden zullen hygiënischer worden. Het afstandsonderwijs zal toenemen. Scholen zullen plekken van samenkomst worden. Thuiswerken wordt steeds meer gemeengoed. Kantoren zullen bestemd worden tot woningen en zorginstellingen. De sloppenwijken zullen nog lang beeldbepalend zijn voor steden in ontwikkelingslanden. Steeds meer wolkenkrabbers van het formaat XXL zullen in alle stersteden glanzen. De rijken zullen hun onderkomen hebben in hun appartementen halverwege hemel en aarde. Historische steden zullen nog meer dagtoeristen trekken. Historische steden zullen gedeeltelijk openluchtmusea worden. Het culturele erfgoed zal goed onderhouden zijn en als magneet op dagjesmensen werken. Steden zullen hun publieke ruimte steeds meer afstaan aan de horeca. Bizarre transportmiddelen in historische steden zullen aan banden worden gelegd. De rol van winkels zal gedeeltelijk worden overgenomen door webwinkels. Bezorgdiensten zullen toenemen. De stroom van migranten in steden zal groeien. Informele economieën gaan de strijd aan met de formele economie. Betalingen zullen nauwelijks nog contant plaatsvinden. Het mobieltje neemt als communicatiemiddel een nog hogere vlucht. Lokale besturen zullen veel meer aandacht hebben voor wat zich afspeelt op buurtniveau. Bestuurders gaan meer deelnemen aan bijeenkomsten op buurtniveau. De doe-het-zelf democratie breidt zich uit.

Ik kan nog wel even doorgaan, wel vijf minuten, wel een kwartier, wel een uur, een etmaal of een hele week en dan ben ik nog niet klaar met wat ik allemaal in die glazen bol zie. Besef bij bovenstaande voorspellingen wel: ze zullen niet zonder horten of stoten en zonder debat of [mislukt] experiment plaatsvinden en zich evenmin in iedere stad op dezelfde wijze en in het zelfde tempo openbaren. Juist dat maakt het bestuderen van het fenomeen stad zo buitengewoon boeiend. Ik eindig daarom met een verzoek: gelieve de verwachtingen over de toekomstige stad zelf aan te vullen, te doordenken en te verfijnen. Neem er de tijd voor, want het is belangrijk genoeg! En daarbij ook nog een waarschuwing: in de glazen bol zie ik ook dat er niet één stad van de toekomst is, maar zoveel steden van de toekomst als er al steden zijn en er nog bij zullen komen. Met andere woorden de algemene trends die ik noemde, zullen allemaal hun specifieke uitwerking hebben op de 'stadspersoonlijkheden', op de steden met allemaal hun eigen identiteit, hun eigen *personality*. Dit laatste moet ons behoeden voor al te generalistische opvattingen over de stad van de toekomst!

Literatuur

- Arnstein, S.R., A ladder of citizen participation in the USA, in: *Journal of the American Institute of Planners*, 1969, p. 216-224.
- Ayers, A., *The Architecture of Paris*, London, 2004.
- Benevolo, L., *Die Stadt in der europäischen Geschichte*, München, 1999.
- Berelson, B., *Content analysis in communication research*, New York, 1952.
- Berg, van den, M., *Stedelingen veranderen de stad; over nieuwe collectieven, publiek domein en transitie*, Amsterdam, 2013.
- Bosch, van den, H., *De smart city idee; op zoek naar de inclusieve stad*, Walem, 2018.
- Braunfels, W., *Abendländische Stadtbaukunst*, Köln, 1976.
- Brugmann, J., *Welcome to the urban revolution; how cities are changing the world*, London, 2009.
- Calvino, I., *De onzichtbare steden*, Amsterdam, 2003.
- Camp, P., *Wonen in de 21ste eeuw; naar een hedendaags utopia*, Den Haag, 2017.
- Castells, M., *La question urbaine*, Paris, 1968.
- Castells, Manuel, *The city and the grass roots. A cross-cultural theory of urban social movements*, Berkeley, 1983.
- Castells, Manuel, *The informational city. Information technology, economic restructuring, and the urban-regional process*, Oxford, 1989.
- Castells, Manuel, *The rise of the network society [The information age, volume 1]*, Oxford, 1996.
- Castells, Manuel, *The power of identity [The information age, volume 2]*, Oxford, 1997.
- Castells, Manuel, *End of millennium [The information age, volume 3]*, Oxford, 1998.
- Castells, Manuel & Peter Hall, *Technopoles of the world. The making of 21st century industrial complexes*, New York, 1994.
- Chapin, F. St., *Urban land use planning*, Urbana, 1965.

Corbusier, Le, *Urbanisme*, Paris, 1980.

Denters, S.A.H., Op weg naar een wereldwijd parlement van burgemeesters?, in: *Bestuurswetenschappen*, 2015/1, p. 6-7.

Doevendans, K. & R. Stolzenburg, *Stad en samenleving*, Groningen, 2000.

Durkheim, E., Morphologie sociale, in: *Année sociologique*, 2, 1899, p. 520-521.

Eaton, R., *Die ideale Stadt; von der Antike bis zur Gegenwart*, Berlin, 2003.

Es, van, R. en J. van Rossum [red.], *De stad als organisatie; lessen uit The Wire*, Deventer, 2016.

Florida, R., *The rise of the creative class*, New York, 2002.

Florida, R., *Cities and the creative class*, London, 2005.

Florida, R., *Who's your city?: How the creative economy is making where to live the most important decision of your life*, New York, 2008.

Florida, R., *The great reset; how new ways of living and working drive post-crash prosperity*, New York, 2010.

Florida, R., *The new urban crisis; How our cities are increasing inequality, deepening segregation, and failing the middle class, and what we can do about it*, New York, 2017.

Halbwachs, M., *Morphologie sociale*, Paris, 1938.

Hall, P., *Cities of tomorrow; an intellectual history of urban planning and design in the twentieth century*, Hoboken, 2002.

Hawley, A., *Human ecology: a theory of community structure*, New York, 1950.

Hollis, L., *Cities are good for you; the genius of the metropolis*, London, 2013.

Hospers, G.J., *Citymarketing in perspectief*, Lelystad, 2009.

Hospers, G.J., Verheul, W.J. en F.W.M. Boekema [eds.], *Citymarketing voorbij de hype: ontwikkelingen, analyse en strategie*, Den Haag, 2011.

Hulsman, B., Wolven in de lappendekenstad, in: *NRC* 19 mei 2017.

Ibelings, H., *Europese architectuur vanaf 1890*, Amsterdam, 2011.

Jacobs, J., *Death and life of great American cities*, New York, 1961.

Jean, G., *Voyages en utopie*, Paris, 1994.

Kiesow, G., *Gesamtkunstwerk; die Stadt*, Bonn, 1999.

Klerk, de, L.A., *Op zoek naar de ideale stad*, Deventer, 1980.

- Kooger, H. & A. van Gilst, *Utopia & Paradijs*, Soesterberg, 2004.
- Korsten, A.F.A., *Het spraakmakende bestuur*, 's-Gravenhage, 1979.
- Kostof, S., *The city shaped; urban patterns and meanings through history*, London, 2006.
- Le Corbusier, *Urbanisme*, Paris, 1925.
- McLoughlin, Br., *Regional planning: a systems approach*, Westport, 1969.
- Meurs, P., *De moderne historische stad*, Rotterdam, 2000.
- Milikowski, Fl., *Van wie is de stad; de strijd om Amsterdam*, Amsterdam, 2018.
- Mitscherlich, A., *De onherbergzaamheid van onze steden*, Hilversum, 1967.
- More, Th., *Utopia*, Amsterdam, 2008.
- Mumford, L., *The city in history*, Middlesex, 1961.
- Mundaneum, *Utopia; de l'Atlantide aux cités du futur*, Mons, 2007.
- Naisbitt, J., *Megatrends; ten new directions transforming our lives*, New York, 1982.
- Nelissen, N.J.M., *Grondbeginselen van de sociale ecologie*, Utrecht, 1972.
- Nelissen, N.J.M., *De stad; een inleiding tot de urbane sociologie*, Deventer, 1974.
- Nelissen, N.J.M. en C. de Vocht, *Wel-staan over de grenzen heen*, Zeist, 1988.
- Nelissen, N.J.M. [red.], *De stad van de toekomst; tussen crisis en renaissance*, Zeist, 1988.
- Nelissen, N.J.M. [red.], *Stedenstrijd; beschouwingen over inter- en intra-urbane rivaliteit*, Zeist, 1989.
- Nelissen, N.J.M., *Oog voor architectuur in Europa; een 'petit tour' door de geschiedenis*, Nijmegen, 2001.
- Nelissen, N.J.M., *Strijd om architectuur in Europa; een 'kleine mars' door de geschiedenis*, Nijmegen, 2003.
- Nelissen, N.J.M., *Hart voor architectuur in Europa; een 'kleine tocht' door de geschiedenis*, Nijmegen, 2006.
- Nelissen, N.J.M. & Fl. ten Cate, *Mooi Europa; ruimtelijke kwaliteitszorg in Europa*, Amsterdam, 2009.
- Nelissen, N.J.M., Geïstitutionaliseerde beweging; de verstening van de participatie op het terrein van de ruimtelijke ordening, in: J.M.G. Thurlings e.a., *Institutie en beweging*, Deventer, 1980, p.135-181.
- Nelissen, N.J.M., *Maastricht; inzetten op ruimtelijke kwaliteit, een hartenkreet*, Maastricht, 2012.
- Nelissen, N.J.M., *Op zoek naar de hemel op aarde; stadsidealen door de eeuwen heen*, Maastricht, 2015.
- Nelissen, N.J.M., Magische formules voor steden ter discussie; Richard Florida's "The new urban crisis", in: *Bestuurswetenschappen*, 2017, 4, p. 63-75.
- Nelissen, N.J.M., Kantelt de stad?, in: *Bestuurswetenschappen*, 2018, 4, p. 61-74.
- Nelissen, N.J.M., Stadsleven. Pleidooi voor een 'open stad', in: *Bestuurswetenschappen*, 2019, 3, p. 73-81.
- Nelissen, N.J.M., *Kom met mij mee naar Parijs; stedenbouw en architectuur van de laatste 150 jaar*, Maastricht, 2019.
- N.J.M. Nelissen en W.J. Verheul, In de ban van stadsgoeroes, Herijking van inspiratiebronnen voor stadsbestuurders, in: *Bestuurswetenschappen*, 2020, 2, p. 68-88.
- Padberg, M., *Parijs; Kunst en Architectuur*, Hilversum, 2007.
- Park, R., Burgess, E. & R. McKenzie, *The city*, Chicago, 1925.
- Park, R.E., *Human communities; the city and human ecology*, Glencoe, 1952.
- Poisson, M., *Paris Monuments; un guide illustré par plus de 1.000 dessins*, Genève, 1998.
- Raad voor de leefomgeving en infrastructuur, *Toekomst van de stad; essays*, Den Haag, 2012.
- Rand, A., *De eeuwige bron*, Amsterdam, 2012.
- Rex, J., *Key problems of sociological theory*, London, 1968.
- Rosbottom, R.C., *Toen het licht uitging in Parijs; de Lichtstad tijdens de Duitse bezetting, 1940-1944*, Houten, 2015.
- Rossi, A., *The architecture of the city*, London, 1984.
- Rottier, H., *Het verleden van steden; 4.000 jaar bouwen en verbouwen in Europa*, Leuven, 2004.
- Schmidt-Relenberg, N., *Soziologie und Städtebau*, Stuttgart, 1968.
- Scott, A.J., Creative cities. Conceptual issues and policy questions, *Journal of Urban Affairs*, 2006, 1.

- Sennett, R., *The corrosion of character. The personal consequences of work in the new capitalism*, New York, 1998.
- Sennett, R., *The culture of the new capitalism*, New Haven, 2007.
- Sennett, R., *De ambachtsman. De mens als maker*, Amsterdam, 2008.
- Sennett, R., *Samen. Een pleidooi voor samenwerken en solidariteit*, Amsterdam, 2016.
- Sennett, R., *Stadsleven. Een visie op de metropool van de toekomst*, Amsterdam, 2018.
- Sitte, C., *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen*, Wien, 1972.
- Smith, P.D., *City; a guidebook for the urban age*, London, 2012.
- Somer, K., *De functionele stad; de CIAM en Cornelis van Eesteren, 1928-1960*, Rotterdam, 2007.
- Taverne, E., *Nederland stedenland; continuïteit en vernieuwing*, Rotterdam, 2012.
- Verheul, W.J., *Stedelijke iconen; het ontstaan van beeldbepalende projecten tussen betoog en beton*, Den Haag, 2012.
- Verheul, W.J. & T.A. Daamen, Stedelijke ontwikkeling als emergente adaptieve strategie, in: *Bestuurswetenschappen*, 2014, 4, p. 68-88.
- Verheul, W.J., Wat als burgemeesters het echt voor het zeggen hebben?' *Gebiedsontwikkeling in beweging*, Delft: 2015, p. 7-10.
- Verheul, W.J. & T. Pluijmen, Succes innovatiedistrict staat of valt met de ruimtelijke condities, *Gebiedsontwikkeling 2 Go*, Delft: 2018.
- Verheul, W.J., T.A. Daamen, E. Heurkens, F. Hobma & S. van Zoest, *Leren van stedelijke transformaties. Over sturingsdilemma's en veerkracht in binnenstedelijke gebiedsontwikkeling*, Den Haag, 2019.
- Vitruvius, *Handboek bouwkunde*, Amsterdam, 1999.
- VNG, *Programma Jaarcongres Maastricht*, 2018.
- Weber, M. *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen, 1922.
- Wilson, B., *Metropolis; de grootste uitvinding van de stad*, Amsterdam, 2020.
- Wirth, L., Urbanism as a way of life, in: *The American Journal of Sociology*, 44, 1, 1938, pp. 1-24.

Over de auteur

Prof. dr. Nico Nelissen [Maastricht, 1942] is emeritus hoogleraar. Hij studeerde sociologie aan de Tilburg University [cum laude afgestudeerd] en promoveerde in 1970 op het proefschrift *Sociale ecologie* [promotor: Prof. dr. Ruud de Moor]. Naast zijn functies als hoogleraar bestuurskunde [Radboud Universiteit Nijmegen] en bijzonder hoogleraar natuur- en milieuvraagstukken [Tilburg University], was hij ook ruim 25 jaar [staf]docent aan de Academie van Bouwkunst Maastricht. Hij schreef wetenschappelijke boeken op de vakgebieden der sociologie, bestuurskunde, milieukunde, architectuur, stedenbouw, welstandszorg en monumentenzorg. Hij was en is adviseur van talrijke organisaties op het gebied van de ruimtelijke kwaliteitszorg. Hij was voorzitter van de welstands- en monumentencommissie van de gemeenten Nijmegen, Maastricht, Venray en Den Bosch. Hij is erevoorzitter van het Architectuurcentrum Nijmegen [ACN] en voorzitter van TOPOS, Architectuurcentrum Maastricht. Uitgebreide informatie over de auteur is te vinden op zijn website www.niconelissen.nl. Daar zijn onder andere overzichten te vinden van zijn wetenschappelijke carrière, onderzoeksterreinen, publicaties, lezingen, promovendi, advieswerk, exposities en dergelijke. Bovendien zijn meerdere van zijn publicaties daar als pdf gratis te downloaden.

Nico Nelissen

Eerder verschenen boeken van de auteur

- *Grondbeginselen van de sociale ecologie, Utrecht, 1972.*
- *De stad; een inleiding tot de urbane sociologie, Deventer, 1974.*
- *Monument en samenleving, Maastricht, 1974.*
- *Monument en binnenstad, Maastricht, 1976.*
- *Monument en landelijk gebied, Maastricht, 1978.*
- *Het verkennen van sociale problemen, Zeist, 1984.*
- *Het verkennen van beleidsproblemen, Zeist, 1986.*
- *Wel-staan over de grenzen heen, Zeist, 1988.*
- *Overheid: vernieuwer of vernieler?, Leiden, 1992.*
- *Verschuivingen in de besturing van de samenleving, Bussum, 1993.*
- *Renewing government, Bussum, 1999.*
- *Bestuurlijk vermogen, Bussum, 2000.*
- *Oog voor architectuur in Europa, Nijmegen, 2001.*
- *Strijd om architectuur in Europa, Alphen aan den Rijn, 2003.*
- *Oog voor openbaar bestuur, Amsterdam, 2004.*
- *Hart voor Architectuur in Europa, Maastricht, 2006.*
- *Mooi Europa, Amsterdam, 2009.*
- *Maastricht: inzetten op ruimtelijke kwaliteit, Maastricht, 2012.*
- *Op zoek naar de hemel op aarde; stadsidealen door de eeuwen heen, Maastricht, 2013.*
- *Curiosa in de architectuur, Maastricht, 2015.*
- *Kom met mij mee naar Parijs, Maastricht, 2019.*
- *Mijn favoriete gebouw in Maastricht, Maastricht, 2020.*
- *Van stadhuis naar stadshuis, Maastricht, 2020.*
- *Maastricht op weg naar een nog mooiere stad?!, Maastricht, 2021.*
- *Mijn favoriete gebouw in Nijmegen, Nijmegen, 2021.*

N.B. Een aantal boeken samen met anderen!

Colofon

Auteur Prof. dr. Nico Nelissen
Uitgave TOPOS, Architectuurcentrum Maastricht

Fotografie Zeno Waszink
Vormgeving omslag en lay-out Jack Jamar | Graphic Design, Maastricht

© 2021, TOPOS en Prof. dr. Nico Nelissen

Eerste druk voorjaar 2021
Druk Drukkerij Pietermans, Lanaken

ISBN/EAN 978-90-807857-9-3

TOPOS

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. De uitgever en auteur hebben ernaar gestreefd de rechten van de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever richten.

[schutblad]

[schutblad]

[schutblad]

Meer dan de helft van de wereldbevolking leeft in een stad. Binnenkort woont zelfs bijna drie kwart van de mensheid in een [grote] stad. De stad wordt wel gezien als de grootste uitvinding van de mensheid. Wanneer en waar ontstonden de eerste steden? Welke typen steden zijn er? Hoe ziet het stadsleven eruit? Hoe is de verstedelijking verlopen? Is de stad de bron of juist de oplossing voor maatschappelijke problemen? Welke stadsidealen zijn er bedacht en wat is ervan terecht gekomen? Waarom fungeert de [grote] stad tegenwoordig als een magneet? Hoe staat het met de zorg voor het cultureel erfgoed en het streven naar schoonheid? Verkeert de stad in een [nieuwe] crisis? Welke oplossingen worden aangedragen? Is de 'circulaire stad' een wenkend perspectief? Welke rol spelen stedenbouwers, architecten en landschapsarchitecten? Wat is de rol van de [lokale] overheid? Hoe zien ontwikkelaars en bouwbedrijven de stad? Ontstaat er een 'doe-het-zelf-stad' door de kracht en macht van burgers? Wat ziet 'de gewone burger' als een 'goede stad'?

Deze en vele andere vragen komen aan de orde in het boek *De stad als open boek*. De stad is, aldus de auteur, een echt open boek. Ze opent het venster op de maatschappij: haar problemen, spanningen en conflicten, maar ook haar kansen, strevingen en oplossingen.

Prof. dr. Nico Nelissen, stadssocioloog, bestuurskundige en milieukundige, gaat in op de bovengenoemde vragen en doet dat onder andere door het gedachtegoed van vooraanstaande deskundigen op het gebied van de stad in zijn beschouwingen te betrekken. Iedereen die geïnteresseerd is in de stad [en wie is dat niet?] komt aan zijn trekken en wordt in de gelegenheid gesteld om de eigen opvattingen aan te scherpen.

Het boek is rijk geïllustreerd met foto's van *Zeno Waszink* die een bijzonder oog heeft voor *de alledaagse werkelijkheid* in de stad.

Dit is een uitgave van *TOPOS*, architectuurcentrum Maastricht. In het boek zijn ook de resultaten te vinden van het TOPOS mini-onderzoek naar wat 'de gewone burger' onder een *goede stad* verstaat. Liefst 134 personen hebben hun opvatting daarover vastgelegd in een 'quote'. Laat u verrassen door de vindingrijkheid, originaliteit, spiritualiteit, betrokkenheid en luciditeit van de inzendingen.

